

५१८०

धिमाल लोक-जीवन अध्ययन

लेखक

डिल्लीराम दाहाल

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

धिमाल लोक-जीवन अध्ययन

लेखक

डिल्लीराम दाहाल

नेपाल राजकीय प्रज्ञा - प्रतिष्ठान

प्रकाशक—

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
कमलादी, काठमाडौं ।

प्रथम संस्करण

बि० सं० २०३६

मूल्य— रु. १४/५०

मुद्रक—

‘प्रज्ञा-मुद्रण’

ने० रा० प्र० प्र०

राष्ट्रनायक श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेव
संरक्षक

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रबाट २०१४ साल आषाढ ६ गतेका दिन नेपाली साहित्य, कला र संस्कृतिको संरक्षण र संवर्द्धनको निम्ति प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको स्थापना गरिबक्सको हो ।

२०३१ साल वैशाख १ गतेका दिन राष्ट्रनायक श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेव सरकारको कृपापूर्ण संरक्षकत्व प्राप्त गरी नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले नेपाली भाषा, साहित्य, कला, संस्कृति तथा ज्ञान-विज्ञानका क्षेत्रमा युगानुकूल विकास गर्ने सौभाग्य पाएको छ ।

नेपालको कला र संस्कृतिको गौरवमय इतिहास अत्यन्त प्राचीन, विशाल र आफ्नै किसिमको छ । आज राष्ट्रनायक श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको वास्तव्यपूर्ण नेतृत्वमा जसरी बौद्धिक, आध्यात्मिक, आर्थिक र औद्योगिक विकासको ढोका उघ्न खोजेको छ उसरी सिर्जनात्मक उपासनामा लागेका हाम्रा प्रतिभाशाली लेखक, कवि, कलाकार र विद्वान्हरूले पनि आफ्नो देशका कला, साहित्य र संस्कृतिको गौरवमय इतिहासलाई संसारसमक्ष परिचय गराउन सक्ने खालका कृतिहरू सिर्जना गरी आफ्ना आफ्ना क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान गर्नेछन् भन्ने हामीलाई लागेको छ ।

राष्ट्रको गौरव बढाउने र नेपालको सौरभ फिजाउने जस्ता महत्त्वपूर्ण कार्यमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले सबैबाट सहयोग पाउनेछ भन्ने आशा गर्दछौं ।

लैनसिंह बाङ्गदेल

कुलपति

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

वैशाख १ गते २०३६

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, illegible text at the bottom of the page, possibly a signature or footer.]

प्रकाशकीय

जातीय विविधता र राष्ट्रिय एकता-यही नेपालको विशेषता हो । हामी व्यष्टि पनि हौं र समष्टि पनि हौं— सय पातबाटै शयपत्री फूल बन्छ । केही पुष्पकेशर यही देशको माटाको अन्तस्तत्त्वबाटै अंकुरित भएहुन् र केही पुष्पकेशर चाहिँ हावाको पखेटामा चढेर देशान्तरबाट यहाँ अवतरित भएहुन् ती सबैले यो फूलबारीलाई आवाद गुल्जार गरे र नेपालीपन तिनीको सौमनस्यले मगमगाइरहेछ । राष्ट्र-निर्माताको दिव्यवाणीमा-नेपाल चार जात छत्तीस वर्णको फूलबारी हो । जन्मले जाति त सामान्य प्राणीको पनि हुन्छ तर मनुष्य विशिष्ट प्राणी हो, जातिमा सीमित रहन चाहन्न र जातित्वको निर्माण गर्छ । जातित्वको प्रतीति उच्च मस्तिष्कमा हुन्छ— तर हृदयको वस्तु नबनुजेल त्यो कुत्रिस जस्तै हुन्छ । जातिका आकर्षक स्वभाव र चरित्रले जातित्वलाई हृदयको वस्तु बनाउँछन् । एक जातिको पौरुष र अर्को जातिको करुणा राष्ट्रिय जीवनमा एकाकार भएर दुई जातिको धर्मबाट एउटा संस्कृति बन्छ । एउटा भेडीगोठालाको गीत पनि मुनामदन जस्तै राष्ट्रको गीत बन्न सक्छ । नेपालका प्रत्येक जातिका उपलब्धि राष्ट्रकै धन हुन् भने प्रत्येक जातिको दुःख पनि राष्ट्रको ऋण हो । आफू कुन स्थितिमा छ र अर्को कुन स्थितिमा छ भन्ने बोध त लाटालाई पनि हुन्छ तर त्यो बोल्न सक्तैन र निरीहभावले टुलु टुलु हेरिरहन्छ । जसरी व्यक्तिका सहज सुकोमल प्रवृत्तिलाई उपेक्षा गर्ने समाज हल भान्न बन्छ, त्यसरी नै जातिका विशेषतालाई बिर्सने जातित्व पनि एक खेल मात्र बन्दछ । जातित्व मुकुन्डो हैन, त्यो त राष्ट्रको हृदयको दर्पण हो । जसरी नेपालका नदीनाला र जूनघाम गिरिधन, वनजन र पुरजनप्रति उदार छन्, त्यसरी नै राष्ट्र पनि प्रत्येक जातिप्रति उदार बन्नपर्छ । नेपालका जातिलाई प्रकाशमा ल्याउनु नेपाल समग्ररूपको उद्घाटन हो र नेपालीको विरान् रूपको दर्शन हो । राष्ट्रिय एकता हाम्रो अपराजित शक्ति हो र जातीय विविधता हाम्रो शतमुखी अभिव्यक्ति हो ।

श्री डिल्लीराम दाहालजीले आफ्नो यस कृतिमा नेपालका धिमाल

जातिको परिचय प्रस्तुत गर्नुभएको छ । यो परिचय कुनै आँखोझ्यालबाट लिएको एक झल्का मात्र हैन, परन्तु विद्वान् लेखकले धिमालका वस्तीहरूमा बसेर एक प्रकारले उनीहरूकै जीवन जिएर प्राप्त गर्नुभएको अनुभूति हो । यो पुस्तक पढ्दा हामी मोरङको मम्नेलीटारका एकान्त रमणीय वन र कुलो कल्कलाइरहेको हरिया खेतमा पुग्छौं खाल्डोभिन्न धान राखेर लिपेका आँगन-पार भरेङ चढेर घरभिन्नका कुलदेवताको आरतीदीपनेर उभिदा कुनै स्वप्न लोकमा पुगे जस्तो लाग्छ । हामी आफ्ना धिमाल बन्धुका सुख-दुःख, हास-परिहास र चाडपर्वमा संमिलित हुन्छौं र हामी त सधैं यहीं नै थियौं जस्तो लाग्छ । प्रकृतिको समीपता र हृदयको सरलता जो हामी बिसँदै छौं त्यो यहाँ पाउँछौं र नेपालको विराट् जीवनको एक अंशको स्पर्श गर्छौं । यस्तो जीवन्त अध्ययनको नतिजा हामी दाहालजीलाई हृदयदेखि धन्यवाद प्रदान गर्छौं ।

१५ श्रावण २०३६

माधवप्रसाद घिमिरे

उपकुलपति

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

विषय-सूचि

विषय		पृष्ठ
धिमाल गाउँ तथा घर	-	१
जाति-परिचय र सामाजिक उपरेक्षा	-	२३
आर्थिक व्यवस्था	-	४६
ग्रामीण सामाजिक व्यवस्था	-	६२
सामाजिक संस्कार	-	१२२
धार्मिक विश्वासहरू	-	१५३
धिमाल गाउँको बसाइको ढाँचा (चित्र)		

THE INDEX

1	-	THE INDEX
2	-	THE INDEX
3	-	THE INDEX
4	-	THE INDEX
5	-	THE INDEX
6	-	THE INDEX
7	-	THE INDEX
8	-	THE INDEX
9	-	THE INDEX
10	-	THE INDEX
11	-	THE INDEX
12	-	THE INDEX
13	-	THE INDEX
14	-	THE INDEX
15	-	THE INDEX
16	-	THE INDEX
17	-	THE INDEX
18	-	THE INDEX
19	-	THE INDEX
20	-	THE INDEX
21	-	THE INDEX
22	-	THE INDEX
23	-	THE INDEX
24	-	THE INDEX
25	-	THE INDEX
26	-	THE INDEX
27	-	THE INDEX
28	-	THE INDEX
29	-	THE INDEX
30	-	THE INDEX
31	-	THE INDEX
32	-	THE INDEX
33	-	THE INDEX
34	-	THE INDEX
35	-	THE INDEX
36	-	THE INDEX
37	-	THE INDEX
38	-	THE INDEX
39	-	THE INDEX
40	-	THE INDEX
41	-	THE INDEX
42	-	THE INDEX
43	-	THE INDEX
44	-	THE INDEX
45	-	THE INDEX
46	-	THE INDEX
47	-	THE INDEX
48	-	THE INDEX
49	-	THE INDEX
50	-	THE INDEX
51	-	THE INDEX
52	-	THE INDEX
53	-	THE INDEX
54	-	THE INDEX
55	-	THE INDEX
56	-	THE INDEX
57	-	THE INDEX
58	-	THE INDEX
59	-	THE INDEX
60	-	THE INDEX
61	-	THE INDEX
62	-	THE INDEX
63	-	THE INDEX
64	-	THE INDEX
65	-	THE INDEX
66	-	THE INDEX
67	-	THE INDEX
68	-	THE INDEX
69	-	THE INDEX
70	-	THE INDEX
71	-	THE INDEX
72	-	THE INDEX
73	-	THE INDEX
74	-	THE INDEX
75	-	THE INDEX
76	-	THE INDEX
77	-	THE INDEX
78	-	THE INDEX
79	-	THE INDEX
80	-	THE INDEX
81	-	THE INDEX
82	-	THE INDEX
83	-	THE INDEX
84	-	THE INDEX
85	-	THE INDEX
86	-	THE INDEX
87	-	THE INDEX
88	-	THE INDEX
89	-	THE INDEX
90	-	THE INDEX
91	-	THE INDEX
92	-	THE INDEX
93	-	THE INDEX
94	-	THE INDEX
95	-	THE INDEX
96	-	THE INDEX
97	-	THE INDEX
98	-	THE INDEX
99	-	THE INDEX
100	-	THE INDEX

धिमाल गाउँ तथा घर

परिचय

विश्वको मानचित्रमा ८० देखि ८८ देशान्तर तथा २६ देखि ३० अक्षांसको बीचमा ५५० मीलको लम्बाइमा फैलिएको नेपालको सुदुर पूर्वमा झापा जिल्ला अवस्थित छ। यस जिल्लाको धेरै जसो भाग समतल तथा मैदानी छ। उचाइ समुद्र तह (Sea level) बाट १०० फीटदेखि लिएर २,००० फीटसम्म छ।^१ यसको पूर्व र दक्षिण सीमानालाई मेची नदीले भारतको बंगाल र विहारदेखि छुट्याउँछ। उत्तर तथा पश्चिम सीमानाहरूले क्रमशः इलाम र मोरङ्ग जिल्लाहरूलाई छुन्छ (हेर्नुहोस् मानचित्र) वि० सं० २०१८ सालमा नेपाललाई विभिन्न विकास जिल्लाहरूमा बाँड्दा यस जिल्लाको क्षेत्रफल तथा सीमाना साधारण फरक आए पनि धेरैजसो पूर्वअनुरूप रह्यो र २०२८ सालको राष्ट्रिय जनगणनामा यसको क्षेत्रफल २०१८ साल सरह नै १,४४,२२१ वर्ग किलोमीटर छ। तर एक दशक भित्रमा (२०१८ सालदेखि २०२८ साल) झापा जिल्लाको जनसंख्या वृद्धि दोब्बरभन्दा बढी देखिन्छ र कन्चनपुर, चितवन र काठमाडौं जिल्लाहरूलाई छोडेर नेपालको अन्य विभिन्न जिल्लाहरूमा जनसंख्या वृद्धिदरमा यसको अनुपात सबैभन्दा माथि छ।^२

१. झापा जिल्लाको भौगोलिक वर्णन निमित्त हेर्नुहोस् - “धिमाल लोक जीवन अध्ययन” ने० रा० प्र० प्र० कमलादी २०३०, पृष्ठ।

२. वि सं० २०१८ र २०२८ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार झापा जिल्लाको जनसंख्या क्रमशः १,१८,००० र २,४७,६९८ छ। यस हिसाबले जनसंख्या वृद्धि दर झापा जिल्लामा १०९ प्रतिशत देखिन्छ भने कन्चनपुर, चितवन तथा काठमाडौं जिल्लाहरूमा क्रमशः २९३।५ प्रतिशत, १६८ प्रतिशत र १२४ प्रतिशत छ।

त्यसैले क्षेत्रफल सानो भए पनि जनगणनाको हिसाबले २०२८ सालसम्ममा यसको स्थान नबौ पुगिसकेको छ । जनसंख्या घना आवादी (Density of population) लाई हेर्दा काठमाडौं, ललितपुर, भक्तपुर र पश्चिम नेपालको स्याङ्जा र गुल्मी जिल्लाहरूलाई छोडेर यसको घना आवादी नेपालको अरू सब जिल्लाहरूभन्दा माथि छ (१७१.७५ व्यक्तिहरू प्रत्येक वर्ग किलोमीटर क्षेत्रमा) । यसरी झापा जिल्लाको जनसंख्या वृद्धिमा स्थानीय वृद्धिको साथसाथै अन्य चार प्रमुख कारणहरू छन्:-

१. खास गरी औलो उन्मूलन अभियानपछि पहाडीयाहरूको हानाथाप गर्दै तराई क्षेत्रमा बसोबास गर्ने प्रवृत्ति ।
 २. आसाम, सिक्किम तथा बर्माबाट आएका प्रवासी नेपालीहरूको यस क्षेत्रमा बसोबास ।
 ३. सरकारबाट यस क्षेत्रमा पुनर्वास कम्पनी खोल्नुको साथै भूतपूर्व सैनिकहरूलाई बसोबासको सुविधा मिलाइदिनु र
 ४. भारतीयहरूको यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने प्रवृत्ति दिनहुँ बढ्दै जानु ।
- यसरी झापा जिल्लामा बसोबास तथा बसाइँ गर्ने प्रवृत्ति किन त यसरी बढ्यो भन्ने विषय यस अध्ययनदेखि बाहिर परेको हुनाले यहाँ चर्चा गर्ने काम गरिएको छैन ।

झापा जिल्लामा हाल विभिन्न जातिहरू - बाहुन, छेत्री, राई, लिम्बू, मगर, नेवार, धिमाल, सतार, थारू, राजवंशी, कुह्याल लगायत अन्य केही जातिहरूको बसोबास छ । २०२८ मा मातृ-भाषाको आधारमा लिइएको राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार झापा जिल्लाका प्रमुख बासिन्दाहरू यस प्रकार छन् (हेर्नुहोस् सारिणी नं० १) । तर कुन जातिहरू यस जिल्लाका आदिवासीहरू हुन् भन्ने कुरा विवादास्पद भए पनि निश्चय नै पहाडीयाहरू^३ झापा जिल्लाका आदिवासी होइनन् । झपालाई केही अगाडिसम्म (खास गरी औलो उन्मूलन कार्यक्रमअधि) कालापानी भनिन्थ्यो । एक रूपियाँको चामल किने आफूलाई

३. पहाडिया भन्नाले यहाँ कुनै खास जाति नबुझी पहाडमा बसोबास गर्ने जातिहरू भन्ने बुझिन्छ । यसर्थ यहाँ पहाडिया भन्ने ब्रित्तिकै नेपाल पहाडमा बसोबास गर्ने जातिहरू - बाहुन, छेत्री, नेवार, राई, लिम्बू, मगर, कामी, दमाई, सार्की आदि बुझिन्छन् ।

वाँचुन्जेल खान-पुगेर काज-किरिया गर्नसम्म हुन्थ्यो भनिन्थ्यो । यसो भन्नुको उद्देश्य झापाको पानी एकदमै नमीठो र औलोको जगजगी जसले गर्दा स्थानीय आदिवासी बाहेक (थारु, धिमाल आदि जो केही हृदयसम्म औलो पचाउन सक्थे) अन्य बाहिरी व्यक्तिहरू धेरै समयसम्म बाँच्ने कुनै गुन्जायस थिएन । यस अध्ययनभित्र अन्य केही जातिहरूको प्रसंगहरू आइहाले तापनि खास गरी धिमालहरूकै सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षलाई जोड दिई यहाँ चर्चा गर्ने काम भएको छ ।

धिमालहरू हाल झापा र मोरङ्ग जिल्लाहरू गरी जम्मा २७ गाउँ-पञ्चायतहरूमा छरिएर बसेका छन् ।^४ तर धिमालहरूको सानो संख्या झापाको सीमावर्ती क्षेत्रहरू — उत्तर तथा पश्चिम बंगाल र आसामसम्म छ भन्ने बुझिए पनि यिनीहरूको संख्या कति छ किटान गर्न सकिएको छैन । सर ब्राइन हुटन हडसनले १८८० ई० मा धिमालसम्बन्धी प्रकाश गर्नुभएका आफ्नो लेखमा धिमालहरू नेपालमा बसोबास गर्ने धिमालहरू नभै उत्तर तथा पश्चिम बंगाल क्षेत्रमा बस्ने धिमालहरू हुन् । यो क्षेत्रहरू बाहेक नेपाल तथा भारतको अन्य कुनै क्षेत्रहरूमा धिमालहरू बसोबास गरेको थाह पाइएको छैन ।

नेपालभित्र बस्ने धिमालहरू यसरी दुई प्रशासनिक जिल्लामा बाँडिएर बसोबास गरेका देखिए पनि यी प्रशासनिक जिल्लाविभाजनले उनीहरूको जीवनमा खास भूमिका खेलेको छैन र उनीहरूले आफूलाई आपसमा छुट्याउँदा आफ्नै प्राकृतिक सीमा कायम गरेका छन् । यस्तो सीमा विभाजनमा माईखोलाको (स्थानीय वासिन्दाहरूको बोलीमा कनकाई) एउटा महत्त्वपूर्ण स्थान छ । धिमालहरू माईखोला पूर्वका धिमालहरूलाई (झापा जिल्ला भित्र मात्र बस्ने) “पूर्वेली धिमाल” र माईखोला पश्चिमका (झापा तथा मोरङ्ग दुवै जिल्लाभित्र पर्ने) धिमालहरूलाई “पश्चिमेली धिमाल” भन्दछन् ।

धिमाल गाउँहरूको ऐतिहासिक तथा भौगोलिक बसोबास आज-भन्दा एक शताब्दी पूर्वसम्म कहाँ र कस्तो थियो भन्न अठ्ठारो छ । हडसनले आफ्नो लेखमा (१८८०) धिमालभाषामा मात्रै ज्यादा जोड दिए र अन्य

४. २०३२ श्रावण महीनासम्मको जिल्लापञ्चायतहरूको प्रतिवेदनअनुसार झापा जिल्लामा जम्मा ४४ गाउँ पञ्चायतहरू र मोरङ्ग जिल्लामा..... गाउँ पञ्चायतहरू छन् ।

सामाजिक सांस्कृतिक पक्षमा एकदमै कम प्रकाश पारे । हडसन पछि धिमाल जातिको सामाजिक सांस्कृतिक पक्षमा केही प्रकाश पार्ने लेखकहरू-विष्ट (१९६६) श्रेष्ठ (१९६८) र रेग्मी (१९७१) हुन् । यी लेखकहरूले पनि धिमालको भौगोलिक बसोबास तथा ऐतिहासिक पक्षमा एकदमै कम प्रकाश पारेका छन् । यी लेखहरू बाहेक धिमाल जाति सम्बन्धमा प्रकाश पार्ने कुनै अन्य प्रकारको लिखित स्रोत उपलब्ध नभएकोले कति छ किटान गर्न सकिएको छैन ।

सारिणी १

क्र० सं०	भाषा बोल्नेहरू	संख्या
१.	नेपाली	१,१०,७९७
२.	मैथिली	२,९८१
३.	भोजपुरी	६५
४.	तामाङ	२,२८८
५.	अवधी	६७
६.	थारु	२,५८१
७.	नेवारी	२,६४६
८.	मगर	१,७१२
९.	राई किराँती	४,७७५
१०.	गुरुङ	६२४
११.	लिम्बू	६,१२५
१२.	भोटे सेर्पा	१८५
१३.	राजवंशी	४१,२२४
१४.	सतार	१४,२५९
१५.	मुनुवार	९९
१६.	दनुवार	९६८
१७.	संथाली	१,०७६
१८.	स्थानीय जिल्ला भाषाहरू	२३,५०७
१९.	अन्य भाषाहरू	३१,७६२

नेपालकै धिमालहरू भारत पसे वा भारतकै धिमालहरू नेपालमा आएर बसोबास शुरू गरे भन्न सकिंदैन । नेपालभित्र पनि धिमालहरूको बसोबास शुरूमा पूर्व या पश्चिम नेपालको कुन तर्फ थियो ऐतिहासिक प्रमाणहरू उपलब्ध नभएकोले किटान गर्न अठ्ठचारो छ । तर धिमालहरूको जनश्रुति (Oral Tradition) अनुसार यिनीहरूको फैलावट पश्चिमभन्दा पूर्व नेपालमा नै थियो । पूर्व दिशामा पनि यिनीहरू आफ्नो सीमा सप्तकोशी बाहिर बताउँछन् । हाल पश्चिम नेपालतर्फ केही धिमाल-बाहुनका थरहरू पाइए पनि धिमालजातिसँग कुनै किसिमको सामाजिक वा सांस्कृतिक सामञ्जस्य देखिंदैन । त्यसैले हालमा धिमालहरूको स्थायी बसोबास पूर्व नेपालको दुई जिल्लामा मात्र सीमित छ ।

धिमालहरूको कुल जनसंख्यालाई किटान गरेर भन्न सकिन्न । २००६ तथा २०१८ मा लिइएको राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार धिमालहरूको संख्या क्रमशः ५,६७१ र ८,१८८ देखिए पनि २०२८ को राष्ट्रिय जनगणनामा धिमालहरूलाई अलग्गै छुट्याएर देखाइएको छैन । माथि दिइएको सारिणी १ अनुसार स्थानीय जिल्ला भाषाहरूमा धिमालहरू परे तापनि अरू स्थानीय भाषाहरू कुन हुन् केन्द्रीय तथ्यांक विभागले प्रष्ट नपारेकोले त्यसबाट धिमाल-हरूको संख्यालाई अलग्ग्याउन पनि गाह्रो छ । नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको धिमाल लोक-जीवन अध्ययन टोलीको २०३० को सर्वेक्षणअनुसार धिमाल-हरूको कुल संख्या २०,००० देखि २२,००० पुग्न आउँछ । त्यसैले राष्ट्रिय जनगणनाको धिमालसम्बन्धी संख्यालाई यहाँ तर्कसंगत मात्र सकिन्न किनभने एक दशक भित्रै स्थानीय जनसंख्या वृद्धि दर (धिमालहरू कतै बाहिरबाट आएर यस क्षेत्रमा बसोबास गरेका देखिंदैनन्) तेब्बर भएर निस्कन सक्दैन । झापा जिल्लाको संपूर्ण जनसंख्या वृद्धिदर नै एक दशकभित्रमा १०६ प्रतिशत मात्र बढेको कुरा माथि नै उल्लेख गरी सकिएकोछ ।

दमक गाउँपंचायत तथा मझेलोटार

झापा जिल्लाको ४४ गाउँपंचायतहरूमा दमक गाउँपंचायत (यस अध्ययनको मुख्य केन्द्र) एक हो । यो पंचायत झापा जिल्लाको सबैभन्दा पश्चिम सीमामा अवस्थित छ । तीनैतर्फ मोरंग जिल्लासँग चेपेको यस

पंचायतको बीचमा रतुवा नदी र पश्चिमी सीमामा मावा खोलाले यसको प्राकृतिक सौन्दर्य बढाएको छ । यी केही ठूला खोलाहरू बाहेक अरू साना खोलाहरू वेतिनी तथा ढुकुरेले यस पंचायतको सिचाइमा योगदान पुऱ्याएका छन् । २०२१-२२ को सर्वे नापीअनुसार यस पंचायतका क्षेत्रफल ६२७७ बिगाहा १७ कठ्ठा र ६ धुर छ । आम्दानीको दृष्टिकोणले विकेन्द्रीकरण लागेका झापा जिल्लाको १२ वटा गाउँपंचायतहरूमा (भद्रपुर नगरपंचायत बाहेक) यसको क्षेत्रफल दोस्रो छ^५ । प्रशासनिक दृष्टिकोणले यो पंचायत झापा जिल्लामा परे पनि तीनैतर्फ मोरंग जिल्लाले (कोशी अंचल) चैपेर एउटा लामो खल्ती जस्तो परेर फैलिएको छ । (हेर्नुहोस् मानचित्र) । यसको पूर्व तथा उत्तर सीमाना मधुमल्ला पंचायत (मोरंग जिल्ला), पश्चिम राजघाट पंचायत (मोरंग जिल्ला) र दक्षिण गौरादह पंचायत (झापा जिल्ला) हो । त्यसैले यहाँका बासिन्दाहरू चन्द्रगढी (झापा) गएर आफ्नो सरकारी कामकाज

५. झापा जिल्लाको विकेन्द्रीकरण लागेका १२ वटा गाउँ पंचायतहरूको क्षेत्रफल ००१-०२२ को सर्वे नापीअनुसार यस प्रकार छ:-

१.	तोपगाड्डी	६८०२-१७-६
२.	दमक	६ ७७-१७-६
३.	गौरादह	७५००-१६-३
४.	जयपुर बुधवारे	६७५६-१९-११
५.	ज्यामिरगढी	४७८१-८-८
६.	चन्द्रगढी	४०४८-१४-६
७.	नकलचन्दा	३५१६-२-१४
८.	गौरीगंज	३३५६-१६-८
९.	चकचकी	३०४०-१६-१२
१०.	धैलाडुवा	२७६६-१६-६
११.	धुलावारी	२७६४-५-१०
१२.	पाठामारी	१९३५-१४-३

तर विकेन्द्रीकरण नलागेका पंचायतहरू जस्तो बाहुनडांगी (क्षेत्रफल ८८७६ वि० ६ कठ्ठा, ९ $\frac{१}{२}$ धु०) र शिवगंजको क्षेत्रफल ७६९४ वि० ९ क० ९ $\frac{१}{२}$ धु०) विकेन्द्रीकरण लागेका धेरै पंचायतहरूभन्दा ज्यादा छ ।

सानो धिमाल गाउँ

गराउनु भन्दा विराटनगर (मोरंग जिल्लाको सदर मुकाम) जान नै रुचाउँछन् । यातायातको दृष्टिकोणले हेर्ने हो भने समयको बचतको साथ साथै आर्थिक बचत पनि छ ।

दमक गाउँपञ्चायतका ६ वटा साना साना गाउँहरू^६ फगुवा गाउँ, गोलाटार, बो घरे, दावगाछी (पापगाछी) जम्मभार, र सानो तारावारी (ढुकुटे तारावारी) लाई यस धिमाल अध्ययनको मुख्य केन्द्र बनाई छोटकरीमा “मझेलीटार” नाम राखिएको छ ।

मझेलीटार दमक गाउँ पञ्चायत कार्यालयदेखि झण्डै दुई कोश टाढा छ । यहाँ पुग्न दमक बस बिसौनीमा बस समाती महेन्द्र राजमार्गको बाटो गरी तारावारी मील पुगेर झण्डै एक कोश बाटो पूर्व-उत्तर पैदल हिड्नेपर्दछ^७ । बस नसमाती ढुकुर पानीको बाटो (दमक गाउँ पञ्चायत वडा नं० २) जाने हो भने झण्डै पौने दुई घण्टामा मझेलीटार पुग्न सकिन्छ ।

मझेलीटारको जनसंख्या

मझेलीटारको जनसंख्याको विस्तृत विवरण छुट्टै तालिका (हेर्नुहोस् सारिणि नं २) बनाएर देखाइएको छ । २०२८ मा लिइएको राष्ट्रिय गणनानुसार नेपालमा प्रति १,००० स्त्रीहरूको निमित्त १०१४ पुरुषहरू र झापा जिल्लामा ११५७ पुरुषहरू छन् । धिमालहरूमा माथि देखाइएको तथ्यांकलाई आधार मानी हेर्दा प्रति १,००० धिमाल-स्त्रीहरूको निमित्त ६८७ पुरुषहरू छन् । हुन त यो तथ्यांक त्यति फरक नभए पनि धिमालमा पुरुष-भन्दा स्त्रीको संख्या ज्यादा देखिन्छ । धिमाल पुरुषहरूमा बाहिर गएर नोकरी गर्ने, फौजमा जाने आदि प्रवृत्ति नदेखिएकोले र पुरुष-स्त्रीको मृत्यु दरलाई समान

६. यहाँ गाउँ भन्नाले संपूर्ण गाउँ पञ्चायतलाई एउटा गाउँको रूपमा नलिई गाउँलेहरूको हाम्रो गाउँ भन्ने बोलीमा प्रयोग गरिएको छ । हाम्रो गाउँ भन्नाले गाउँ पञ्चायतको एउटा पूरा वडा वा त्यो भन्दा सानो क्षेत्र पनि हुन सक्छ । यस्तो गाउँमा खास गरी एकै जातका मानिसहरू बस्छन् र उनीहरूको सामाजिक सांस्कृतिक इकाईहरू त्यसैभित्र संगालिएर रहन्छन् ।

७ महेन्द्र राजमार्ग अध्ययन क्षेत्रदेखि २-३ माईल फरकमा दक्षिण पश्चिम हुँदै गएको छ । महेन्द्र राजमार्गलाई जीप चल्ने किसिमका कच्चा सडकहरूले दमक-गौरादह, दमक-गौरीगंज-दमक-मधुमल्लालाई जोडेका छन् ।

रूपमा मान्ने हो भने^८ धिमाल समाजमा युवकको जन्मदर नै कम हुनुपर्छ ।

नेपालको सरदर आश्रितता (Dependency Rate) ८५ र झापा जिल्लाको ८७.५ प्रतिशत छ । यस अध्ययनअनुसार धिमालहरूको सरदर आश्रितता ११६ प्रतिशत छ । यसबाट धिमालमा काम गर्ने जनसंख्या-भन्दा बसी खानेहरूको संख्या नै ज्यादा छ भन्ने कुरा प्रष्ट छ ।^९ प्रत्येक बच्चा जन्माउने १,००० स्वास्थ्यमानिसहरूमा नेपालको तथ्यांक ५८६.८ र झापा जिल्लाको ७५७.४ छ । यस अध्ययनभित्र परेका धिमालहरूलाई हेर्दा यसको संख्या ८२३ पुग्दछ जुन जिल्ला र देशको अनुपातमा धेरै माथि छ ।^{१०} यसले धिमालमा जनसंख्या वृद्धिदर धेरै चर्को (High Fertility) भएको कुरा प्रष्ट छ ।

मऊेली टारको बसाइ

धिमालहरूको बसोबास तराई क्षेत्रमा भएकोले यिनीहरूका गाउँहरू २०० फीटदेखि लिएर १,००० फीट उचाइसम्ममा बसेका देखिन्छन् । यहाँको हावापानी शीतोष्ण (Tropical) छ । तर धिमालहरू सम्म मैदानी क्षेत्रमा मात्र नवसी घाँच-घाँचमा बसेका पनि छन् । त्यसैले जंगल र खोला नजिक पर्ने ठाउँमा नै यिनीहरूको बसोबास ज्यादा देखिन्छ । धिमाल गाउँहरू साधारणतः ठूलठूला देखिदैनन् । कुनै गाउँमा ३-४ वटा घरहरू छन् भने कुनै गाउँमा ३०-४० वटा घरहरू भुम्म भएर धेरै घरहरू एकै ठाउँमा थुप्रिएर

८ हामीसँग खास जाति विशेषलाई लिएर मृत्यु दर Mortality कुनै किसिमको संस्थाबाट निकालिएको छैन । धिमाल लोकजीवन अध्ययन टोलीले पनि यस सम्बन्धमा खास कुनै खोजी नगरेकोले मृत्यु दर तथा जन्म दर (Birth rate) ठीक संग भन्न सकिदैन ।

९ आश्रित जनसंख्या भन्नाले १५ वर्ष देखि ५९ वर्ष सम्मका प्रत्येक १०० व्यक्तिमा १५ वर्ष मुनिका र ६० वर्ष माथिका जनसंख्यालाई बुझाउँछ ।

१० बच्चा पाउने आमा भन्नाले १५ वर्ष माथि र ४९ वर्षभित्रका स्त्रीहरू भन्ने बुझिन्छ । यसको सूत्र यस प्रकार छ—

$$\frac{C (0 - 4 \times 100)}{W (15 - 49)} \quad C \text{ भन्नाले बच्चा र } W \text{ भन्नाले स्त्री बुझाउँछ ।}$$

सारिणी नं. २

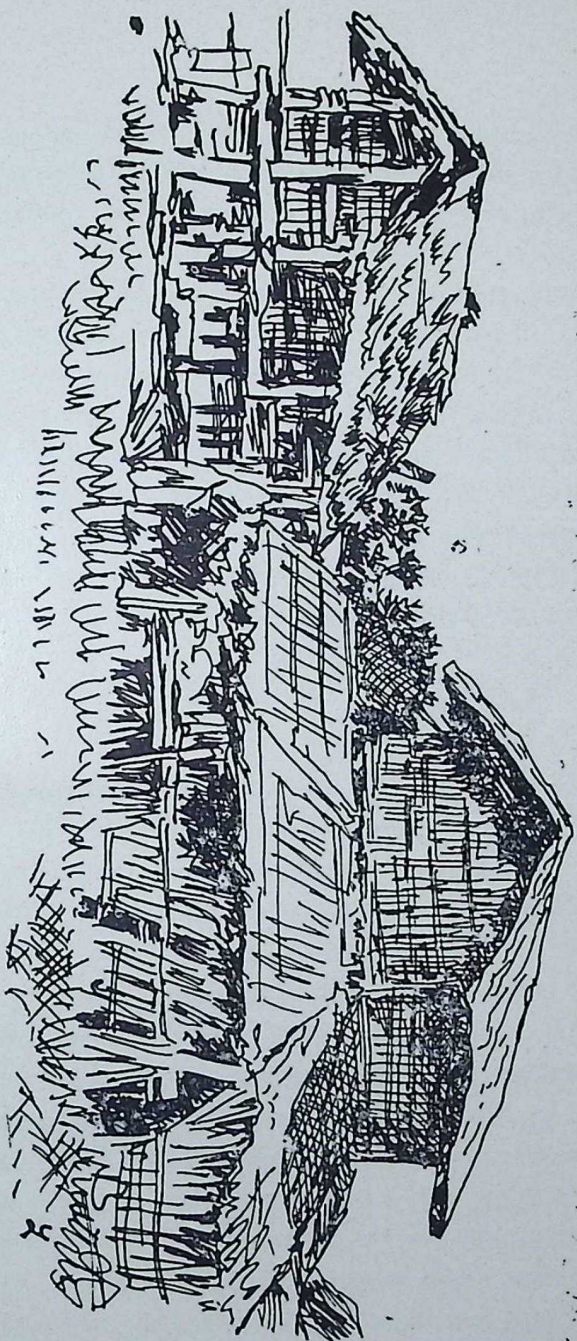
	पुरुष	स्त्री	जम्मा
०-४	५६	५१	१०७
५-९	५५	७१	१२६
१०-१४	४६	३१	७७
१५-१९	२७	३८	६५
२०-२४	२०	१५	३५
२५-२९	२४	२४	४८
३०-३४	१७	१७	३४
३५-३९	२३	१४	३७
४०-४४	९	१३	२२
४५-४९	९	९	१८
५०-५४	४	९	१३
५५-५९	५	३	८
६०-६४	४	७	११
६५-६९	३	४	७
७० माथि	३	३	६
जम्मा	३०५	३०९	६१४

बस्नु नै धिमाल गाउँको विशेषता हो । (Nucleated villege) तर यसरी झुम्म भएर धेरै घरहरू एकै ठाउँ बस्ने तराईका जातिमा थारूहरू पनि पछि छैनन् । दाङ-देउखुरीका थारूहरू एउटै गाउँमा धेरै घरहरू बसाएर संगै बसेको कुरा त्यस क्षेत्रमा अध्ययन गर्ने श्री द्रोणप्रसाद रजौरे मार्फत थाह भएको छ । यी साना-साना धिमाल गाउँहरू एक अर्का-देखि कुनै निर्दिष्ट सीमा कायम गरेर छुट्टिएका हुँदैनन् । यस्ता गाउँभित्र अन्य जातका मानिसहरूको बसोबास नभई धिमालहरूका आफ्नै नाता-कुटुम्बहरू एकत्रित भई बसेका देखिन्छन् । अतः धिमाल गाउँ सामाजिक वा आर्थिक दृष्टिकोणले एक अर्काको पूरक वा सहयोगीको रूपमा भेला भै बसेका आफन्तहरूको गाउँ हो भन्नामा केही अत्युक्ति हुँदैन । गाउँमा फलानो

गल्ली वा टोली भनी छुट्टयाइएको हुँदैन । साना-साना गोरेटाहरूले बल्लो धिमाल गाउँलाई पल्लो धिमाल गाउँसँग जोडेका हुन्छन् । वर्षा लागेर खेतीको घमाधममा यी गोरेटाहरू स्वतः हराएर जान्छन् । हिउँदमा गोरूगाडी चलाउनको निमित्त आली काटेर बनाइएका बाटाहरू पनि वर्षा लागेपछि आफैँ वन्द हुन्छन् । घर अगाडि कतै साना कच्चा (खालि काठको डुँड) जस्तो वा फलेकले चारैपट्टि बेरेको इनार (घि: चुवा) र कतै पक्का (सिमेण्टले ढल गरेको) इनार पाइन्छ । घर अगाडि वा त्यसको आसपासमा धान खेतीका सम्म परेका गराहरू देखिनु, साना-साना पैनीहरू खेतीको चारैपट्टि बाह्रै मास बग्नु र यस्ता पैनीहरूमा धिमाल केटाकेटीहरू नाङ्गै पानीमा खेल्नु र धिमाल स्त्रीहरू आधा छाती देखाएर कपडा घुँदै गरेको देखिनु वा भाँडा कुँडा मल्दै गरेको पाउनु धिमाल गाउँको विशेषता नै हो ।

साधारणतः धिमाल घरको वरिपरि केही फूलका बोटहरू तथा बरबगँचा लगाएर सिंगारिएको पाइन्छ । कसै-कसैको घरअगाडि वा पछाडि आँप (घि:तासैँ) वा रुख कटहरहरूका (घि:दाम्से) बोटहरू देखिन्छन् । गर्मीको समयमा (खास गरी फागुनदेखि जेठसम्म) यी रुखका छहारीमा धिमाल लोग्नेमान्छे एउटा लँगोटी (घि: धारी) मात्रै लगाएर हलो ताछ्दै गरेको देखिनु या सानो डोरीको खटिया लगाई कहिले धिमाल पुरुष वा कहिले स्त्री सुतेको देखिनु अस्वाभाविक दृश्य होइन । यसरी बसेको धिमाल गाउँ कहिले एउटा लामो सोतो जस्तो देखिन्छ र कहिले अर्ध वर्गाकार (Semi Square) रूपमा बसेको पाइन्छ । त्यसैले पूर्वी तराईमा धेरै अन्य जातका गाउँहरूसँग (उदाहरणको लागि राजवंशी तथा थारू गाउँहरू) धिमाल गाउँ ऋतु हेर्दा एउटै देखिन खोजे पनि पूर्वी तराई तिर बसोबास गर्ने मान्छेले सजिलै यो धिमाल गाउँ हो भनी छुट्याउन सक्तछ ।

धिमाल गाउँहरू कोही पुराना कोही नयाँ देखिन्छन् । बोलचालमा पनि धिमालहरू यो नयाँ गाउँ (घि: नयाँ देरा) वा यो पुरानो गाउँ (घि: पुरानो देरा) भनी छुट्याउँछन् । साधारणतः जिजुबाजेदेखि नै बसोबास गरि-आएका गाउँलाई पुरानो गाउँ र २००७ साल यता आबाद गरी बनाइएका गाउँलाई नयाँ गाउँ वा देरा, भन्ने चलन छ । धिमाल गाउँहरू धेरैजसो हालसालै आबाद गरी बनाइएका देखिन्छन् । यसको मुख्य कारण केही अगाडिसम्म धिमालहरू स्थायी भएर बसोबास नगर्नु नै हो ।

हुइतले विमाल घर

साधारणतः धिमाल गाउँका नामहरूले कुनै आफ्नै प्रकारका ऐतिहासिक वा सांस्कृतिक पृष्ठभूमिलाई चिनाउन खोज्दैनन् । धेरै नामहरू प्रकृतिसंग सम्बन्धित वा कुनै व्यक्तिविशेषको नामबाट राख्न खोजेको बुझिन्छ ।

अध्ययन भित्र पर्ने आएका तीनवटा साना-साना गाउँहरूको नाम दोवगाछी (धि. दावा-बडकर गाछी-रुख) जम्मुभार (धि. जम्मु-जामुनो, भार-जंगल) बडहर तथा जामनोका रुखहरू पाइने हुनाले र फगुवा कुनै फागु भन्ने व्यक्ति विशेषको नामबाट राखिएका हुन् भनी धिमालहरू बताउँछन् । यी गाउँहरूमा ऊर्म्म पनि बडहर तथा जामुनोको रुखहरू देखिन्छन् । प्रकृति-पुजारी धिमालहरूले यस प्रकार आफ्नो गाउँको नाम रुखहरूबाट राखे भन्नामा कुनै नवीनता देखिँदैन । यस प्रकार रुख तथा भार जंगलबाट राखिएका नेपाली गाउँहरू नेपालको पूर्व पश्चिममा समानरूपले नै पाइन्छन् । फागु कस्तो व्यक्ति थियो र किन त्यस व्यक्तिको नामबाट फगुवा गाउँ राखियो धिमाललाई थाह छैन ।

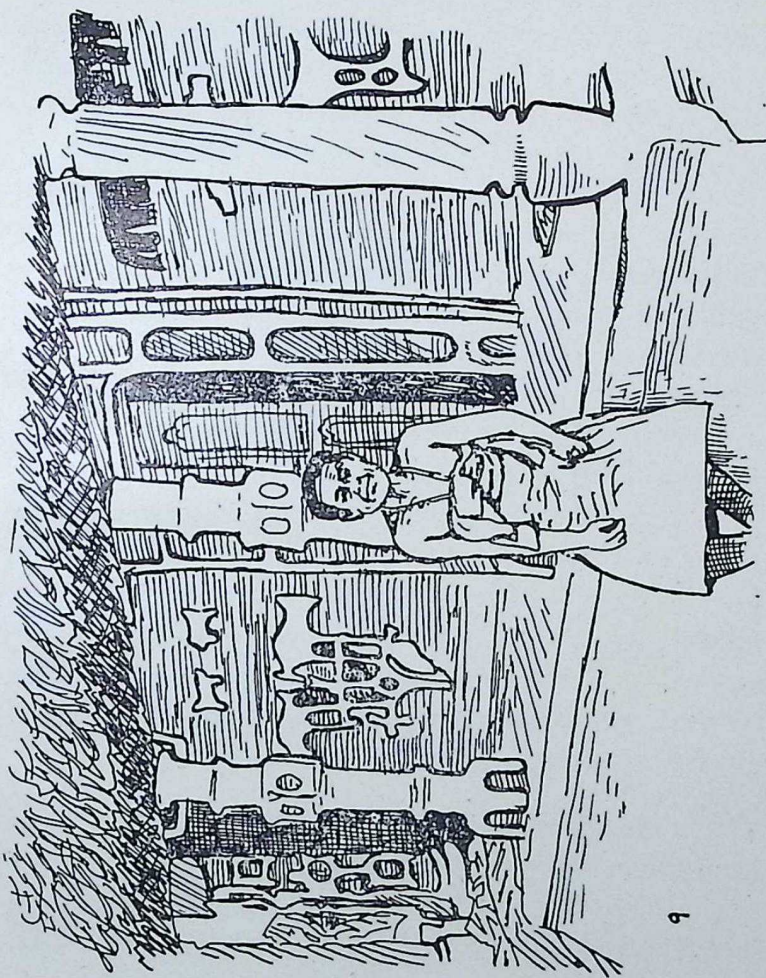
धिमालका घर

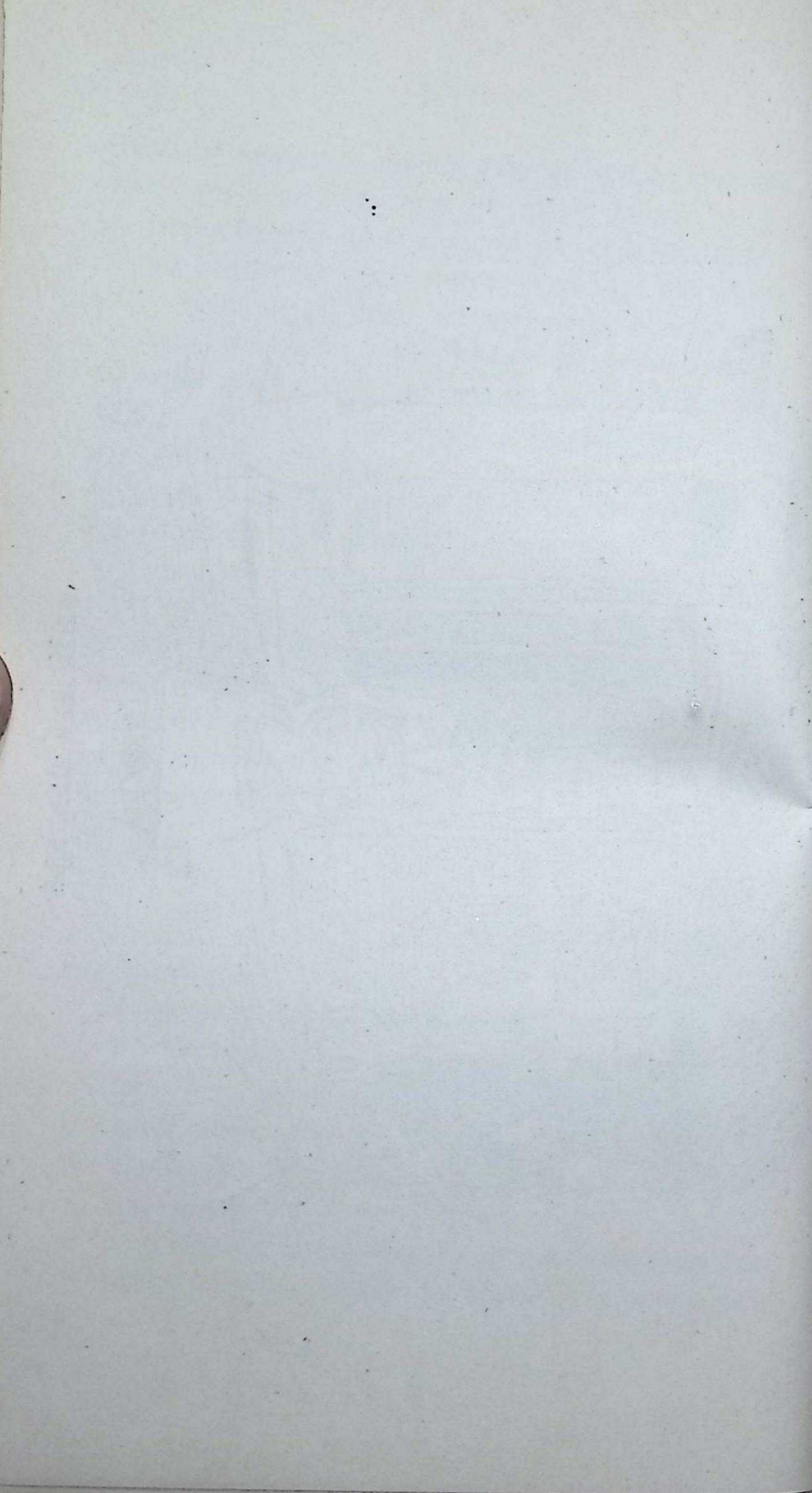
धिमालहरूका घर प्रायः समतल तथा मैदानी क्षेत्रमा मात्र बनेका देखिन्छन् । नेपाली पहाडी सरह अग्लो ढिस्को वा पहाडमा धिमालहरूले घर बनाएको देखिँदैन । धिमाल घरमा कुनै मान्छे आए पहिला ऊ आँगन (धि. सात्लिङ)मा पुग्दछ । आँगन आफ्नो घरको कहिले एउटा छुट्टै र कहिले धेरै घरको एउटै साझा देखिन्छ । आँगनमा केटाकेटी खेल्ने, जाडोमा आगो बाली ताप्ने (जाडोको समयमा बीच आँगनमा ठूलठूला मूढा सल्काएर घरमा बूढाबूढीहरू तरुना-तर्नरीहरू तथा केटाकेटीहरू विहान बेलुका भेला भएर गफ हाँवदै आगो ताप्दछन् । समय-समयमा इष्टमित्रहरू बोलाई भोजभत्तार गराउने तथा आफ्नो खेतीमा उब्जेका धान, गहुँ तथा तोरीहरू फेलाएर सुकाउने काम समेत गरिने हुनाले यसको धिमाल समाजमा निकै महत्त्व छ । आँगनको वरिपरि खुलै रहन्छ । कुनै कुनै आँगनमा सानो बार बारी तान बुन्ने ठाउँ, छुट्याइएको हुन्छ तर धेरै जसो घरमा यो पनि मूल घर (धि. साको दोर)को एक छेउमा नै संलग्न हुन्छ । आँगनदेखि बलान वा सिकुवा (धि. धा.) पुग्नको निमित्त एउटा सानो लिस्नु (धि.

पाइरो)^{११} टेकी चढनुपर्दछ । पाइरोको उँचाइ दुई फीटदेखि लिएर तीन फीटसम्म हुन्छ । यो कसैको घरमा कुनै मूढालाई जमीनमा एक फुट जति गाडेर मास्तिरसम्म मुडैको हुन्छ । कुनै कुनै घरको पाइरोमा २-३ वटा सिँढी समेत लगाएको हुन्छ । साधारणतः यसमा बुढा आदि भरिएको हुँदैन । संक्षेपमा, भट्ट हेर्दा बाहिरी व्यक्तिलाई पाइरोको महत्त्व थाह नभए पनि दलान पुग्नको निमित्त निश्चय नै यसको सहयोग चाहिन्छ । दलानबाट घरभित्र पस्न बीचमा एउटा दैलो हुन्छ जसलाई धिमालहरू फिनु भन्दछन् । धेरै घरमा एउटा र घरको आकारअनुसार सानो, ठूलो बनाइएको हुन्छ । यसमा ससिना फूलहरू र चन्द्र-सूर्य आकारमा बुढाहरू कुँदिएका हुन्छन् । सानो घरमा मूलखावां (धि. मुर्लिग) तीनदेखि लिएर चारवटासम्म हुन्छन् । मूल खाँवालाई धूरी खाँवा भन्ने चलन पनि छ । यस खाँवाको बाहिरी बीच खाँवो (दलान तर्फको)लाई नापी सानो खोपा बनाइन्छ जसलाई धिमालहरू चाकी भन्दछन् । चाकी खाँवाको आकारअनुसार कहिले सानो कहिले ठूलो हुन्छ । सुविधाअनुसार चाकीमा धिमालहरू काँड्यो, तेल, बत्ती ऐना आदि राख्छन् । बाँकी दुई तर्फका साना खाँवाहरूलाई “लेपवा खाँवा” भित्ता या टाटीलाई “वेरेभ” र काठको बटमलाई “कोरा” भनिन्छ । भित्ता बनाउँदा साधारणतः खर र वाँसका झिक्काहरूलाई भाटामा बेसरी वाँधेर भित्तामा अड्याई फुत्तो माटोले लिपिन्छ । यस्तो माटोलाई धिमालहरू फुत्तो नभनी सेतो माटो नै भन्दछन् । खास गरी काठ र वाँसहरूबाट नै धिमालका घरहरू बनिन्छन् ।

छानो^{१२} प्रायः खरको हुन्छ^{१३} तर खर पनि सस्तो मूल्यमा र

-
११. धिमालमा “पाइरो” भन्ने वित्तिकै दलान वा सिकुवा चढ्नको निमित्त बनाइएको सानो लिस्नु वा तले घरमा चढ्ने भय्याङ्ग ब्रुझिन्छ । तले घरमा चढ्ने पाइरोको उँचाई १०-२५ फीटसम्म हुन्छ । यस क्षेत्रमा सखुवा काठको प्रसस्त चलती भएकोले पाइरोको निमित्त उक्त काठको प्रयोग गरिनु साधारण कुरो हो ।
१२. धिमाल बोलीमा घरको मूलछानालाई “चालहे” या “चाला” र लाछी वा पालीलाई “जोहोका चाला” भनिन्छ ।
१३. साधारणतः तीन किसिमका खरहरू घर छाउनको निमित्त धिमालहरूले प्रयोगमा लगाएका देखिन्छन् - १) सीरुको खर (धि. हलवा नाइके)

समयमा उपलब्ध नहुने हुनाले केही धिमालहरू मूल घरदेखि अरु घरहरू छान्तालाई धानको नल (धि. उसनारा तथा पराल प्रयोगमा ल्याउछन्^{१४}। घर बनाउने काममा काठ, बाँस, खाँवा छाउने आदिमा धिमाल पुरुषले र घर लिप्ने सिंगाने आदि काम धिमाल स्त्रीहरूले गर्दछन्। घरको जनशक्तिले मात्रै घर बनाउन नसके “हाली” हेर्नुहोस् (आर्थिक भाग) गरेर र कहिले अन्य जातका मानिसहरूलाई रोजगारीमा लगाएर घर बनाइन्छ।

धिमाल घरको अगाडितिरको भित्तामा धेरै भित्ते-चित्रहरू (धि. मुख मारिका) देखिन्छन्। माथि भनिएसँगै भित्ते चित्रमा पनि कहिले फूलहरू, कहिले सूर्य, चन्द्र र कसै-कसैमा हात्ती, घोडा आदिका चित्रहरू कोरिएका हुन्छन्। भित्ताको माथिल्लो भागमा आफ्ना घर-जहान तथा इष्ट-मित्रका फोटोहरू (तस्वीरहरू) फ्रेम लगाई झुन्ड्याइएका पाइन्छन्। कहिले कहीं यी तस्वीरहरू घरको ठीक मूल दहिलो माथि देखिन्छन्। कुनै कुनै घरमा हिन्दी सिने अभिनेता वा अभिनेत्रीहरूको कागते तस्वीर र कसैको घरमा परिवार नियोजनको पोस्टर (आमाले छोरा बोकेको) टाँसेको पाइन्छ। तर घरअगाडिको पाली निकै होचो हुनाले बाहिरबाट आउने मानिसले झुट्टी यी तस्वीरहरू देख्न सक्तैन। यसरी पाली होचो बनाउनुको उद्देश्य वर्षामा पानीको बाछिटाबाट घरलाई जोगाउनु हो।

एउटा सामान्य घरको लम्बाई १२ देखि १४ हात र चौडाई ८-१० हातसम्म हुन्छ। घर सारै अग्लो नभए पनि एउटा मान्छे टाउको ननिहुन्थ्याई सजिलैसँग घर भित्र उभिन सक्दछ। धेरै जसो घरमा एउटा मात्रै कोठा हुन्छ। कुनै ठूलो घरमा दुइटैसम्म कोठाहरू हुन्छन्। झ्याल राख्ने चलन नभएकोले घरभित्र प्रायः अंधारो नै रहन्छ। अन्न तथा लुगाफाटाहरू राख्नलाई विशेष घ्याम्पा तथा रामहरू^{१५} हुन्छन्। घरभित्र अंगेनो (धि-मे पोन्दो) हुँदैन^{१६}। मूल घरको एक

२) बाँसको खर (धि- मासी नाइभे) र ठूलो खर (धि. ठंगा नाइभे)।

१४. धानको नल घर छाउनुदेखि बाहेक वर्षा तथा हिउँदमा गाईवस्तुलाई खुवाउनको निमित्त पनि प्रयोग गरिन्छ।

१५. धिमालहरू लुगाफाटा एउटा ठूलो तथा बाक्लो माटाको घ्याम्पामा राखेर त्यसको मुख बन्द गर्दछन्। यस्ता ठूला तथा बाक्ला घ्याम्पाहरू लाई ‘राम’ भनिन्छ।

१६. पूर्वी पहाडिया जातिहरूमा अंगेनोको आफ्नै महत्त्व छ। अंगेनोमा

कुनामा (देवताको थान अलग्गै) दाल-भात पकाउने चूहो (धि-आंखा) बनाइएको हुन्छ । चूहोको धिमालमा त्यस्तो महत्त्व नभए पनि अजाति (पानी चल्ने भित्रको)ले चूहो छोए धिमालहरूमा आफ्नो देव कलम विग्रन्छ मन्त्रे चलन छ । तर व्यवहारमा कुल देवताको थान (धि-साको दीर) मूल घरको माथिल्लो खापा छेउनेर भित्ता नछुवाईकन अलिकति माटो उठाएर सम्म पारी चारकुने आकारको (समतल) बनाइन्छ । यस्तो मूल घरमा जब साको दीर रिसाउँछ त्यसवेला तामाको दियो (धि-चिराक) थानमा बालेर पूजा गरिन्छ । घरको बनावट—

बनावटको ढाँचाले धिमालका घरहरू दुई प्रकारका देखिन्छन् १) माटो उठाई बनाएको घर (धि-पुरेका सा) र २ टाँड उठाई बनाएको घर (धि-थारनचासा) बोलचालमा धिमालहरू यो यस्तो प्रकारको घर हो भनी प्रष्ट छुट्याउँछन् । २००७ सालसम्म धिमालका घरहरू माटो उठाएर मात्र बनाएका पाइन्थे भने अझै पनि धेरै जस्तो धिमाल गाउँहरूमा माटो उठाई बनाएका घरहरू पाइन्छन् । यसरी माटो उठाई बनाएका घरलाई धिमालहरू पुरेका सा मात्रै नभनी गीला भेका सा (धि-गीला वा गीलो, भेका-माटो, सा-घर) पनि भन्दछन् । पुरेका सा बनाउँदा माटोमा तोरीका डाँठहरू मिसाएर गीला माटाको डल्ला डल्ला बनाई बर्गकार (Square) अथवा समतल (Recterguler) रूपमा ती डल्लाहरूलाई क्रमशः माथितिर थप्दै पखालि लिए सरह लगिन्छ र बाहिरबाट पानीले चिल्लो पारिन्छ । यसपछि बीचको खाली भागलाई गीला माटाको डल्लाले वा फूक्का माटाले पुरिन्छ । माटो $2\frac{1}{2}$ फीटदेखि लिएर ५ फीटसम्म माथितिर उठाइन्छ । त्यसपछि पहिले दलान (सिकुवा) र त्यसमाथि घरको शेष भागहरू

मुख्य भोजन (दाल भात) पकाउने काम नभए पनि यसमा खोले पकाउने, चिया पकाउने, खेताला लगाउँदा खाजा बनाउने तथा मुख्य चूहो खाली नभए तरकारी आदि बनाउने काममा प्रयोग गरिन्छ । धिमालहरू दाल, भात, तरकारी मुख्य चूहोमा नै पकाउँछन् । भोजन-भत्तार तथा अन्य सामाजिक पर्वमा आँगनमा नै चूहो बनाएर खाना बनाउने काम गरिन्छ तथा खोले आदि पकाउन पनि यस्तै चूहोलाई प्रयोगमा ल्याइन्छ ।

बनाइन्छन् । यस्तो घरमा दलान पुग्नको निमित्त पाइरोको नै सहयोग चाहिन्छ ।

अग्लो टाँड उठाई बनाएको घरलाई “थारनचा सा” भनिन्छ । बनावटमा थारनचा सा तथा पुरेका सा एकै देखिए पनि थारनचा साको बनावट केही भिन्न छ । थारनचा सामा माटो उठाई केही उँचाईसम्म लग्नुको साटो ३ देखि ४½ फीटसम्म अग्ला काठको टाँड बनाइन्छ । टाँड माथि दलान र घरका शेष भागहरू पुरेका सा सरह नै बनाइन्छन् ।

धिमालहरू माटो उठाई बनाएको घरलाई बस्नको निमित्त सजिलो तथा सदी र गर्मी दुवै ऋतुहरूको लागि राम्रो भनी ठोकुवा गर्दछन् । यस्तो घरहरूना आजकालको जस्तो फिनुको चलन थिएन । बाँसको भाटालाई टाटी जस्तो मसिनो गरी बुनेर फिनु बनाई लगाउने चलन थियो । आजकालका फिनु काठका र राम्रोसँग बुट्टा कुँदेर काँढी ठोकी बनाएका पाइन्छन् ।

धिमाल समाजमा २००७ साल अगाडिसम्म तले घर बनाउने चलन थिएन । आजकाल संपन्न धिमालका घरहरू तला^{१७} भएका छन् । तले घरहरूका छाना खरको, टीनको र कुनै सिमेन्टले ढल गरेका छन् । तला र छानाको दृष्टिकोणले धिमालका घरहरूलाई तीन तहमा छुट्याउन सकिन्छ—१) पराल या खरले छाएका भुइँतले तथा एकतले घर २) टीनको छाना भएका एकतले घर र ३) सिमेन्टले ढल गरेको पक्का घर । अध्ययन क्षेत्रभित्र परेका ८३ घरहरूमा १६ घरहरू एकतले र ६४ घरहरू भुइँतले भएका छन् । टीनको छाना भएका घरको संख्या ७ र बाँकी घरहरू पराले खरले छाएका छन् । यी घरहरूमा एउटा घर मात्र सिमेन्टले ढल गरेको पाइन्छ । प्रतिशतको दृष्टिकोणले २२.८ प्रतिशत घरहरू एकतले २८.४ घरहरू टीनले छाएका र बाँकी घरहरू कि त भुइँतले वा पराले या खरले छाएका छन् । अतः आर्थिक दृष्टिकोणले धिमालका घरहरूले गरीबीको परिचय दिन्छन् ।

१७. धिमालहरू भुइँ तलालाई तला मान्दैनन् र भुइँ तलादेखि माथि जति तला उठाइन्छ त्यसैलाई तला भन्ने गर्दछन् । अतः तलाको वर्गीकरण यसै धिमालहरूको भनाइ अनुरूप गरिएको छ ।

धिमालका तले घरमा कोठाहरू र कोठे पिच्छे झ्यालहरू देखिन्छन् । यस्ता घरहरूमा पाइरो (यहाँ सानो सिँढी गरेर बनाएको) घरभित्र नराखी बनाएको) बाहिर नै राखिन्छ । यसरी पाइरो बाहिर राख्ने मुख्य उद्देश्य मान्छे घरमा आउँदा सीधा देउताको थानमा नपरोस् भन्ने हो । त्यसैले यस्ता घरहरूमा मान्छे पाइरोमा चढ्ने बित्तिकै घरभित्र नपरी घर अगाडिको बरण्डामा पुग्दछ । बरण्डा गर्मीमा हावा खाने जाडोमा घाम ताप्ने इष्ट-मित्रहरू आउँदा सुत्नु र समयमा बिस्कुन तथा चामल केलाउने ठाउँ पनि हो ।

घर-समूह

धिमालहरूले आवश्यकताअनुसार विभिन्न प्रकारका साना ठूला घरहरू बनाएका हुन्छन् । यी घरहरूलाई उनीहरूको बोलीमा साको दीर (मूल घर) उमगाका सा (भान्सा खोर) भकार सा (गोदाम घर) पिसाल (गोरु), पाया खोतार (सुँगुरको घर) कीया खोतार (कुखुराको खोर) सिसिङ सा (दाउरा राख्ने घर), र वाँस घोरा सा (हावा खाने घर) भनी छुट्याउन सकिन्छ । साधारणतः एउटा सम्पन्न धिमालसँग उल्लिखित घर-समूहहरू देखिन्छन् । तर सबै धिमालसँग यस प्रकारका घरहरू हुनुपर्छ भन्ने केही आवश्यक छैन ।

साको दीर—

धिमालमा “सा-भनेको घर र दीर” भनेको देउता हो । त्यसैले जुन घरमा देवता राखिन्छ र जहाँ कुल-पितृहरू बस्दछन् त्यसलाई साको दीर या मूलघर भनिन्छ । कसैले मूलघरलाई साको दीर नभनेर “वाडा सा” ‘ठूलो घर’ पनि भन्दछन् । यस घरको पूर्वतिरको एक कुनामा कुलदेवताको थान बनाई राखिएको हुन्छ । यो घर जहिले पनि पूर्व फर्कको पाइन्छ । देउता घरभित्र वा बाहिर निस्कने समयमा धिमालहरूको भनाइअनुसार— ‘देवताको पनि हग्ने-मुत्ने समय हुन्छ ।’ कुनै मानिस दहिलोअगाडि उभिएमा देउता लाग्छ भन्ने विश्वास छ । घरको देवता लागे मुख विगाने, आँखामा फूलो पर्ने, आन्द्रा निस्कने वा हात खुट्टा विगाने हुन्छ । घरको देवतालाई हरेक पूर्णको दिन धूप-धुवाँ गर्नेपर्छ ।

धेरेंजसो मूल घरको एक कुनामा देउता राखी त्यसैका छेउमा आमा-बाबु तथा छोरा-छोरीहरू सुत्दछन् । धिमालमा घरका सदस्यहरूको निमित्त जात सुत्ने ठाउँ (Sleeping Place) छुट्याइएको हुँदैन । सानो एकात्मक परिवारमा सवेंजसो सदस्यहरू मूल घरभित्र एक दुई ठाउँमा (आवश्यकताअनुसार) ओछ्यान लगाई सुत्दछन् (छोरा-छोरी सन्नेरी भए बाबु धेरेंजसो घरबाहिरको दलानमा सुत्दछन् अन्य सदस्यहरू घर-भित्र नै सुत्दछन्) संयुक्त वा वृहत् परिवारमा कोही भान्सा घरमा र कोही मूल घरमा सुत्दछन् । आजकाल तले घरमा साधारणतः सम्पन्न धिमालहरू विभिन्न कोठामा छोरा एक कोठामा, छोरीहरू अर्को कोठामा र बाबु-आमा अलग्गै कोठामा सुत्नेका देखिन्छन् । भुइँतला मात्र भएको घरमा इष्टमित्र वा पाहुना आए (नजीकको नातेदार भए) जाडाको समयमा घरभित्र र अन्य समयमा मूल घरको दलानमा नै सुत्न दिइन्छ । कुनै अन्य मान्छे भए धिमालहरू कि त दलानमा र तले घर भए वरण्डामा सुत्न दिन्छन् । भूइँतले घरमा सुत्ने ठाउँ बाहेक एक कुनामा लुगाफाटा राख्ने ध्याम्पा अन्नका टीनहरू तथा माटाका भाँडाहरू देखिन्छन् । कुनै कुनै घरमा लोम्ने-स्वास्नी सुत्ने ठाउँमा नै सानो टीनको बाकस राखिएको हुन्छ । यस्तो बाकसमा धिमालहरू आफूतँग भएको मगद, गरगहना र घरका आवश्यक कागज-पत्रहरू राख्दछन् । वेग्लै भान्सा घरको व्यवस्था हुन नसकेमा यस्तो घरमा देउताको स्थानदेखि अलिक पर (स्थानमा जुठो नपर्ने किस्मिले) चुल्लो बनाई भाग्साको काम चलाइन्छ ।

उमगाका शा—

उमगाका शा भन्ने पकाउने घरको शाब्दिक अनुवाद (उम-भात गाका-पकाउने शा-घर) हो । यी धेरेंजसो मूलघरदेखि अलग्लै बनाइन्छ । अलग्गै बनाउन नसके या ठाउँ नभए मूल घरको नजीकै पाली गाँसेर पनि बनाइन्छ । भान्सा घरमा एउटा मात्रै दहिलो हुन्छ, क्याल हुँदैन । सुविधा-अनुसार यस्तो घरमा २-३ वटा चुल्ला (धि-आखा) बनाइएका हुन्छन् । कहिले कहीं भान्साघरकै एक कुनामा पानी राख्ने ठाउँ (दुई-तीन वटा माटाका गाग्राहरू अटाउने) हुन्छ । तर धेरेंजसो घरमा पानी राख्ने ठाउँ भान्साघरकै भगाडिको पालीमा टाँड लगाएर बनाइन्छ । कुनै ठाउँमा पानी राख्ने सानो घर (धि-चिताका सा) अलग्गै हुन्छ । धिमालको भान्सा-

घरमा पानी चल्ने कुनै जातको पनि पहुँच देखिन्छ र पानी चल्ने जातले पकाएको भात भान्सा धिमालमा पुग्नुमा चल्दछ । धिमाल स्त्रीहरू अह्लाई भन्दा जात आइमाईले थाम्नु पर्छ (लोग्ने मान्छे जथाभावी खाने हुनाले) र जस तसले पकाएको छोएको खानु हुँदैन भन्दछन् । धिमाल स्त्रीहरूले अन्य कुनै पानी चल्ने जातले पकाएको भात भान्सा खाएको सुनिएको छैन ।

भकार शा—

भकार शा वा गोदाम घर धेरैजसो वाटुलो (गोलो) र कहिले चारकुने आकारको हुन्छ । धिमालहरू गोलो आकार भएको गोदाम घरलाई चैवारी र चारकुने आकार भएकोलाई भकार भन्दछन् । चैवारी वा भकारमा एउटा मान्छे पस्न हुने सानो झ्याल (धि. वार) हुन्छ र सुविधा र आवश्यकताअनुसार यस्तो झ्याललाई ताल्चा लगाउने किसिमले समेत बनाइन्छ । पुर्वे किसिमका गोदाम घर प्रायः टाँड उठाएर बनाइएका हुन्छन् । चारैपट्टि काठ वा बाँसले बेरेको हुन्छ र भूईँदेखि गोदाम घरको दलानमा पुग्न एउटा सानो पाइरो जोडिएको हुन्छ । द्वारबाट नै गोदाम घरमा पसी धान राख्ने वा झिक्ने काम गरिन्छ ।

धिमालहरू धान राख्ने काम यस्तो भकारमा मात्र सीमित नराखी ४—५ महीनाको लागि (बर्खा नलाग्नुजेल वा असारअगावै) खाडल खनेर पनि धान राख्ने गर्दछन् । धान राख्ने यस्ता खाडलहरू (धि. उमह-वाका खाटा) ४—५ फीट गहिरा र आवश्यकताअनुसार लम्बाई भएका हुन्छन् । उपयुक्त ठाउँमा खाडल खनी सकेर धान राख्नुभन्नि स्रो धानलाई चिस्याइलो वा पानीबाट जोगाउन धानको नल वा पराल चारैपट्टि बिछ्याइन्छ । त्यसपछि पुनः परालले छोपी माटाले राम्रोसँग (जमीनको तहमा) पुरिन्छ । त्यसैले हत्तपत्त बाहिरी मान्छेलाई धान कहाँ राखेको थाह हुँदैन । यसरी धान गाडेर राख्ने धिमालहरूको पुरानो चलन हो । धान गाडेर राख्दा १५० बोरा (३०० मन) सम्म राख्ने धिमालहरू अध्ययन क्षेत्रमा देखिन्छन् । गोदाम घरबाट धान पहिलो चोटि बाहिर निकाल्दा भकार पूजा गर्नुपर्दछ । पूजामा फूल-अक्षता, एउटा परेवा वा कुखुराको चल्ला (रंग या भाले पोथी मिलाउनु पर्दैन) चाहिन्छ । पूजा सकेर बलि चढाइएको जन्तुको रगत फिनु (दहिलो वा झ्याल) मा छर्केर धान बाहिर निकालिन्छ । भकारमा धान राख्ने समयमा कुनै किसिमको पूजा गर्नुपर्दैन ।

किया खोतार:-

केही अधिसम्म नखुवाको काठलाई लामो ढुङ बनाएर घोप्टो पारी कुखुराहरू थुनिन्थ्यो । कुखुरा थुन्ने द्वार (सानो ढोका) ढुङको एक छेउमा कपेर बनाइन्थ्यो । आजकाल कुखुराको खोर घरदेखि केही टाढा टाँड उठाएर काठले बेरी सानो घर जस्तो बनाइन्छ । यस्तो कुखुराको खोरमा पनि सानो पाइरो जोडिएको हुन्छ र सिरानमा सानोद्वार हुन्छ । हाँसको संख्या कम भए कहिले काहीँ हाँस र कुखुरा दुवैलाई एउटै खोरमा थुनिन्छ ।

पाया खोतार:-

पाया खोतार (सुंगुरको खोर) भान्सा घर तथा मूल घरदेखि केही टाढा छुट्टै बनाइन्छ । सुंगुरको संख्या बेसी भए (४-५ भन्दा बेसी) फाल्टू फाल्टू नै (साधारणतः दुइटा सुंगुरको निमित्त एउटा खोर) खोर हुन्छ । सुंगुरको खोरको यनाखटमा नवीनता देखिंदैन । नेपालका धेरै जातिहरूले (राई, लिम्बू तामाङ आदि) बनाएका सुंगुरका खोरहरू सरहरू नै यी खोरहरू देखिन्छन् ।

वास घोरा शा:-

धिमालमा हावा खाने वा वंठके घर (वास घोरा शा) को आफ्नै महत्त्व छ । आएका इष्ट-मित्रहरूलाई राखेर गफ गर्ने या गर्मीको समयमा हावा खाने कामको निमित्त यस्तो घर प्रयोग गरिन्छ । यसलाई चारैपट्टि खुला राखी माथि खरले छाइने हुनाले गर्मीको समयमा यो निकै नै उपयोगी हुन्छ । वस्नलाई दलानमा (धिधा) कुसी (धि. कुटी) खाट (धि. खाट) तथा गुन्द्री (धि. चोथलाई) हरू राखिएका हुन्छन् । यो घर गर्मीको निमित्त उगयोगी भए पनि चारैपट्टि खुला भएकोले बर्खाको समयमा पानीका बाछिटाहरू पस्ने र जाडाको समयमा झन् जाडो हुने हुनाले साधारणतः अन्य ऋतुहरूमा (फागुन देखि असार १५ सम्म मात्रै प्रयोग गरिन्छ) यो घर कम प्रयोगमा ल्याइन्छ । अतः सामान्य धिमालहरू यस्तो घर बनाउन आवश्यक ठान्दैनन् ।

यी घरहरू बाहेक बाख्राको खोर (धि-मेसाको खोतार) भान्सा घर तथा मूल घरभन्दा केही टाढा बनाइन्छ । बाख्रा कम भए घरको टाँड मुनि (धि. थारनचाको लेता) पनि लगेर बाँधिन्छ । गार्द-गोरू, राँगा, भैंसी बाँध्ने थलोलाई पिस्तल र दाउरा राख्ने घरलाई (भिसिङ शा) भनिन्छ ।

धिमाल गाउँ तथा घरका विविध पक्षहरू:-

धिमालहरू भुम्ल भई एउटा गाउँमा बस्नुमा (Nucleated village) धेरै कारणहरू देखिन्छन् । १) एक ठाउँमा बसे आपसी सरसहयोग पाइने । २) थुल्ल-थुल्लमा जंगल जंगल (घाँच, घाँच,) घुम्ने हिड्ने हुँदा जंगली जस्तुको भयबाट बच्न एक ठाउँ बस्ने गरेको हो । ३) कसैले एक्लै पारी लठगोस् भन्ने विचारले ४) लोग्नेमान्छे परदेश जाँदा जहान केटा-केटी एक्लै नपढ्नु भन्ने उद्देश्यले आदि । अतः यसरी भुम्ल भएर बस्नुमा आपसी सहयोग र बाह्य आक्रमण वा हस्तक्षेपबाट बच्नु मुख्य देखिन्छ । यसबाहेक हरेक धिमाल गाउँमा धिमाल मुखिया वा गिरी बसेका हुन्छन् । यिनीहरू आर्थिक दृष्टिकोणले सम्पन्न हुने हुँदा अपना खेतीपाती गराउनलाई अधियार, नोकर, चाकर आदि राखेर भुम्ल भई बस्छन् । यसको मुख्य उद्देश्य पनि आपसी सरसहयोग पुगोस् भन्ने हो । धिमालहरू स्वभाले नै उरपोक भएकाले एक ठाउँ सुरक्षाको निमित्त नै बसे भन्ने कुरा युक्तिसंगत लाग्दछ । यसैले होला धिमालहरूमा "जात भनेको जात कनिका भनेको भात" भन्ने उखान निकै प्रचलित छ । अपना जातभाइहरूलाई हरेक दृष्टिकोणबाट मान्यता दिइने र धिमाल गाउँ खास गरी आफ्नै जातभाइहरूको गाउँ हुनाले माथिको उखानले यस कथनलाई पुष्टि गर्दछ ।

धिमालका घरहरू आजकाल धेरै थारनचा शा बनाउनुमा धेरै कारणहरू छन् :

- १) धिमालहरू ज्यादा पहाडको घाँच-घाँचमा रहेका समतल जमीनमा बस्ने हुनाले र उक्त ठाउँको आसपासमा प्रसस्त जंगली रुखहरू पाइने हुनाले (खास गरी खलुवा काठ) काठको सुविधाले नै यस्तो टाँड घर बनाएको हो ।
- २) काठका घरहरू बसाइँ सगैँ वेलासा उठाई अन्यत्र लैजान सजिलो हुन्छ । घर सदा, खाँवा दहिलो, भित्ता छाना आदि सबै गाडी (गोल्गाडी) मा लवाएर लान सकिन्छ । यसैले थारनचा शा किसिमका घरहरू भत्काई अर्को ठाउँमा सार्दा सामान ओसारने र जोड्नेमा मात्र खर्च हुनेछ । घर जोडमोड गर्ने काम पनि धिमालहरू साधारणतः "हाँली लगाएर एक दिनमा गर्दछन् । धिमालहरूको बसाइँ सगैँ रहने स्वभावलाई ध्यानमा राख्दा यस्ता घरहरू निकै उपयोगी र सजिला देखिन्छन् ।
- ३) तराई क्षेत्रमा सर्पको भय पनि ज्यादा देखिन्छ । काठबाट बनाइएको घरमा सर्प साथै भूसाको भय वा उत्पात माटो उठाई बनाइएको घरमा भन्दा कम हुन्छ । अतः उक्त जस्तुहरूको भय तथा उत्पातबाट बच्न पनि टाँडे घरहरू

बढी उपयोगी देखिन्छन् ।

तर धिमालहरूको भनाइअनुसार टाँडे घर २००७ सालपछाडि मात्रै बनाउन थालिएको हो । त्यसैले यस्ता घरहरू जो सामाजिक तथा आर्थिक दृष्टिकोणले बढी उपयोगी थिए त्यस बेलाभन्दा पहिला किन बनेनन् ? यसका मुख्य दुइटै कारणहरू देखिन्छन् : १) जंगली काठपातलाई धिमालहरूले प्रयोगमा ल्याउनै नजान्छु २) जंगलप्रति सरकारको कडा निगरानी हुनु । जब टाँडे घरहरू बनाउने शुरुवातमा राजनैतिक तथा सामाजिक सुधार अभियान कार्यक्रमहरूले धिमाल-जीवनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका देखिन्छन् । २००७ सालको क्रान्तिले राणाहरूका निरङ्कुश शासन भंग भएर प्रजातन्त्र व्यवस्थाको शुरुवात भयो । जसले गर्दा सरकारी नियम तथा कानूनहरू केही खुकुलिन थाले । सरकारको यस प्रकारको खुकुलोपनामा जंगल अलि अलि गर्दै फाँडिन थालियो र काठे घरको प्रचार हुन थाल्यो । यस्तो काठे घरको विकास त्यस-बेला भन्नु पर्दथ्यो जब तराई क्षेत्रमा औलो उन्मूलन कार्य (२०१८) र भूमिसुधार कार्यक्रम (२०१९) ला लागू भयो । पहाडियाहरू औलोको डरले जो हिजोसम्म तराई क्षेत्रमा दिउँसो खुट्टा टेके राती आफ्नै घरमा (पहाडमा) फर्कन्थे, तराईमा हानघाप गर्दै भर्नु थाले । जसले जग्गा जोत्छ त्यसैले नै मोहियानी पाउँछ भन्ने सरकारी नियमले पहाडियाहरूलाई आफ्नो जग्गामा आफैं बस्न र आफ्नो जग्गा आफैं जोत्न बाध्य गरायो र उनीहरू तराईतर्फ नै स्थायी भएर बसोबास गर्न थाले । पहाडियाहरू कम खर्चबाट धेरै काम गर्न जान्ने र तराई क्षेत्रमा हुंगाको कमी तथा इटाको महंगी तर काठ प्रशस्त भएकोले काठ कटाउँदै टाँडे घर बनाउन थाले । हाल पहाडबाट मवेशतिर झरेका मानिसहरूको (खास गरी भूमिसुधार कार्यक्रमपछि आफ्ना जिल्लामा स्थायी बसोबास गरेका) घरहरूको सर्वेक्षण गर्ने हो भने शायद ६० प्रतिशतभन्दा ज्यादा घरहरू यस टाँडे (काठका) पाइनेछन् । अतः केही हदसम्म धिमालहरूले पहाडियाहरूकै अनुकरण गरी काठको टाँडे घर बनाएको हुनुपर्छ ।

त्यसैले थारुमात्रा शा किसिमका घरहरू धिमालहरूले झट्ट बोल्दा सजिलोको निम्ति बनाइएको भने पनि यी घरहरू बनाउनुमा भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक कारणहरू उत्तरदायी छन् ।

धिमालहरूको मूलघर पूर्व फर्काउनुमा पनि भौगोलिक तथा सामाजिक कारणहरू छन् । धिमालमा सा को दीरको थान जहिले पनि पूर्व राखिने हुनाले घरको मुख पूर्व फर्काउनुपर्छ र पूजा गर्दा समेत पूर्व

फर्किनुपर्छ । घरको मुख पूर्व फर्काउनु, पूजा गर्दा पूर्व फर्किनु, देउतालाई पूर्व कुनामा राख्नु आदिले धिमाल समाजमा पूर्व शब्दले एउटा विशिष्ट स्थान लिन्छ । यसको साथै तराईतर्फ पश्चिमबाट ज्यादा हावा बतास आउने र गर्मीको प्रकोपबाट बच्न पूर्वेली हावा बतास नै राम्रो मानिने हुनाले यहाँको भू-आकृति र जलवायु समेतलाई ध्यानमा राखी धिमालहरूले घर बनाउन शुरू गरेको देखिन्छ । घर बनाउँदा स्थानीय साधनहरूको मात्र प्रयोग हुनु त्यस क्षेत्रको भौगोलिक असर हो । ज्यादा सखुवा काठको प्रयोग गरिनु र हाल टाँडे घरलाई प्रोत्साहन दिनुमा बसोबास र भौगोलिक पर्यावरणको सीधा सम्बन्ध देखिन्छ ।

धिमालहरू बेगलै भान्सा घर बनाउन अति आवश्यक सम्झ्छन् । अन्न-पानी बस्ने घरको सुरक्षा तथा स्वास्थ्यको दृष्टिकोणले छुट्टै घर बनाउने चलनले धिमालहरू प्राकृतिक प्रकोपबाट केही हद सम्म पहिला-देखि नै सचेत थिए भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ । धानलाई गोदाम घरमा समेत नराखी अलग्गै लगेर गाड्नु यसको फलान्त प्रमाण हो । तराई क्षेत्रमा खास गरी चैत्रदेखि जेठसम्म पश्चिम हावा बतास चल्ने र यस्तो समयमा आगलागीको धेरै भय हुनेहुनाले एउटै घरमा खाने, सुत्ने र अन्न पानी राख्ने गरे आगलागीमा एकचोटि सम्पूर्ण सालभरको अन्न-पानी नष्ट हुने भएकोले अन्न-पानीको सुरक्षा निमित्त पनि छुट्टै भान्सा घर बनाएको देखिन्छ ।

हाल धिमालका घर कसैको एकतले, कसैका तीनका, कसैका पक्का र कसैका पराल तथा खरले छाएका देखिनु आर्थिक कारणहरू हुन् । आर्थिक दृष्टिकोणले घरको आकार र बनावटमा समेत फरक पाइन्छ । सफाईको दृष्टिकोणले धिमालका घरहरू तराईका अनेक जातिका घरहरूमा (थाह वाहेक) पहिलो मान्न सकिन्छ । घरको चारैतिर लिपेर बाहिर भित्र नै सफा राखेको सानो चिटिक्क परेको धिमाल घरले कसलाई आकर्षित पार्न सक्छ र ? धिमाल-घरले अर्को महत्त्वपूर्ण सामाजिक स्थान ओगटेको छ । धिमाल घर आफू बस्ने घर मात्र नभई उनीहरूको सम्पूर्ण पितृहरूको वासस्थान पनि हो । त्यसैले धिमालहरू वसाई सर्दा खालि घर र घरका भौतिक वस्तुहरू मात्र नसारी देवता तथा पितृहरूलाई समेत आफूसँगै लगेर यथावत् आर्को ठाउँमा सार्दछन् । हुनत यस प्रकारको कुलपितृसँग राख्ने चलन नेपालमा पितृपूजा गर्ने धेरै जातिहरूमा व्याप्त छ ।

भाग-२

जाति-परिचय र सामाजिक रूपरेखा

(क) जाति-परिचय

धिमाल जातिको मुख्योलीवारे ज्यादै अस्पष्ट छ । धिमाल लोक-जीवन-अनुसार (२०३०:१४) ईसापूर्व १,००० वर्षभन्दा धेरै पहिले (संभवतः आर्यहरूको आगमनभन्दा निकैअघि) भारतीय उपमहाद्वीपको उत्तरी र उत्तरपूर्वी हिमालय-क्षेत्रमा आएर बसेका किरातीहरूको एक शाखाभित्र धिमालहरू पर्दछन् । अनुश्रुतिमा आधारित वंशावलीमा धिमालहरू किरात हाङ-वाका १० भाइ छोरामध्ये थाङवाङ वाका जेठा छोरा हुन् ।” श्री ऋषिकेशम रेग्मीज्यूका अनुसार (१९७१ २२-२३) “धिमाल अवश्य पनि लिम्बू र राई-सँगको रक्तसंमिश्रणबाट उब्जेको नयाँ जातिको रूपमा शताब्दीयौंदेखि उब्जिएको समूह हुनुपर्दछ ।” वहाँको भनाइमा “धिमालहरू नेपालको उत्तर पूर्वबाट नै आएका हुन् र धिमाल शब्द हिमालबाट उब्जेको हो ।” वहाँको यो भनाइमा प्रामाणिक आधार छैन । श्री इमानसिंह चेमजुङज्यूले यिनीहरूलाई किरात शाखाबाट आएको मानेका छन् । वहाँको तर्क वंशावलीमा आधारित छ । भाषाशास्त्रीहरू डा० धुनीति कुमार चटर्जी, पाल बेनिडिकट आदिले यिनीहरूको भावालाई तिब्बत बर्मेली (Tibete-Burmen) शाखाको जटिल सानामिक रूपमा (Complex Pronominalized) पारी किरात शाखामा समावेश गरेका छन् । डा० सुनिती कुमार जस्ता बिद्वान्ले (१९५०-१५४-१५५) किरातहरू पूर्व तथा मध्य नेपाल तथा भारतको पूर्व उत्तरी पहाडी क्षेत्रमा बसो-बास गर्ने हिन्दू-मंगोल शाखाका जातिहरूलाई लिनुभएको छ । तर किरात

शब्दको बाख्या व्यापक छ र स्पष्ट पनि छैन (दाहाल, १९७५-८६-६६) । त्यसैले धिमालको मूलको सम्बन्धमा किटान गर्न सकिदैन । धिमालहरू आफैँलाई आफ्नो नाम कसरी धिमाल रह्यो थाहा छैन । धिमाल भाषामा धिमाल शब्दको खास केही अर्थ लाग्दैन । अतः धिमाल शब्दको व्युत्पत्ति खोजी धिमालको नामकरण यसरी रह्यो भनी पूरा प्रमाणिक आधार नभै भन्न सकिन्छ ।

धिमालहरूमा आफ्नो जातिको मूल सम्बन्धमा आफ्नै प्रकारको जनश्रुतिहरू (Oral Tradition) छन् । उनीहरू आफूलाई राई, लिम्बु, कोचे, सैचे आदिका बाजुभाई हुँ भनी दावी गर्दछन् । धनकुटा क्षेत्रमा बसोबास गर्ने किमदाङ थरका आठपहरिया राई र धिमालहरूको भनाइअनुसार यिनीहरू आपसमा साख्खै बाजुभाई हुन्^१ । बाजुभाई परदेशबाट घर फर्कदा संजोगले भाई छुडी मदेशतर्फ रह्यो र धिमाल भयो र बाजु आठपहरिया राईहरूसँग मिसिइ आठपहरिया राई भयो भन्ने कथा बुवै जातिमा प्रचलितछ आठपहरिया राईहरूमा भर्खै पानी चल्ने दातहरूलाई (पहाडियामा भोटे, शेर्पा, तामाङ, भुजेलबाहेक) छोड्याएर थर दिई जात भित्र समावेश गर्ने चलन प्रचलित भएकोले माथिको भनाइमा केही सत्यता हुनुपर्ने देखिन्छ ।

धिमाल जातिको अनुहार र शारीरिक वनावट नेपालका अन्य मंगोल जातिहरूसँग मेल खान्छ । पहाडमा बसोबास गर्ने मंगोल जातिका राई-लिम्बु आदिहरूलाई किराती भन्ने चलन भँ धिमालहरूलाई पनि अन्य जातिहरूले संबोधन गर्दा “मदेशका किराती” भन्ने गर्दछन् । सामान्य कद, केही मोटो शरीर, श्यामलो रङ, कालो र नीलो पुतली, मुखाकृति चौडा, नाक अर्ध केष्टो यो हो धिमालहरूको आकृतिमूलक परिचय । धिमाल लोक-जीवन अध्ययनले (पृष्ठ १८) धिमालहरूको आकृतिमूलक परिचय यस प्रकार दिएको छ । गाढा खैरो शरीरको रंग, कालो तर बाक्लो र खस्रो केश, दाह्री, जुंगा र रौं कम भएको साना साना आँखा, पातला आँखीभौं र परेला, आँखामा माथिल्लो ढकनीमा मंगोल पत्र भएको, छोटो होचो र तल केही फूकेको नाक, माकका

^१ धनकुटामा बसोबास गर्ने आठपहरिया राईहरूको सामाजिक सांस्कृतिक र सामाजिक परिवहन अध्ययन त्रि. वि. वि. को नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थानबाट डिल्लीराम दाहालले गरिसक्नुभएको छ र वहाँको प्रतिवेदन चाँडै नै प्रकाशित हुँदै छ ।

ठूला ठूला प्वालहरू, मध्यम वा केही मोटो ओठ, प्रायः लामा र मातला कान, गोली घिउँडो, बोसो भएका गाला, टम्म कसिएको शरीर र ओसत राई-लिम्बू-भन्दा केही अग्लो कद नै यिनीहरूका (धिमालका) शारीरिक बनावटका संक्षिप्त वर्णन हुन् ।

धिमालहरू बोलचालमा आफ्नै धिमाली भाषा बोल्दछन् । धिमाल लोक-जीवन (पृष्ठ १७) अनुसार माइखोलाले विभाजित गरेको पृष्ठभूमिमा धिमाल भाषाका दुइ भाषिका छन् ओ क्रमसँग राजवंशी थारुसँग सम्बन्ध राख्छन्^२ । भाषाशास्त्रीहरूले धिमाल भाषालाई तिब्बत बर्मेली (Tibeto-Burmen) भाषाका परिवारभित्र गनेका छन् ।

धिमाल-पुरुष तथा स्त्रीको आफ्नो आफ्नो पहिरन छ । धिमाल-स्त्री साधारणतः आफ्नै हातले बुनेको पैंटानी (धि. बोना) लगाउँछे । बोनालाई छातीमा बाँधिन्छ र यसले घुँडासम्म छोप्दछ । बोनावाहेक शरीरको बाहिरी पोशाकमा “नोकोई” (धि. ने ओढ्ने) मात्र हुन्छ । धिमाल पुरुषहरू केही अगाडिसम्म (२००७ साल) एउटा लंगोटी (धि. धारी) र भोटो (धि. लोखोन) आफैले बुनेको लगाउँथे । आजकाल नेपाली दौरा, सुस्वाल आविले धिमालका पुराना पोशाकहरूलाई राम्रै सँग थिचोलीसकेका छन् । स्कूल केटाकेटीहरूले कमीज, पेन्ट, जामा, फ्राक आदि लगाउनु अहिले सामान्य भैसकेको छ । तरुनी केटीहरूमा घोलो तथा सारी लगाउने चलन क्रमशः बढ्न थालेको छ ।

धिमाल स्त्रीहरू पनि नेपालका अन्य जातका स्त्रीहरूसरह नै गहना लगाउनमा निकै सोखीन देखिन्छन् । खास गरीकन नाकमा लगाउँछन्, छातीमा लगाउने, हातमा लगाउने र खुट्टामा लगाउने गहनाहरू नै प्रमुख छन् । गरगहना चाँदी (धि. चान्दी वा रूपा) को ज्यादा बनाइन्छ । धिमाल-स्त्रीमा हात तथा खुट्टा गोदाउने (Tattooing) चलन पनि निकै प्रचलित छ । धिमाल पुरुषमा गरगहना लगाउने वा गोदाउने चलन देखिँदैन ।^३

^२ विस्तृत विवरणको लागि हेर्नुहोस् डा० सुभद्रा सुब्बाको धिमाल भाषिक अध्ययनसम्बन्धी विस्तृत प्रतिवेदन

^३ धिमाल जातिको गरगहना, पोशाक, गोदाउने चलन आदि सम्बन्धमा श्री तुलसी दिवसको धिमालसम्बन्धी विस्तृत प्रतिवेदन हेर्नुहोस् ।

जात, गोत्र, थर र उपथर -

हिन्दूहरूको विभाजित चारजात- ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्रमा धिमालहरूको स्थान कहाँ छ भन्न अठ्ठधारो छ । धिमालमा पेशाअनुसार जात थर विभाजन भएको देखिदैन । आफ्नै जलभिन्न पानी चल्ने वा नचल्ने वा अन्य कुनै प्रकारको श्रेणी बद्धता (caste hierarchy) पनि धिमालमा छैन । यस्तै झमेलामा नपरी धिमालहरूलाई एउटा छुट्टै जाति (Ethnic group People of Nepal, 1967) मा राख्ने काम भएको छ र श्री डोरबहादुर विष्टलाई अनुकरण गर्दै धिमालहरूको जातीय स्थान तराईमा बसोबास गर्ने जातिहरू जस्तो थारु, दनुवार, माझी राजवंशी आदि (जसभित्र आफ्नो श्रेणीबद्धता छैन) सरह राखिएको छ । धिमालहरू पनि आफ्नो जातीय तह छुट्याउँदा पहाडका राई लिम्बूहरू र तराईका थारु, बौद्ध, माझी आदिहरू सरह आफूलाई मान्दछन् र यी जातिहरूभित्र भात-भान्सा तथा बिहेबारी चल्ने कुरा धिमालहरूको उल्लेख गरे पनि दैनिक व्यवहारमा प्रयोग भै सकेको छैन ।

धिमालमा जातिबाट उपजाति (Sub tribe or Ethnic group) बनिएको देखिदैन । बोल्दा धिमालहरू आफूलाई पूर्वेली र पश्चिमेली धिमाल भने पनि यी जातीय विभिन्नता नभै भौगोलिक विभाजन मात्र हो । सूक्ष्म रूपले हेरे यी दुवै पूर्वेली र पश्चिमेली धिमालमा सामान्य भाषिक विभिन्नता र सांस्कृतिक परम्परा पाइए पनि ती विभिन्नताहरू त्यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने अन्य जातिहरूको सांस्कृतिक परंपराको उपज हो (Process of Acculturation) त्यसैले धिमालको जातीय स्तरलाई विभाजन गर्दा जातबाट थर (clan) र त्यस-देखि मुनि उपथर (sub clan)मा राख्न सकिन्छ । धिमालमा थर र उपथर-का लागि आफ्ना शब्दहरू छैनन् । थर धिमालमा कुनै काल्पनिक व्यक्ति वा कुनै सजीव वा निर्जीव वस्तुको एकाई भन्ने बुझिन्छ तर त्यस्तो व्यक्ति वा चीज कहिले, कहाँ र कसरी आयो धिमालहरूलाई थाहा छैन । नेपालका राई, लिम्बूहरूसरह धिमालमा कुनै खास थरले खास क्षेत्रभित्र सीमित भै बसोबास गरेको पाइँदैन ।

धिमालमा थाह पाइएअनुसार १४ थरहरू देखिन्छन् र केही थरका उपथरहरू पनि छन् । उपथर थरबाट छुट्टिए पनि उपथरको पुख्यौली

पनि धिमालहरू केलाउँन सक्दैनन् । धिमालका विभिन्न थरहरूलाई (तल २८ पेज चार्टमा हेर्नुहोस्) देखाइएको छ ।

कुन थर कहाँ, कहिले, कसरी उत्पत्ति भयो स्पष्ट छैन । त्यसैले धिमालहरूकै जनश्रुति (Oral Tradition) अनुसार उनीहरूको थर-सम्बन्धमा यहाँ केही चर्चा गर्ने काम भएको छ । दोगे थर कसरी भयो भन्ने कथा यस प्रकार छ ।

धिमालमा पहिला केही तागाधारी जातहरू थिए । यी तागाधारी धिमालहरूले मद (जांड रक्ती) खाएकोले जातबाट खसी दोगे भए । दोगेहरू अझै पनि आफूलाई क्षत्रिय हुँ भनी दावी गर्दछन् र अन्य थरहरूभन्दा आफूलाई माथिल्लो तहमा राख्न खोज्दछन् । त्यसैले होला धेरै थरहरूले (जसको आफ्नो थर अर्कै हुन सक्थ्यो) आफ्नो थरमा विभिन्न प्रकारका दोगेहरू थपी आफूलाई ठूलो बनाउन खोजेजस्तो देखिन्छ । व्यवहारमा कुनै थरको स्थान कुनै अर्को थरभन्दा ठूलो वा सानो देखिदैन । धिमालमा पूजिने ग्राम-देवताहरू—महाराज, चौमाझी तागाधारी छन् । हुन सक्छ यी तागाधारी देवताहरू पूजन केही धिमालहरूले तागा (जनै) लगाई आफूलाई तागाधारी भन्न थालेका थिए ।

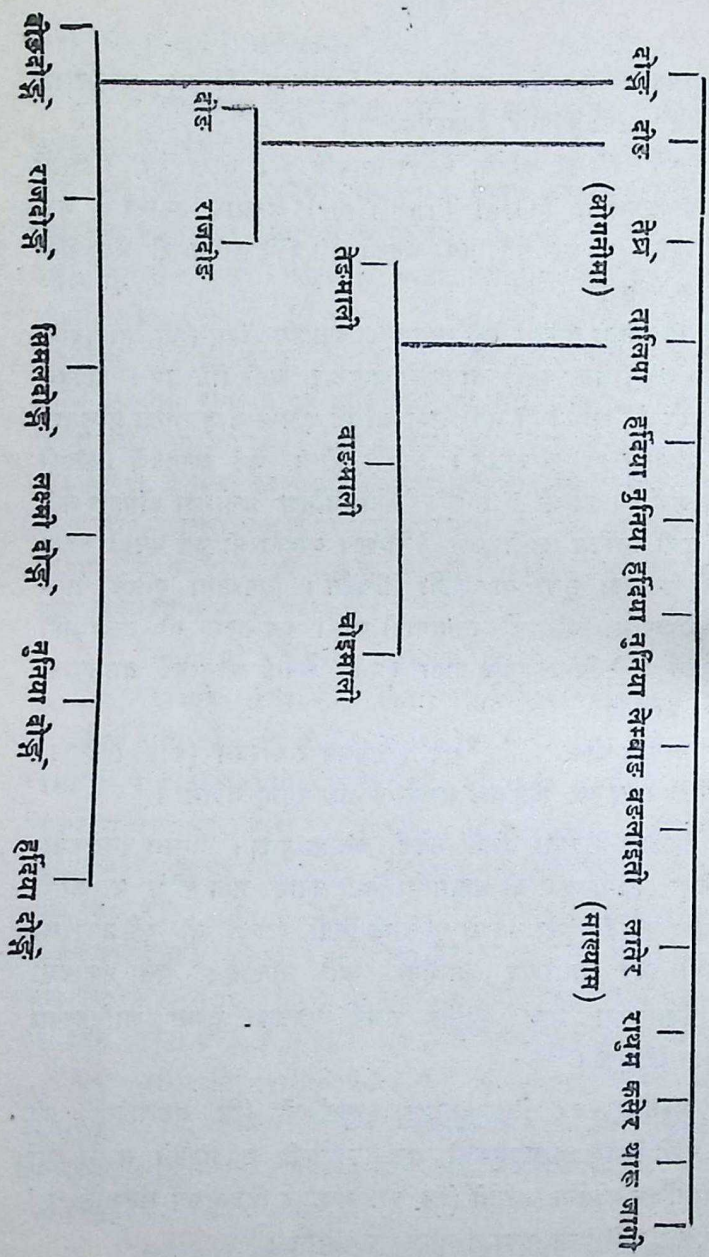
धिमाल-भाषामा 'दिह' भनेको पश्चिम र पश्चिम (काशी तर्फबाट) आउने केही धिमालहरूले 'दिह'बाट आफूलाई दोड बनाए भनिन्छ ।

धिमाल भाषामा 'ताली' भनेको चन्द्रमा हुन्छ । धिमाल दन्त्यकथा-अनुसार केही धिमालहरू जो चन्द्रमामा सिढी बनाई जान खोजे र जसले सिढी बनाउँदा बनाउँदै कुरा नबुझी मुनिबाट सिढी ढाल्यो यी दुवै प्रकारका धिमालहरूको थर तालीबाट तालीपा भयो भनिन्छ । यस प्रकारको दन्त्यकथा धिमालमा मात्र सीमित नभई नेपालका लेप्चा जातिहरूमा पनि प्रचलित देखिन्छ ।

लेम्बाङ थर लिम्बूहरूबाट, जुनकिरी (धि. वडलाइती) को सहायताले राती हिंड्ने धिमालहरूको थर वडलाइती र आफ्नो मान्छे मर्दा वा कुनै सामाजिक कार्यमा नाडलो (धि. रा. नचाएर हिंड्नु पर्ने भएकाले 'रा' बाट राथुम थर भयो भन्ने कथा धिमालहरू गर्दछन् ।

धिमालमा आफ्नो थरको मूलसम्बन्धी लोककथामा ज्ञातेर (मारव्याम) घरको बाजलागदो देखिन्छ । यस थरका जिजु-बाबुहरूले

प्रियापत्तिका श्रवणम्

संजोगले 'माखी' (ने. मीरीको कुट) भनी गु (धि. लिसी) खाएकोले माखीबाट माखिम थर भयो भनिन्छ । कथा यसप्रकार छः— केही धिमालहरूले मीरीको गुंडको छाया पानीमा परेको देखेकोले त्यसलाई लिन पानीमा एउटा साथी पत्ती छाम्दा र संजोगले गु पोखरीमाथि निस्कँदा उसका साथीहरूले मीरीको कुट साथीले पठाएछ भन्ने ठानी माखी खाए भनी गु खाएकोले माखीम थर भयो भनिन्छ ।

सामाजिक व्यवस्थाअनुसार मान्छेले सानो कार्य (गुह्र खाने काम) गरेकोले माखीबाट माख्याम भएको देखिन्छ । त्यसैले होला माखीम थर हुने धिमालहरू आफ्नो थर माखीम नबताई लातेर भन्ने गर्दछन् । यस थरको उपथर तेङ्गमालीले पहिला मृत व्यक्तिको लास फाल्ने काम गर्थ्यो भने पनि हाल व्यवहार यस्तो कर्म गरेको देखिदैन ।

धिमालका यी विभिन्न थरहरू मृत्युकर्ममा राख्ने छुट्टिन्छन् । मृत्युकर्ममा गाड्दा या जलाउँदा सम्पूर्ण ढोडगे र ढोड थरहरूलाई सिमलको बोक्रा मात्रै भए पुग्छ । हर्दियालाई सिमलको बोक्रामा हर्दी लगाउनुपर्छ । नुनियालाई सिमलको बोक्रामा नून छकिनुपर्छ, नुनिया हर्दियाहरू नून तथा हर्दी दुवै सिमलको बोक्रामा छर्केर बाह्र-संस्कार गर्दछन् । तर तालीपालाई मर्ने बेलामा या मृत्युपछि आकाशतिर फर्काउनु पर्ने, तेघ्रै (ओगनीया)लाई खाली जलाउनु पर्ने, कसेर थरलाई (मृत्यु कर्ममा टाटरी (धि. काशे) को पातबाट वा बोक्रा चाहिने र राथुम थरका व्यक्तिहरूलाई मृत्युपछि नाडलो नचाएर निकाल्नु पर्ने आदि चलनहरू धिमाल थरका विशेषताहरू हुन् ।

यसबाहेक विभिन्न थरहरू अपना केही सामाजिक वर्जन (Taboo) हरू पनि छन् । यस्ता वर्जनहरूमा खाद्य वस्तु, रुखपात, लुगाफाटा देखिन्छन् । तालीपाले कहिले पनि आफ्नो शिरमा टोपी लगाउनु हुँदैन, लातेरले हर्दी, हर्दी, वर्रो, तित्री, अमला, अडुवा कच्छु आदि नचढाइकन खानुहुँदैन । त्यस्तै राजबोगेहरूले कुभिन्डो (धि० कुभिन्डो) ओँसी (तिहार) मा नचढाइकन खानुहुँदैन भन्ने लोकोक्ति धिमालमा प्रचलित छ ।

धिमालका यस प्रकारका वर्जनहरूले उनीहरूको सम्बन्ध विभिन्न प्रकारका जन्तुहरू, रुखपातहरू तथा निर्जीव वस्तुहरूसँग देखाउँछ, जसमध्ये कसैलाई उनीहरूले छुनुहुँदैन, कसैलाई लगाउनु हुँदैन र कसैलाई नचढाई,

नपूजो खानुहुँदैन । सामाजिक मानवशास्त्रीहरूले^४ यसप्रकारका विश्वासलाई त्यस जातिको टोटम भने पनि धिमाल जातिका यी वर्जनहरू उनीहरूको वंश वा पुख्यौलीरूपमा उभिएका छन् ।

केही अगाडिसम्म धिमालहरूले थरहरूलाई मृत्यु-कर्मवाहेक अन्य सामाजिक कार्यहरूमा खास मान्यता नदिएको देखिन्छ । प्रचलित थरहरू नकेलाई विवाह गर्ने चलनले यस तर्कलाई पुष्टि गर्दछ । धिमाल समाजमा अझै पनि केटी सागेर विवाह गर्ने चलन निकै अप्ठ्यारो छ र भन्ने वित्तिकै कुनै केटी सागेर बिहे गर्ने सकिँदैन । त्यसैले आफ्ना नजीकका नातान्नाहेक (रास्त्ररी चिनेका) आफ्नै थरका चेलीहरू पनि स्वास्नी बनिसके भन्ने कुरा धिमालहरू आफैँ नै स्वीकार गर्दछन् । धिमाल समाजले यस्ता कुरालाई सामाजिक मान्यता दिनको निमित्त विवाहसमयमा 'साइनो केराउती' (साइनो केलाउने) भन्ने एउटा रीत गर्दछ । यदि विवाह गर्नेहरू साइनो-भिन्न परे साधारण दण्ड बुझाएर सजिलैसँग समाजभित्र प्रवेश गराइन्छ । अतः तेङ्माली र वाङ्माली एउटै हाड (लातेर भित्रको) भित्रका हुन् भनेर धिमालहरूले मान्दा मान्दै हाल दुवै थरमा विवाहकार्य सम्पन्नभएको कार्य-क्षेत्रना देखिएको छ ।

धिमालहरू बोल्दा अन्य जातिहरूसरह नै थरलाई एउटा न्यूनतम वाह्य वैवाहिक एकाई (Exogamous Unit) मान्दछन् जुन व्यवहारमा देखिँदैन । थर वा वंश शब्दहरूपनि धिलालमा विभिन्न प्रसंगमा एउटै एकाईको निमित्त प्रयोग गरिन्छन् ।

गोत्रः—

गोत्र शब्दको ठीकसँग व्याख्या नभएकोले यसलाई ठोकुवा गर्ने

^४ एक० एम० किमिंगले आफ्नो पुस्तक, कल्चरल एन्थ्रोपोलोजी हाल्ट, राइन हार्ट, वीन्सटन, १९५८ पृ० २७९ मा टोटमको माने यस प्रकार लगाउनु भएको छ, यस शब्दले त्यस जातिको विभिन्न प्रकारका विश्वास र कामहरूलाई देखाउँछ जसले त्यस जातिको सामाजिक सम्बन्ध मान्छे, जन्तु, रूखपात तथा निर्जीव वस्तुहरूसँग देखिन्छ । खास गरेर यस प्रकारको सम्बन्धले ती वस्तुहरू त्यस जाति सम्बन्धको पुख्यौली र वंश वा थरको रूपमा उभिएका मानिन्छन् ।

अध्यारो छ । ^५धिमालहरू गोत्रबारे स्पष्ट नभए पनि अहलाई सुनाउँदा काशी या ह्लासा गोत्रको हौं भन्दछन् । साथि भनिएको परिभाषानुसार धिमालहरूको गोत्र कुनै पनि व्यक्ति वा टोटससँग सम्बन्धित नभएर कुनै भूभाग वा क्षेत्रलाई देखाउँछ । त्यसैले धिमालका पूर्वजहरू केही ह्लासा वा कोही काशीबाट आए वा त्यस क्षेत्रबाट बसाई सर्दै (Migration) धेरै अगाडि नै यस क्षेत्रमा प्रवेश गरे । धिमालमा सगोत्रीभित्र विवाह चलने हुनाले गोत्र शब्दले निश्चय नै एउटा पुर्खा वा साझा वंश भन्ने चीजलाई देखाउँदैन । धिमालहरूको यस प्रकारको गोत्रपरम्परा नेपालमा राई तथा लिम्बू जातिहरूसँग मेल खान्छ ।

(ख) परिवार:-

जातीय सामाजिक रीति रितिमा परिवारको महत्त्वपूर्ण स्थान छ । कुनै पनि वर्ग वा समुदायको रहन सहन, सामाजिक संगठन (Social organisation) र सामाजिक संस्कार (Rites of Passage) ज्ञानको निमित्त सर्वप्रथम त्यस वर्ग वा समुदायको परिवार अध्ययन गर्नु जरुरी छ । जी० पी० मरडकका अनुसार ^६हरेक व्यक्तिले यी दुई प्रकारका परिवारहरूसँग एक अर्को रूपमा बस्नेपर्छ- पहिलो जहाँ जन्मन्छ र बढ्छ (Family of orientation र दोस्रो जब ऊ आफ्नै घरजम गरी नयाँ परिवारको सृजना गर्दछ (Family of Procreation)

^५ हिन्दू धर्मशास्त्रअनुसार गोत्र भन्ने वित्तिकै कुनै पनि जातिको थर वा लपथरको पूर्वजलाई मानिन्छ र सगोत्रीलाई एउटै वंशभित्र लिइन्छ । संस्कृतमा गोत्र शब्दको अर्थ वंश हो । त्यसैले हिन्दू उच्च जातिहरूमा (ब्राह्मण, ठकुरी, क्षेत्री) सगोत्रीहरूको आपसमा विवाह चल्दैन । सामाजिक मानवशास्त्रीहरूले गोत्रलाई यस रूपमा मात्रै नस्वीकारी कुनै पनि काल्पनिक निर्जीव या सजीव वस्तुहरू हुन सक्तछन् भनी भनेका छन् । त्यसैले गोत्र वहाँहरूको अनुसार पुर्ख्यौलीको नामबाट टोटमबाट वा कुनै भूभागीय नामबाट आएको हुन सक्तछ । (हेर्नुहोस् मजुमदार र मदनको पुस्तक, एन इन्ट्रोडक्सन टु एन्थ्रोपोलोजी, एशिया पब्लिसिंग हाउस, १९६७, पे० ५८-५९, के, के मित्र भारतीय संस्कृति तथा संस्थाएँ, मीनाक्षी प्रकाशन (मिति नभएको), पे० ४७-४९ ।

धिमालहूको निमित्त परिवार र घर चलन चल्तीमा एउटै एकाइको निमित्त प्रयोग गरिन्छन् । त्यसैले कुनै धिमालले मेरो घर भन्ने वित्तिकै त्यस घरभित्र बस्ने सम्पूर्ण सदस्यहरूको (परिवारको) वासस्थान बुझिन्छ जो एकै ठाउँमा खान्छन्, हरेक प्रकारको कामकाजमा साझेदारी गर्छन्, ती सदस्यहरूको निमित्त पूजा-घर एउटै छ, जग्गाको एकाई एडिट छ र आम्दानी र खर्चको समान रूपले साझेदारी गर्छन् । त्यसैले धिमाल परिवार उनीहरूको सामाजिक संगठनको निमित्त एउटा अभिन्न एकाई हो ।

धिमाल परिवार भन्ने वित्तिकै कुनै पनि परिवारभित्र रहेका बाबु, बाजे, आमा, बजे छोराछोरीहरू, सासू, समुरा, छोरी, ज्वाइँ र उनीहरूका शाखा सन्तान भन्ने बुझिन्छ । अतः धिमाल परिवार आफ्नै रक्त-समूह या हाडनाताभित्रका सदस्यहरू मात्र नभई अन्य नाता कुटुम्बहरूको समूह पनि हो । साधारणतया धिमाल परिवार दुइ रूपमा फुटेका हाम्रा अगाडि देखा पर्छन्:- १) एकात्मक परिवार (Nuclear Family) र (२) वृहत् वा संबद्ध परिवार (Extended or Joint Family) एकात्मक परिवारमा यहाँ लोग्ने, स्वास्नी र उनीहरूका अविवाहित छोरा छोरीहरूलाई लिइएको छ । यस-वाहेक लोग्ने मान्छे, वा स्त्री एकलै बसेको, कहिले विधुर वा विधुवी र उनीहरूका अविवाहित केटाकेटी र विधुवी बहिनी वा छोरी मात्रै छ भने तिनीहरूलाई पनि यहाँ एकात्मक परिवारमा राखिएको छ । वृहत् वा सम्बद्ध परिवारमा यहाँ लोग्ने, स्वास्नी छोरा र उनीहरूका जहान केटाकेटीहरू र अविवाहित छोरीहरूलाई लिइएको छ । यसवाहेक सम्बद्ध वा वृहत् परिवारभित्र विधुवी वा विधुर र उनका विवाहित छोरा र जहान केटाकेटीहरू र छोरी-ज्वाइँ र उनीहरूका केटाकेटीहरू तथा साला-सालीहरू र काका वा बडा बाबुमा जहान केटाकेटीहरू, आफ्ना अविवाहित वा विवाहित भाइ वा दाजुहरू र उनीहरूको जहान केटाकेटीहरू र अविवाहित छोरीहरू पनि पर्दछन् । यस आधारमा अध्ययनभित्र परेका ८३ घरहरूमा एकात्मक परिवारको संख्या ५३ र वृहत् वा संबद्ध परिवारको संख्या ३० छ, प्रतिशतको दृष्टिकोणले ६४ प्रतिशत परिवारहरू एकात्मक र ३६ प्रतिशत परिवारहरू वृहत् वा संबद्ध परिवारहरूभित्र पर्दछन् ।

धिमाल परिवारमा २ जना सदस्यहरूदेखि लिएर ३५ जनासम्म बसेका देखिन्छन् । मझेली टारका धिमालहरूलाई पारिवारिक वर्गीकरण गर्दा

उनीहरूको जनसंख्याको विस्तृत विवरण यस प्रकार देखिन्छ :

	एकात्मक परिवार	बृहत् वा संवद्ध परिवार	जम्मा
घर संख्या	५३	३०	८३
जनसंख्या	१११	३०३	६१४
परिवारको सदस्यहरूको औसतन	६	१०	७.४

साथिको तथ्याङ्कबाट स्पष्ट हुन्छ कि धिमालहरूको परिवारको संख्या देश र जिल्लाको अनुपातभन्दा निकै ज्यादा छ ।^७ यसले धिमालहरूमा जनसंख्यावृद्धि चर्को छ भन्ने कुरा सजिलै पुष्टि गर्न सकिन्छ । धिमालका विभिन्न परिवार र वासस्थानको नमूना छुट्टै चार्टमा देखाइएको छ ।

व्यवहारमा बृहत् वा संवद्ध परिवारलाई आदर्श तथा आर्थिक दृष्टिकोणले राम्रो माने पनि धिमाल समाजमा एकात्मक परिवारको संख्या किन ज्यादा छ बुझ्न आवश्यक छ ।

१) धिमाल समाजमा केटाहरूको विवाह सकेसम्म सानै उमेरमा गरिदिने चलन छ । (धेरैजसोको १४ देखि २० वर्षभित्रमा) । विवाहपछि छोरा-बुहारीको निमित्त एउटा छुट्टै घर बनाइदिनु आवश्यक छ । धिमाल समाजमा लोग्नेभन्दा स्वास्नी केही बढेक र घरायसी काममा समेत तिपालु हुनाले ऊ जहिले पनि एउटा स्वतन्त्र घरको निर्माण गरी छुट्टै बस्नमा जोड दिन्छ र एउटा नयाँ परिवारको सिर्जना हुन्छ । त्यसैले धिमाल केटाहरू विवाह नहुन्जेल-

^७ २०२८ को राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार नेपालमा औसतन परिवारको संख्या ५.५ र झापा जिल्लामा ५.६ छ ।

जी. पी. मरडक, सोसल स्ट्रक्चर, दी क्री प्रेस, न्यूयोर्क, १९४६.

(G. P. Murdock) (Social Structure)

सम्म मात्र आपना बाबु-आमाको घरमा बस्छन् र विवाहपछि (भरसक १-२ वर्षभित्रमा नै) धेरैजसोले नयाँ घरको निर्माण गरी बसेको देखिन्छ ।

२) बाबु-आमाको शेषपछि धिमाल दाजुभाइहरू प्रायः कमैसँग बस्छन् । यसरी दाजु-भाइहरू फुटाउनेमा धिमाल आइमाइहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् । परिवारमा तीन दाज्यूभाइका जहानहरू सँगै भए, धनी परिवारबाट आएको चेली आफ्नो माइतको धाक देखाई अन्य स्त्रीहरूको अनुपातमा घरको कामकाज केही कम गर्छे । उनको धेरै गल्लीहरूलाई लगेले त्यस्तो वास्ता गर्दैन । यी साना कुराहरू बढ्दै गएर पछि परिवार फुट्दछ । यसबारे धिमाल-हरू यस प्रकारको उखान पनि गर्दछन्, 'पारे पारे मिलिनु, दाई ओने मा मिलिखे, दाई ओने मिलिनु पारे पारे मा मिलिखे' (भाइ मिल्दा गाइ (आइमाई) मिल्दैन, गाई मिल्दा भाइ मिल्दैन) । दाजुभाइको स्वाभावमा धेरै समानता भए पनि बाहिरबाट आएको आइमाइले घरायसी काममा एउटा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छे र पछि गएर धिमालहरू स्वास्नीको पक्ष लिई परिवार फुटाउँछन् ।

३) परिवार फुट्ने अर्को कारणमा वृहत् वा संबद्ध परिवारमा खानमा सुख भएन र एकलै बसे (आफ्नो जहान केटाकेटी मात्रै) खानमा सुख हुन्छ भन्ने धारणा पनि हो । धिमाल बाबुहरू छोरा छुट्टिने कारणमा "बामका झोल" (ने. बाक्लो झोल) खान छुट्टिए भनेर पनि बताउँछन् । ठूलो परिवारमा आफ्नो र साथै आपना केटाकेटीको समेत ठीकसँग हेर विचार नहुने र "मीठो" वा "बाक्लो" खाने एउटा भनाइ भए पनि स्वतन्त्र रूपमा जे-जस्तो पाइन्छ त्यसैको सुखपूर्वक उपभोग गर्नलाई छुट्टिन्छन् भन्ने धारणा युक्तिसंगत देखिन्छ ।

यी कारणहरू बाहेक परिवार फुट्नुमा केही नयाँ सरकारी नीति, सामाजिक परिवर्तनहरूको पनि हात देखिन्छ । उदाहरणमा

४) नयाँ भूमि सुधार व्यवस्थाले गर्दा (२९१६ सालपछि) एक परिवारले आफ्नो हकभन्दा बेसी (२५ विगाहा) जग्गा राख्न नपाउने हुनाले जग्गा बेसी हुने परिवारले जग्गा हडभन्दा बेसी नदेखियोस् भन्नको निमित्त छोराहरूमा अंशबंटा गरे । केही समयपछि यही अंशबंटा नै स्वतन्त्र आर्थिक समृद्धताको लागि फुटेर एउटा नयाँ परिवार बन्यो ।

५) धेरैजसो वृहत् वा संबद्ध परिवारमा बस्ने धिमालहरू एक ठाउँमा बस्दा खान नपुग्ने हुनाले विभिन्न ठाउँमा छरिएर आफ्नै खुट्टामा उभिन खोज्दछन् । हाल यातायातको सुविधाले एक ठाउँबाट अर्को ठाउँ गएर नोकरी गर्ने केही धिमाल-

हू (हली, शिक्षक, आदि) देखिन्छन् । यसरी आफ्नो घर छोडी अर्को ठाउँमा नोकरी गर्ने व्यक्तिले धेरैजसो त्यसै ठाउँमा नयाँ घर जम गरी आफ्नै परिवार बनाएको देखिन्छ ।

नयाँ मुलूकी ऐनले अन्तर्जातीय विवाह (अर्को जातकी स्वास्नी ल्याउने काम) मा कुनै पनि बाधा नदिएँ अप्रत्यक्ष प्रोत्साहन दिएकोले जातीय व्यवस्थामा सिथिलता आउनु स्वाभाविक हो । यसको फलस्वरूप केही धिमाल-हूले अन्तर्जातीय विवाह (Intercaste Marriage) गरे र हाल यस प्रकारको विवाह संख्या बढ्दै गएको देखिन्छ । अन्तर्जातीय विवाह गर्ने ती व्यक्तिहरूद्वारा पछि गएर स्वतः नै एउटा नयाँ परिवारको सिर्जना भयो किनभने यस्ता दम्पतीहरूलाई दुवै जाति वर्गमा समुदायले हतपत्त स्वीकार नगर्ने र सांस्कृतिक विषमताबाट (cultural cleavage) बच्न पनि उनीहरूले आफ्नै नयाँ परिवारको सृजना गरे ।

त्यसैले धिमाल परिवार फुट्ने र नफुट्ने धेरै कारणहरू छन् । यसरी परिवार फुटेर एकात्मक परिवार बनाउनेहरूको स्थिति सप्रिनुभन्दा झन् विग्रोको देखिन्छ । एकात्मक परिवारका ५३ घरमा ८-९ घरलाई मात्रै रात्ररी बुइ छाक खान पुग्छ, बाँकी सबैलाई साह्र महान्जन नगुहारी खान पुग्दैन । संबद्ध वा बृहत् परिवार-घरहरूमा झण्डै २०-२३ परिवारलाई रात्ररी नै खान पुग्छ । यस्ता परिवारहरूमा धेरै जनशक्ति तथा भक्षको पनि ठीकसँग विभाजन हुने हुँदा आर्थिक स्थिति राम्रो हुनु स्पष्ट छ । संबद्ध वा बृहत् परिवारमा जग्गा एकत्रित हुनुको साथै धेरै चीजमा "हाम्रो" भनिने हुनाले घरेलु जीवनमा आइपर्ने विभिन्न कार्यहरू सजिलै चल्दछन् ।

तर संबद्ध वा बृहत् परिवारमा स्त्रीहरूको स्थिति दयनीय देखिन्छ । धेरै स्त्रीहरू भित्र भित्रै कुडिएर हीन-भावना लिई आफ्नो अस्तित्व नै नरहेको अनुभव गर्दछन् । केटाकेटीहरूमा राम्रोसँग स्याहार नपुग्ने र खानपीनको समेत हेलचक्र्याई हुने वा समयमा भनेजस्तो खान नपाइने कुरा संबद्ध वा बृहत् परिवारमा बराबर घटी रहने कुरा धिमालहरू आफैँ बताउँछन् ।

अब धिमाल परिवारको अर्को पृष्ठभूमितर्फ जाउँ । धिमाल पितृसत्तात्मक (Patriarchal Society) हो । अन्य पितृसत्तात्मक समाज सरह धिमालमा पनि हरेक अधिकार घरको मूल पुरुषको

हातमा नै रहेको देखिन्छ । सून पुरुष घरको कुनै पनि जिम्मेवार व्यक्ति-बाबु दाजु, छोरा अथवा अन्य कोही जेठो व्यक्ति हुन सक्तछ । घरमा खान पुऱ्याउने, रित सापटी गर्ने, देवी-देवता मनाउने, राजा मनाउने, दवाई पानी गर्ने तथा अन्य सम्पूर्ण बाहिरी कार्य र जिम्मेवारी उसैको हातमा रहन्छ ।

धिमाल समाजमा बाबुको स्थान पनि अन्य नेपाली जातिहरूसरह सबैभन्दा माथि देखिन्छ । ऊ हरेक अवसरमा र घरका हरेक सदस्यहरूको आदरको पात्र हुन्छ । लोग्ने-स्वास्तीको सम्बन्ध नेपाली हिन्दू-समाजसरह नै पवित्र साइनो र जन्म जन्मान्तरको गाँठो रूपमा स्वीकार गरिन्छ । स्वास्तीले साधारण घरको काम-काज बाहेक अन्य सम्पूर्ण काम-कार्यमा लोग्नेको सल्लाह लिनेपर्छ । ऊ घरमा मालिकनीको रूपमा रहे पनि लोग्ने नभई घरको मुख्य र आवश्यक काम-कर्महरू केही चल्दैन । घर-पस्तीलाई आफ्नो जग्गा के कति छ, कहाँ छ, कोसंग के कति रित छ आवि याह हुँदैन । उसको काम लोग्नेले ल्याएको चीज राख्ने, थन्क्याउने वा पकाई तुल्याई खुवाउने, घरको सरसफाई गर्नु मात्रै हो । अर्को शब्दमा धिमाल-स्वास्ती पति-भक्तिनी देखिन्छ । लोग्नेलाई खुशी पार्न लोग्नेको हरेक आदेशलाई पालन गर्छ । धिमाल-समाजमा लोग्नेले जतिमुक्त बढमास्ती गरे पनि उसलाई स्वास्तीले कुटेको कथा सुनिदैन । छोरो हिन्दू-समाजसरह माथिल्लो तहमा राखिन्छ । पितृ-कर्ममा छोरा हुनु आवश्यक छ, सम्पूर्ण संपत्तिको उत्तराधिकारी छोरा नै हुन्छ । त्यसैले छोरा नहुने धिमालहरू पूजा आज्ञा र दान-धर्म गरी छोरा पाउने लालसा राखेका देखिन्छन् । छोरा नहुनेहरूले घरज्वाइँ राखी छोराको काम लिएको देखिन्छ । छोरीप्रतिको स्नेह धिमालमा धेरै नै भिन्न छ । छोरी छोराभन्दा सामाजिक र धार्मिक दृष्टिकोणहरूले केही तल्लो तहमा राखिए पनि छोरीको हेरचाहा र भविष्यको लागि धिमाल बाबु-आमाहरू छोराको भन्दा ज्यादा चिन्तित देखिन्छन् । छोरी तरुणी भएर उपयुक्त वर मान्न आउँदा पनि समयमा नदिनु छोरीप्रतिको स्नेह र समता नै हो । विवाहपछाडि पनि धिमाल विवाहित छोरी पटक-पटक आफ्नो माइत आउनु यसको ज्वलन्त प्रमाण हो ।

संक्षेपमा, धिमाल समाजमा लोग्ने-स्वास्ती, बाबु, आमा, छोरा-छोरी, दाजु-भाइ आदिको सम्बन्ध पवित्र, कहिले नटुंगिने र आदर्श प्रेमको

रूपमा स्वीकार गरिन्छ । त्यसैले धिमाल परिवारले पनि अन्य समाज-सरह नै अपना जैविक (Biological) तथा मानसिक आवश्यकताहरू (भाषा, संस्कृति, आदि)लाई परिवारमाफत नै पूर्ति गर्दछ । अर्को दृष्टिकोणले धिमाल परिवार एउटा आर्थिक परिपूरक परिवार पनि हो । परिवारमाफत नै भोजन, आश्रय, लुगाफाटा आदि आवश्यकताहरू पूरा हुन्छन् । घरमा उब्जेका अन्नबाली आदि घरका संपूर्ण सदस्यहरूमा समान रूपमा विभाजन गरिन्छन् ।

(ग) नाता कुटुम्ब र विशेष साइनाहरू

धिमालहरू पनि अपना नाता कुटुम्बहरूलाई अन्य नेपाली जातिहरू-सरह नै बुझ्दछन् तहमा छुट्याउँछन्— (१) रगतको साइनो (Consanguineal relationship) र (२) वैवाहिक साइनो (Affinal relationship) यी साइनाहरूबाहेक सामाजिक सम्बन्ध अझ बलियो पार्न अन्य किसिमका साइनाहरू पनि पञ्च भलादमीहरू राखेर स्थापित गरिन्छ । यस प्रकारको साइनोलाई यहाँ विशेष साइनाहरू भनी उल्लेख गरिएको छ ।

रगतको साइनो भन्नेवित्तिकै अपना वंशजहरू (धि०-हारा) बुझिन्छ । हाराहरूले आपसमा कहिले पनि बिहेवारी चलाउँदैनन् र सर्दा पर्दा रीतअनुसार जुठो बार्ने काम गर्दछन् । यस नाताअन्तर्गत बाबु, काका, बडाबाबु, छोरा, भतिजा, नाति, पनाति आदि आउँदछन् । दुई स्त्री-पुरुषले आपसमा सामाजिक रीत पुर्याएर विवाह गरी जोडेको साइनोलाई यहाँ वैवाहिक साइनो भनिएको छ । यस सम्बन्धले खाली दुई स्त्री-पुरुषलाई मात्र एक सूत्रमा नबाँधी ती दुईका संपूर्ण नाता-गोताहरूलाई समेत आपसमा जोड्दछ । यस प्रकारको सम्बन्धको लागि कुनै सीमा निश्चित हुँदैन । त्यसैले धिमालका यस प्रकारका साइनाहरूले कहिलेकाहीँ गाउँ-सीमाना मात्र ननाघी जिल्ला र अंचलका सीमानाहरूलाई समेत नाघेको देखिन्छ । वैवाहिक सम्बन्धले जातीय बन्धनलाई समेत खुकुलो गरेको देखिन्छ । तर यस प्रकारका साइनाहरू सामाजिक पर्व तथा विवाह आदि उत्सवमा मात्र विशेष स्थान ओगट्छन् । अन्य आमन्त्रित साइनाहरूभन्दा यिनीहरूको विशेष हेरविचार र आतिथ्य गरिन्छ र यिनीहरू घरका सदस्यहरूसरह नै उत्सवहरूमा भाग लिन्छन् र अपना अधिकारको (आफ्नो पनको) प्रयोग गर्दछन् । तर सृष्ट्यु र धार्मिक परम्परा तथा देवी-देवताहरू पूजा गर्ने तथा सनाउने काममा रगतको साइनो नै महत्त्व छ वैवाहिक साइनोले यस अवसरमा कुनै भूमिका खेल्दैन ।

त्यसैले धिमाल-समाजमा मामाको स्थानभन्दा काकाको स्थान धेरै नजीक
सानिन्छ र मामाको सामाजिक संस्कारमा अपना भाउजाको पहिला चोटि केस
काटी दिने कामबाहेक अन्य हुने महत्त्वपूर्ण भूमिका छैन । वैवाहिक साइनो-
अन्तर्गत मामा, माइज्यू र उनीहरूका शाखा सन्तानहरू, साला साली, सान्
ससुरा, ज्वाइँ घरज्वाइँ, उंगुवा लोभने र उनीहरूका सम्बन्धित व्यक्तिहरू
पर्वछन् ।

गाउँ-घरका इष्ट-मित्रहरू साक्षी राखी दुई पुरुष वा दुई स्त्रीका
बीच खास उद्देश्य (मीत बनाए परलोकमा पनि साथी हुन्छ) वा प्रेमले मीत
लगाउने वा छोरा छोरी नभएकोले छोरा वा छोरीको इच्छा पूर्ति गर्न धर्मपुत्र-
पुत्री बनाएर साइनो बनाउने साइनाहरूलाई यहाँ विशेष साइनाहरू भनिएको
छ । वैवाहिक साइनो र विशेष साइनो झट्ट हेर्दा एउटै देखिए पनि वैवाहिक
साइनो हतपत नटुट्ने, धेरै व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित र ठूलो परिधि भएको
देखिन्छ । विशेष साइनाहरू खास व्यक्तिविशेषहरूसँग मात्र सम्बन्धित
देखिन्छन् । यस साइनोअन्तर्गत मितेरी साइनो, धर्मपुत्र-पुत्री आउँदछन् । यहाँ
विशेष साइनाहरू र अन्य केही साइनाहरू धिमाल समाजमा कसरी बनाइन्छन्
चर्चा गरिंदै छ ।

मितेरी साइनो:—

विशेष साइनोमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण साइनो मितेरी साइनो हो ।
मितेरी साइनो जातभित्र मात्र सीमित नभई जात बाहिर पनि पाइन्छ ।
धिमालका मीतहरू धिमालभन्दा पनि ज्यादा पहाड र थारुहरू देखिन्छन् ।
धिमालमा आफ्नो थरभित्र मितेरी साइनो जोडिंदैन । धिमालहरू एउटै थर
भएकालाई दाजु-भाइको रूपमा स्वीकार गर्दछन् । तर कुनै दुई व्यक्तिको (वंश-
देखि बाहेक) नाम एउटै छ भने दुवै मीत मीतको रूपमा देखिन्छन् र उनीहरू-
लाई “मिताई” भनेर सम्बोधन गरिन्छ । मितेरी साइनो जोड्ने चलन पुरुषहरू-
मा मात्र सीमित नरही स्त्रीहरूले पनि समान रूपले भाग लिन्छन् ।

मीत लगाउँदा दुवै तर्फको मन्जुरी लिई मीत लगाउने दिन तोकिन्छ
उक्त दिनमा गाउँ-घरका पंचहरू बोलाएर उनीहरूको उपस्थितिमा दुई बोतल
रक्सी (दुवै मीत लगाउने तर्फबाट एक एक बोतल) राखी कुन उद्देश्यको
निमित्त वहाँहरूलाई बोलाइएको हो स्पष्ट गराइन्छ । पंचहरूले रक्सी पिउँदै,
“हामी साक्षी बस्छौं” भने पछि पंचमध्येको कुनै एउटा बुढाबूढी (धि. वारांग)

उठी सबैको सामनेमा, यस प्रकारको मंत्र फलावदछः पारम पारम जेडमुनहा, पापमा चिताइसे, ना चानको उत्तिकै, ना पारमको उत्तिकै (तपाईं दुई मीत मीत हुनुभयो, एक अर्कालाई पाप नचिताउनु होस्, तपाईंको आफ्नो छोरालाई जस्तै मीतको छोरालाई पनि सम्झनुहोस्) यसपछि दुवै मीतले आपसमा एक एक बोतल रक्सी साटी एक अर्कालाई ढोगभेट गर्दछन् । कसै-कसैले यस समयमा आपसमा केही उपहार साटासाट गर्ने चलन पनि छ ।

धिमालहरू मितेरी साइनोलाई बलियो र पवित्र साइनो भनी स्वीकार गर्दछन् । त्यसैले टाढा-टाढाका मीतहरू (सप्तरीतर्फका थारूहरू, दार्जीलिङ तर्फका पानी चल्ने नेपालीहरू) समेत मीत खोज्दै वा मितेरी साइनो केलाउँदै मेजमानीको निमित्त धिमाल गाउँमा आइपुग्छन् । यस्ता मेजमानहरू सालमा एक चोटि मितेरी साइनो मात्र अवश्य आइपुग्छन् भन्ने धिमालहरूको भनाइ छ । मेजमानीमा आएका पाहुनाहरूको लागि धिमालहरू आफ्नो घरमा नभए रीत काढेर समेत मीठो-मसिनो ख्वाउने गर्दछन् ।

धिमालहरू मीतलाई 'पारम' र मितिनीलाई परामी भन्दछन् र आफ्नो मीत मरे एक दिन जुठो वार्दछन् ।

घरज्वाइँ:-

धिमालहरू घरज्वाइँलाई "माहाचाका" भन्दछन् घरज्वाइँ चलनलाई धिमाल समाजमा राम्रो नमान्ने साधारणतः हेय दृष्टिले हेर्ने चलन छ । जुन घरमा छोरा नभएर छोरी मात्रै छन् वा छोरा भएर पनि एटर्न छोरी छ त्यस्तो घरमा घरज्वाइँ राखेको पाइन्छ । छोरी मात्रै भएको घरमा खास कान्छी छोरीको निमित्त घरज्वाइँ राख्ने चलन धिमालहरूमा प्रचलित छ ।

घरज्वाइँ राख्न इच्छुक आमा-बाबुहरू आफ्नी छोरी माग्न आउनेलाई शर्त खोली घरज्वाइँ बस्न चाहेमा मात्र दिन तत्पर हुन्छन् । घरज्वाइँ राख्नुअघि धिमालहरू छोरीले केटी मन पराइ, पराइन भन्ने कुराको पूरा जानकारी राख्दछन् । छोरीको स्वकृति पछि घरज्वाइँ बस्न चाहने केटालाई परीक्षण अवधि छ महिनादेखि एक वर्षसम्म केटीको घरमा काम लगाइन्छ । त्यस समयमा उसलाई घरको सदस्यले पाउने कुनै खास अधिकार तथा उसको भावी पत्नीसँगसँगै बस्न र शारीरिक सम्बन्ध जोड्ने समेत निषेध गरिएको

हुन्छ^८ । परीक्षण अवधिमा केटा अल्छी, बदमास देखिएमा उसलाई घरज्वाइँ बस्नबाट रोकिन्छ । घरमा काम गरेबापत पारिश्रमिक नोकरलाई जस्तो दिइन्छ भने पनि व्यवहारमा आजसम्म यस्तो नभएको कुरा धिमालहरू सुनाउँछन् । तर परीक्षण-अवधिअगाडि नै केटीको बाबुले केटातर्फलाई छोरी दिन्छु भनी केटाको तर्फबाट रक्ती (धि. गोरा) पिएमा केटा जे-जस्तो भए पनि छोरी दिने-पर्छ । परीक्षणअवधिमा उत्तीर्ण भएको केटालाई पूर्णरूपले घरज्वाइँ बस्न स्वीकृति दिइन्छ । त्यसपछि केटाले आफ्नै घर-घरानाबाट विवाह रीत बुझाउने नै पर्छ र त्यसपछि मात्र धिमाल समाजले दुवैलाई पूर्णरूपले लोग्ने-स्वास्तीरूपमा मान्दछ ।

घरज्वाइँ बस्न आउने धिमालहरू साधारणतः गरीब देखिन्छन् । धिमाल समाजमा गरीब केटाहरूको निमित्त केटी पाउन निकै कठिन पर्ने हुनाले (केटी माग्न जाँदा मात्र पनि धेरै खर्च हुन्छ,) स्वास्ती पाउने र केटीको धन-सम्पत्तिको समेत हकदार हुने हुनाले घरज्वाइँ बस्न धिमाल केटाहरू राजी भएका देखिन्छन् ।

घरज्वाइँ चलन राम्रो नमानिए पनि धिमाल-समाजमा यो निकै चलती छ । अध्ययन क्षेत्रभित्र परेका जम्मा छ घरमा घरज्वाइँ बसेका पाइन्छन् यसमा ३ घर घरज्वाइँ नै घरमालिक भएर सासू-ससुरा सबैलाई खुशी बनाई घर चलाएको देखिन्छ र बाँकी ३ घरमा साधारण घर ज्वाइँको रूपमा बसेका देखिन्छन् ।

घरज्वाइँ धिमाल समाजमा छोराको रूपमा हेरिन्छन् । घरज्वाइँ बस्नेले आफ्नी पत्नी, सासू, ससुरा तथा घरका अन्य सदस्यहरूको समेत राम्रोसंग हेर-विचार गर्नुपर्छ । घरज्वाइँ बस्नेलाई हकवालाको चित्त बुझाएर छोराको नै अंश दिएर राखिन्छ ।^९ तर घरज्वाइँ बस्ने प्रथामा कुनै कडा नियम छैन । घरज्वाइँ भई

^८ यस सम्बन्धमा विवाह गर्नु अगावै यौन सम्बन्ध जोडेका घटनाहरू पनि धिमालमा फेला परेका छन् । त्यसैले विवाहअगावै विहे गर्ने केटोबाट केटी गर्भवती भए नराम्रो मानिंदैन र सकेसम्म चाँडै नै रीतअनुसार विवाह गरी दिइन्छ ।

^९ भूमिसुधार लागु भएपछि यसरी घरज्वाइँलाई अंश दिनेमा निकै नै कठिगल उठेको देखिन्छ ।

सकेर पछि सासू समुरासँग नमिली एउटा स्वतन्त्र घर निर्माण गरी बस्न चाहे र पत्नीले साथ दिए ऊ सजिलै अन्य ठाउँमा गई जीवन निर्वाह गर्न सक्तछ । तर नैतिकतामा बाँधिएका धिमालहरू (घरज्वाइँहरू) आफ्ना सामाजिक सम्बन्ध-लाई तोडी नयाँ ठाउँमा गएर बसोबास गरेको अध्ययनक्षेत्रमा देखिएन ।

डगुंवा लोग्ने (कुलडुवा) राख्ने चलनः

घरज्वाइँ राखेजस्तै धिमाल-समाजमा विधुवी आइमाईले आफ्नो खुशीले कुनै लोग्ने मान्छेलाई (धिमालभित्रकै तर हाडनाता नपर्ने) लोग्ने बनाई आफ्नो घरमा राख्न सक्छे । डगुंवा राख्न चाहने विधुवी धिमाल-स्त्रीले पंचहरू साक्षी राखेर मात्रै यस्तो कर्म गराउनुपर्छ । डगुंवा हुन चाहनेले पंचहरूको सामुन्ने आफ्नो पुरानो कन्धनी चुंडाउनुपर्छ र डगुंवा राख्ने स्त्रीले आजदेखि यो लोग्ने मान्छे मेरो भयो भनी चाँदीको कन्धनी बनाएर आफैले लगाइदिनुपर्छ । त्यसपछि उसको टुप्पी पनि काटिन्छ । उसको पुरानो कन्धनी चुंडिने वित्तिकै उसको पुरानो नाता-सम्बन्ध टुटेर स्त्रीकै कुल कुटुम्बमा मिसिन्छ भनिन्छ । त्यसपछि उसले आफ्नो पुख्यौलीको काम-कर्म गर्न पाउँदैन ।

डगुंवा हुन चाहने मान्छे गरीव र डगुंवा राख्ने स्त्री साधारणतः धनी हुन्छे । डगुंवा पुरुषको अधिकार नयाँ घरमा मामुली रहन्छ र स्त्रीले चाहे कुनै पनि समयमा उसलाई घरबाट निकाल्न सक्छे । यस्तो अवस्थामा ऊ आफ्नो पुरानो घरमा नरही नयाँ बनाइएको घरभित्र नै जीवन बिताउनुपर्छ । अध्ययन-क्षेत्रभित्र केही समयअगाडि घटेको डगुंवा राख्ने विवरण यहाँ प्रस्तुत गरिंदछः—

गोराला भन्ने एउटा धिमालले दापगाछी बस्ने आन्नाङ्गवौती धिमाल विधुवी स्त्रीको घरमा डगुंवा लोग्ने घन्न स्वीकार गर्‍यो । यसको आफ्नो पहिलो थर नुनियाँ थियो र डगुंवा बनेपछि उसको थर तालीषा (स्वास्नीको घरअनुसार) भयो । ¹⁰माथि भनिए झैं उसलाई धिमाल-स्त्रीले डगुंवा लोग्ने बनाई र दुवै मृत्युपर्यन्त नछुट्टिकन बसे ।

¹⁰ यसरी लोग्ने मान्छेको थर नै बदलिन्छ भन्ने कुरा धिमालहरूमा विवादास्पद छ । कसैको अनुसार कुनै लोग्नेमान्छेलाई कुनै धिमाल-स्त्रीले धर्म-लोग्ने बनाए पनि थर बदलिंदैन । तर कन्धनी टुप्पीसमेत काटि दिने चलनले

यस चलनले एउटा कुरा के स्पष्ट हुन्छ भने कुनै पनि आफ्नो कुल-धर्म राख्ने धिमालले पहिला टुपी तथा कन्धनी राख्ने गर्थ्यो । यसरी टुपी तथा कन्धनी राख्ने चलन नेपाली उच्च जातका हिन्दूहरूमा पनि चल्ती छ र यी वस्तुहरूले उनीहरूको जातको पनि प्रतिनिधित्व गर्दछ । तर उच्च जातीय हिन्दूहरूमा डगुवा लोम्ने राख्ने चलन छैन । त्यसैले यस प्रकारको चलन धिमालहरूले नेपाली उच्च जातका हिन्दूहरूबाट सिकेका होइनन् । हाल डगुवा लोम्ने राख्ने चलन धिमालहरूमा छैन । त्यसैले धेरै धिमालहरू यो चलन हात्ती होइन र यो राजवंशीहरूको हो भन्दछन् ।

धर्मपुत्री । पुत्रः

छोरा नहुने या छोरीको चाहना गर्ने धिमालहरूले धर्मपुत्र, पुत्री (धि० धरम चान चामिन्दी) पाल्थे भनिन्छ । यसरी धर्मपुत्र, पुत्री बनाउँदा आफ्ना नजीकका (भरसक आफ्नै वंशभिन्नको या नजीकको साइनो पर्ने या टुहुरा केटाकेटी) र चिनेका केटाकेटीहरू ल्याएर बनाइन्थ्यो ।

धिमालमा सामान्यतः दुइ तहबाट धर्मपुत्र बनाएर ल्याएको देखिन्छः—

- १) कुनै केटाको बाबुलाई चित्त बुझ्ने तरिकाले पैसा तिरेर ल्याई बनाएको धर्मपुत्र । यस प्रकारको धर्मपुत्रलाई धिमालहरू “चोलचान” (किनैकै छोरा) भन्दछन् ।
- २) पैसा नतिरी कुनै धिमाल बाबु-आमाले आफ्नो छोरालाई धर्मपुत्र बनाउन स्वीकृति दिएको । यस प्रकारको केटालाई “धरम चान” (धर्म छोरा) भनिन्छ ।

धर्मपुत्र बनाउँदा सम्बन्धित व्यक्तिले पंच तथा हकवालाहरू बोलाएर फलानो फलानोलाई धर्मपुत्र बनाउँदैछु उसले मेरो काम-कर्म गर्ने छ भनेर सुनाउँछ । पंच तथा हकवालाहरूले स्वीकृति दिएपछि धर्मपुत्र राख्ने काम पक्का हुन्छ । त्यस समयमा पंचहरूको निमित्त जाँडपानीको बन्दोबस्त मिलाउनु-पर्छ ।

त्यस व्यक्तिको पुरानो अस्तित्वलाई मेटी नयाँ रूपनै दिइने हुनाले थर नै बदलिन्थ्यो होला भन्ने कुरालाई मान्न सकिन्छ । कुनै धिमालहरू यस प्रकारको चलनलाई “कुलडुवा” (कुलनै डुव्ने) भन्ने पनि गर्दछन् ।

धर्मपुत्र बन्ने केटो छोरा सरह पूरा सम्पत्तिको हकवार हुन्छ । त्यसैले धर्मपुत्र बनाउँदा आफ्ना सम्पत्तिका हकवालाहरूको पूर्ण स्वीकृति लिनु अनिवार्य छ । धर्मपुत्र भएपछि उसको पुरानो सम्बन्ध (आफ्ना वंश तर्फको) कम हुन्छ र आफ्नो पहिलेको हाडवंश मर्दा गर्नुपर्ने काम-कर्मसमेत गर्न पाउँदैन भनिन्छ । तर धर्मपुत्र कुन थरमा जान्छ भन्ने कुरा धिमालहरू आफैं पनि स्पष्ट छैनन् किन भने धर्मपुत्र- पुत्री पाल्ने चलन केही अगाडि निकै प्रचलित थियो भने पनि हाल यो चलन व्यवहारमा छैन ।

धर्मपुत्री पालिएको भए उसलाई छोरीको जस्तै रीत खाई विवाह-कर्म गरी दिइन्छ । साधारणतः धर्मपुत्री पालिएको ठाउँमा त्यस छोरीलाई अन्य टाढा नविई आफ्नै घरमा घरज्वाइ बनाएर राखिन्छ । ती बुइबाट जन्मेका छोराछोरीहरू आफ्नै नाति नातिनाको रूपमा स्वीकार गरिन्छन् ।

कहिले काहीं धर्मपुत्र नराखिएको र सम्पत्तिको हकवार कोही नभएको अवस्थामा हकवाला "समेत किन्ने चलन धिमालहरूमा थियो भनिन्छ । अध्ययन क्षेत्रभित्र एउटा धिमालले १६ मुरी अन्न (कागुनी) दिएर हकवाला नै किन्यो भन्ने कथा धिमाल गाउँमा राम्रैसंग प्रचलित छ ।

नाता सम्बन्धहरूको बोलाउने नाम:-

धिमालहरूमा आफ्ना विभिन्न तहका नाता-कुटुम्बहरूको आफ्नै प्रकारले बोलाउने नाम छ । यी नाता-कुटुम्बहरूलाई धिमालहरू सामान्यतया: छ पुस्ता-मुख्य व्यक्तिको पुस्ता (Elgo's Generation) त्यस माथिको अरु दुई पुस्ताहरू (Ascending Generation) र मुनिको तीन पुस्ताहरू (Descending Generation) सम्म सजिलैसंग नामाकरण गर्दछन् । मुख्य व्यक्तिको पुस्तामा- लोभने (के) स्वास्नी (बे), दाजु

¹¹ धिमाल समाजमा 'हकवाला' अन्य नेपाली समाजसरह नै महत्त्व राख्दछ । हकवाला जहिले पनि वंशभित्रको हुन्छ । हकवालाले वंशभित्रको मान्छे मर्दा जुठो वानुपर्छ तथा त्यस वंशको छोरा नभए उनै संपत्तिको अधिकारी हुन्छ । मरण-परणमा हकवाला जहाँ भए पनि उपस्थित हुनैपर्छ । त्यसैले हकवालाले आफ्ना हकभित्र पर्नेहरूलाई केही भएमा सहयोग गर्नुपर्छ र बुढेसकालमा कोही नभए भरण-पोषण गर्नुपर्छ ।

(दादा), भाइ (बाजान ओने), बहिनी (बेजान ओने), दिदी (बाई),
 बुहारी (नामा), भाउजू (भाउजी) बहिनीको लोग्ने (माहवा), दिदीको
 लोग्ने (गो), फूपको छोरा (पिसाई चान) फूपकी छोरी (पिसाईकी
 चासिन्दी), मामाको छोरा (मामाईको चान) मामाकी छोरी (मामाई
 चासिन्दी), सोल्टी सोल्टीनी (गौरी), मित (पारम) मितकी स्वास्नी
 (परामी) लोग्नेको बहिनी (हुल्मे) साथी (माया, सनाइती)¹² आदि नाता-
 सम्बन्धीहरू आउँदछन् । यस पुस्ताका धेरै साइनाहरू खाली बोलीको लवजले
 छुट्टिन्छन् । धिमालमा (गो) भन्नाले दिदीको लोग्ने र स्वास्नीको दाजु
 बुझिन्छ । अतः दुवै साइनाहरूलाई छुट्याउँदा स्वास्नीको दाजुलाई आदर गरी
 “ना”, “वया” (तपाईं, हजूर) भनेदेखि दिदीको लोग्नेलाई भन्नु पर्दैन
 यसबाट दिदीको लोग्नेभन्दा स्वास्नीको दाजुको स्थान सामाजिक स्तरमा
 माथि छ भन्ने कुरा स्पष्ट छ । हुलमे भन्नाले लोग्नेकी बहिनी र स्वास्नीकी
 बहिनी, जिमामी भन्नाले स्वास्नीको दाजुको स्वास्नी, तथा लोग्नेको बहिनीको
 लोग्ने दुवै बुझिन्छ । विवाहित बहिनीको लोग्नेको दाजु तथा निजकी पत्नीलाई
 मात्र मुख्य व्यक्ति (Ego) तर्फकाले सोल्टी भन्नुपर्छ तर विवाहित बहिनीको
 लोग्नेको भाइ (हलुङ्गा) र उसले जुवाइँ, नन्द, साला (हुइगो) र साली
 (हुलमे) भन्नु पर्ने व्यक्तिहरूलाई मुख्य व्यक्तितर्फकाले सोल्टी भन्न पाइँदैन ।
 विवाहित दिदीका सबै नन्दहरूलाई मुख्य व्यक्ति तर्फकाले साली साइनो गरेर
 मात्र बोलाउनुपर्छ । मुख्य व्यक्तिले आफनी दिदी र दिदी पर्ने सबैलाई ‘बाई’
 भन्नु पर्छ भने लोग्नेको दिदीलाई तथा लोग्नेको दाजुको स्वास्नीलाई आफनी
 स्वास्नीले बोलाउँदा ‘बाइ’ नै भन्छे । धिमालमा कुनै साइनाहरू नेपाली बाहुन
 क्षेत्री स्त्री-पुरुषहरूले एउटै रूपमा प्रयोग गर्ने भन्दा एकदमै भिन्न छ ।
 उदाहरण स्वरूप भिनाजु (दिदीको लोग्ने) भन्ने शब्द नेपाली बाहुन क्षेत्री-
 हरूमा साला वा सालीले एउटै लवजमा प्रयोग गर्छन् तर धिमालमा भिनाजुलाई
 सालीले बोलाउँदा ‘नुवा’ र सालाले भन्दा ‘गो’ भन्नुपर्छ । त्यसैले धिमालमा
 धेरै साइनाहरू विवरणात्मक (Descriptive) भन्दापनि विभाजात्मक
 (Classificatory) हुन पुगेका छन् ।

मुख्य व्यक्तिको माथिल्लो पहिलो पुस्तामा (First Ascending
 Generation) आमा (आमै) आमाकी बहिनी (माउसी) बाबु

¹² यहाँ कोष्ठभित्रका लेबिएका शब्दहरू धिमाली साइनाहरू हुन् ।

(आबा) बाबुको भाइ (काका) बाबुको भाइकी स्वास्नी (आते), स्वास्नीका बाबु (जुवा), स्वास्नीको आमा (जुवं) स्वास्नीको बाबु र मुख्य व्यक्तिका बाबु एक अर्कालाई बोलाउँदा (बिहाई) र निजका स्वास्नीहूलाई सम्बन्ध (वेहेनी) बाबुकी बहिनी वा दिदी (पिसाई), बाबुकी बहिनी वा दिदीको लोग्ने (पेउसा) आमाको भाइ वा दाजु (मामाई), आमाको भाइ वा दाजुकी स्वास्नी (मामी), आदि साइनाहरू पर्दछन् । बांकी अन्य साइनाहरू आमाकी दिदी र निजको लोग्ने, बाबुको दाजु र निजकी स्वास्नीलाई 'बोई' मात्र भनिन्छ । धिमालहरू अरूलाई बाबु माथिमा सम्पूर्ण पुरुष वा स्त्री साइनाहरूलाई बोई मात्र भन्दछन् । एवंप्रकारले दोस्रो माथिल्लो पुस्तामा (Second Ascending Generation) धेरै साइनाहरूलाई 'आजु' वा 'आजाई' लाई मात्र प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ । 'आजाई' भन्ने वित्तिकै बाबुकी आमा, आमाकी आमा, बाबुको बाबुको भाइको स्वास्नी, बाबुको बाबुको दाजुको स्वास्नी, आमाका आमाकी दाजुकी स्वास्नी आदि बुझिन्छ । धिमालहरू बाबुतर्फको साइनोभन्दा आमातर्फको साइनोलाई केही होचो (केही कम आदर गरेर) बोलाइन्छ भने पनि व्यवहारमा यस्तो पाइँदैन ।

मुख्य व्यक्तिको मुनिको पहिलो पुस्तामा (First Descending Generation) छोरा (चान), छोरी (चामिन्दी) छोराको स्वास्नी (चान नामा), छोरीको लोग्ने (चामिन्दी साहवा), धर्मपुत्री । पुत्र (धरम चामिन्दी । चान), भदा (प्यू वा पिसाई चान), भदै (प्यू वा पिसाई चामिन्दी) आदि छन् । मुख्य व्यक्तिको उमेरमा मुनि पर्ने र सामाजिक स्तरमा उसको भन्दा तल्लो स्थानमा राखिने सम्पूर्ण पुरुष वा स्त्रीका छोरा-छोरीलाई मुख्य व्यक्तिले खाली 'बोदी' बाट नै काम चलाउँछ । उदाहरणस्वरूप मुख्य व्यक्तिको भाइको छोरा छोरी मामाको छोराको छोरा छोरी सबैलाई 'बोदी' नै भनेर पुकारिन्छ । बोदी यसरी केवल आफूभन्दा मुनिको पहिलो पुस्तामा मात्र प्रयोग नभएर तेस्रो मुनिको पुस्ता (Third Descending Generation) का सम्पूर्ण प्रकारका पनाति पनातिनीहरूलाई समेत भनिन्छ । अतः बोदीले कुनै ठोस साइनो नचिनाई मुख्य व्यक्तिदेखि उमेरमा मुनिका शाखा-सन्तानलाई संकेत गर्दछ । तर मुख्य व्यक्तिदेखि उमेरमा माथिका दाजु वा दिदी का छोरा छोरीहरूलाई 'बोदी' नभनी दाजुको छोरो (भाजिजा), दाजुको छोरी (भाजिजी), दिदीको छोरो (भागिना), र दिदीको छोरी

(भागिनी) भनिन्छ । मुनिको दोस्रो पुस्तामा (Second Descending Generation) 'चु' भन्ने वित्तिकै छोराको छोरा वा छोरी, मावली भाइको छोराको छोरो वा छोरी वा फूपपट्टिको भाइको छोराको छोरा वा छोरी सबै बुझिन्छ । छोरीको छोरोको स्वास्नी वा छोराको छोरीको लोने भन्नु परे 'चु' अगाडि लगाएर बुहारी वा ज्वाइँको साइनो जोड्नुपर्छ । साधारणतः केटा वा केटी भनी छुट्याउन परे भए साइनोका अगाडी 'बाजान' र केटी भए 'बेजान' लगाईन्छ ।

त्यसैले धिमालका धेरै साइनाहरूको प्रयोग एउटै देखिएर बाहिरी व्यक्तिलाई (साधारणतः आफ्ना गाउँदेखि बाहिरका) साइनो छुट्याउन अठ्ठारो परेको देखिन्छ । तर धिमालका आफ्ना सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई कुन वेलामा कस्तो साइनो प्रयोग गरियो प्रष्ट थाह हुन्छ । यदि साइनो नबुझिए 'हिसुका शाभन्दा' ? (कता पट्टिको साइनो हो ?) भन्ने चलन छ ।

ठट्टा गर्न पाइने साइनाहरूः—

धिमालहरूमा केही साइनाहरूमा ठट्टा गर्न पाइन्छ र केही साइनाहरूमा ठट्टा गर्न पाइँदैन । धिमालमा ठट्टा गर्न पाइने साइनाहरू यसप्रकार छन् ।

- १) साला साली र भिनाजुमा (स्वास्नीको बहिनी, भाइ र मुख्य व्यक्तिसमा)
- २) सोल्टी सोल्टीमा (विवाहित बहिनीको लोनेको दाजु, नीजको जहान र मुख्य व्यक्ति र उसका भाइ बहिनीहरूमा)
- ३) नाति नातिनी र बाजे बज्यमा (मुख्य व्यक्तिको छोरा छोरी र मुख्य व्यक्तिको बाबु आमाभिन्नमा)
- ४) देवर-भाउज्यूमा (मुख्य व्यक्तिको स्वास्नी र भाइमा) ।

साला साली र भिनाजु र सोल्टी सोल्टीहरूले आपसमा ठट्टा गर्दा सामाजिक बन्धन, नैतिकता, सम्मान आदिले सीमा नाघ्दछन् । कहिले कहीं यिनीहरूको ठट्टाले एउटा चरम उद्दण्डताको रूप लिन्छ । यस्ता ठट्टाहरूमा, तँ यस्ती, तँ यस्तो, तँलाई स्वास्नी बनाउँछु अथवा मेरो दिदीलाई खुशी पार्न नसक्नेले मलाई के खुशी पार्लास्, आदि शब्दजालहरूको प्रयोग गरिन्छ । यस्ता ठट्टाहरू सामाजिक पर्व अथवा मेलामा प्रयोग गरिन्छन् । धिमाल सालीहरू आफ्ना भिनाजुहरूलाई जिस्क्याउँदा नयाँ नयाँ नाम राखिदिने तथा कहिले कहीं खान-पीन तथा उसको आदत आदि सम्बन्धमा ठट्ट्याउली पनि गर्दछन् । भिनाजु

ससुराली आएको बेला सालीहरूले जिस्क्याएर आसनमा फाटेको बोरा बिछ्याइ-
दिएको, मेजमानीको पहिलो रात गुन्द्रुकको झोलसँग भात खान दिएको¹³ र
उक्त कार्यहरूको अनुरूप उपहासपूर्वक नाम पाएका धिमालहरू जस्तै 'चिदरी
झोकरा' (चिदरी-फाटेको, झोकरा बोरा) 'गुन्द्रुक' (मेजमानीमा गुन्द्रुकको
झोल पाएको) 'रांगे' (रांगाको मासु खायो भन्ने)¹⁴ 'थोरी' (कहिले घर
नछोड्ने) अध्ययन-क्षेत्रमा अझ पनि छँदैछन् । यी साइनाहरूभित्र नयाँ विवाह
गर्न वा दोस्रो विवाह गर्नसमेत मान्यता दिएकोले यसरी ठट्टा गर्ने छुट दिएको
हुन सक्दछ । यसको फल स्वरूप केही धिमाल-केटीहरू आफ्नै दिदीको सौता बन्न-
सम्म पुगेका अध्ययन क्षेत्रमा पाइन्छन् ।

नाति-नातिनी र बाजे वज्र्यमा ठट्टा गरेर, तँ मसँग बिहे गर' (बाजेले
नातिनीसँग भन्दा) अथवा 'तँ बूढो वा बूढी फलानोसँग बिहे गर वा पोइल जा'
(नाति नातिनीले बाजे वज्र्यलाई भन्ने) ल हामी सबै माछा मार्न जाऔँ'¹⁵
आदि भनिन्छ । देवर भाउज्यू ठट्टा गर्दा शिष्टाचार ह्याल राखी, 'दाजुलाई
खुशी पार्नुहोस् नभए अर्को स्वास्नी ल्याउला' (देवरले भाउज्यूलाई भनेको) आदि
भनिन्छ ।

धिमालमा यी ठट्टा गर्ने साइनाहरू आफ्नो जातभित्र मात्र सीमित
नभई उनीहरूको देवी देवताहरूसँगसमेत जोडिएको पाइन्छन् । असारे पूजा
(सिरीजातको पूजा) को समयमा धिमालहरूले पूजा गर्ने देवताहरू-चौमाझी र
बूढा ठाकुरलाई जिस्क्याएर ढोल बजाउँदै, बूढा ठाकुर लक्ष्मी कुलै कुलै (बूढा
ठाकुर र लक्ष्मी तिम्रो दुई आपसमा बिहे गर या लक्ष्मी तिम्रो बूढा ठाकुरसँग
पोइल जाउ) भनिन्छ ।¹⁶ त्यसैले धिमालहरू अन्य जातका मान्छेहरूलाई

¹³ धिमाल समाजमा पहिलो रातको जस्तोसुकै मेजमानलाई भरसक मासु
भात नै ख्याउने चलन छ ।

¹⁴ धिमाल समाजमा रांगाको मासु खानुहुँदैन भनिन्छ ।

¹⁵ धिमाल समाजमा माछा मार्ने काम बूढा बूढीहरूको नभई तरुणा केटा केटी-
हरूको निजी पेवा जस्तो मानिन्छ । त्यसैले बूढा बूढीहरूलाई माछामार्न जाउँ
भन्नुको अर्थ उनीहरूलाई गिज्याउनु हो ।

¹⁶ धिमालहरू चौमाझी र बूढा ठाकुरलाई एक अर्काको साट्टा-भाइ (एउटै
घरको दिदि र बहिनी बिहे गरे ती दुई पुरुषहरूको साइनो एक अर्कामा

सुनाउँदा ठट्टा गर्नु हाम्रो देवताहरूको पालादेखि नै शुरू भएको हो भन्ने कुराको उल्लेख गर्दछन् ।

ठट्टा गर्नु एउटा अभिन्न परम्परा भए पनि धिमाल-समाजमा धेरै साइनाहरूभित्र ठट्टा गर्नु प्रतिवन्धित छ । सासू-ससुरासँग ज्वाइँले बाबु-आमासँग छोरा छोरीले बुहारीसँग जेठाजुले ठट्टा गर्न पाइँदैन । जेठी सासूसँग बहिनी-ज्वाइँले शिष्टाचारपूर्वक बोल्नुपर्छ र उनलाई सासूसमान सम्मान गर्नुपर्छ । साथै देउरानी जेठानीमा र मितकी पत्नीसँग ठट्टा गर्न पाइँदैन ।

साढुदाजु (दिदी विहे गर्ने) र साढूभाइ (बहिनी विहे गर्ने हुन्छ) मान्दछन् चौमाझीकी पत्नी लक्ष्मी भएकीले बूढा ठाकुर र लक्ष्मीलाई आपसमा गिज्याइन्छ ।

आर्थिक व्यवस्था

यहाँ आर्थिक व्यवस्था भन्नाले एउटा जटिल आर्थिक परिचालनलाई देखाउन नखोजी एउटा सानो वर्गको आर्थिक रूपहरू केना निहित छन् र कसरी अर्थ व्यवस्थाले सामाजिक जीवनमा असर पारेको छ, देखाउन खोजिएको छ । धिमालहरूको अर्थ-व्यवस्था भन्ने वित्तिकै उनीहरूको जग्गा जमीन, पशुपालन, सामाजिक रोजगार, व्यापार तथा उत्पादन र खर्चलाई देखाउँछ । सजिलोको निमित्त धिमाल अर्थ व्यवस्थालाई यहाँ ७ खण्डमा छुट्याइएको छ-

(१) जग्गा-जमीन (२) खेतीपाती (३) पशुधन (४) व्यापार (५) भ्रम-विभाजन (६) भायका सहायक स्रोतहरू र (७) खर्च

१) जग्गा जमीन

नेपालका विभिन्न जातिहरूसरह नै धिमालहरूको जीविकोपार्जन खेतीपाती नै भएकोले जग्गा जमीनको स्वामीत्वले पैट पाल्ने उद्देश्य मात्र पूर्ति नगराई समाजमा एउटा विशिष्ट स्थान समेत ओगट्दछ । धिमालमा पनि जग्गा जमीन घेरै हुने मान्छे साधारणतः गाउँ मुखिया वा गिरी (मे. महाजन) वा मान्नु पर्ने व्यक्ति देखिन्छ ।

धिमालहरू आफ्ना जग्गालाई दुई तहमा छुट्याउँदछन्- भीट (पाखो जमीन वा वारी) र धनहरू (धान लाग्ने ठाउँ वा पानी पुग्ने खेती) । तर भीट र धनहरू शब्दहरू विशुद्ध धिमाली नभएर सम्पूर्ण पूर्व तराई क्षेत्रमा नै प्रचलित देखिन्छन् र श्री ५ को सरकारबाट नै जग्गाको यस किसिमको त्

छुट्याइएको पाइन्छ ।^१

भीट जग्गामा धिमालहरू घर बनाउने, सागसब्जी, कोदो, मकै, फापर लगाउँछन् । मल पुग्ने ठाउँमा पाटा र तोरी पनि लगाइन्छ । धनहरू जग्गामा मुख्यतः धान र यस बाहेक पाटा र गहुँ हुन्छ ।

जग्गा जमीनको स्वामित्वः—

अध्ययन-क्षेत्रभित्र परेका धिमाल घर-परिवारमा जग्गाको स्वामित्वको तालीका यसरी छुट्याइएको छः

गाउँ	घर संख्या	जग्गा भएका		जग्गा नभएका		बनी गर्ने
		जग्गा वालामात्र	साथै मोही पनि	अधियार	मोही	
मम्केलीटार	८३	५३	१०	७	१०	३
प्रतिशत	१००	६३.८	१२.०	८.४	१२.०	३.६

माथिको तालिकाअनुसार ६३ घर-परिवारको आफ्नो जग्गा छ, १७ घर-परिवारको अधियार वा मोही गरेर पेट पाल्दछन् र ३ घर-परिवारको केही नभई बनी गरेर पेट पालेको देखिन्छ । ६३ घर परिवारमा कुल जग्गा ३७२

^१ हेर्नुहोस् श्री ५ को सरकारको भूमिसम्बन्धी ऐन २०२० बापा जिल्लामा वि० सं० २०२१-२२ मा भएको सर्वे नापीमा पनि जग्गालाई उल्लिखित दुई तहमा नै छुट्याइएको छ । भीटलाई उब्जाअनुसार अबल र द्वयम् तहमा र धनहरलाई पनि यही आधारमा अबल, द्वयम्, सीम, चाहारमा छुट्याइएको छ । यसरी जग्गालाई विभिन्न तहमा वर्गीकरण गर्नको मुख्य उद्देश्य जग्गावनीहरूलाई मर्का नपर्ने किसिमले श्री ५ को सरकारले जग्गाको पोत (Land Revenue) उठाउनु हो । तर यस्तो जग्गा वर्गीकरणमा पनि सर्वे नापी टोली आएको बेला त्यहाँ काम गर्ने कर्मचारीहरूलाई खुशी बनाउन सके अबललाई द्वयम् र द्वयमलाई सीम सजिलै बनाउन सकिन्छ भनी स्थानीय वासिन्दाहरू भन्दछन् ।

बिगहा ६ कट्टा देखिन्छ र प्रतिपरिवारमा सरदर ५ बिगहा १८ कट्टा पर्ने भएको छ । तर यी ६३ घर-परिवारमा पनि सरदर जग्गा हुने परिवारहरूको संख्या कति छ तल तालिकामा दिइएको छः-

जग्गा	घर परिवारको संख्या
१० कट्टादेखि १ बिघासम्म	४
१।१ बिगहादेखि २ बिगहासम्म	६
२।१ बिगहादेखि ५ बिगहासम्म	३०
५।१ बिगहादेखि १० बिगहासम्म	१५
१०।१ बिगहादेखि १५ बिगहासम्म	३
१५।१ बिगहादेखि माथि	२
जम्मा	६३

माथिको तालिकाले के स्पष्ट गर्छ भने धेरै जग्गा हुने धिमालहरू अध्ययन-क्षेत्रमा एकदमै कम छन् । अर्थ व्यवस्थाको मुख्य स्रोत धिमाल-समाजमा जग्गा नै भएकोले धनी वा पूँजीपति धिमालहरू अध्ययन-क्षेत्रमा एकदमै कम छन् । सबैभन्दा ज्यादा जग्गा हुने धिमालको जग्गा जम्मा ३८ बिगहा छ । यो बृहत् परिवार हो र यस घरमा जम्मा १८ सदस्यहरू छन् ।

अधिया वा मोही गर्ने घर-परिवारको संख्या २७ छ । यिनीहरूले आफ्ना महाजनको जम्मा ८१ बिगहा ७½ कट्टा जग्गा जोतेका देखिन्छन् र औसतन हरेक मोही वा अधिया गर्ने घर-परिवारले ३ बिगहा र ६ धुर जग्गा जोतेको पाइन्छ । तल तालिकामा मोही वा अधिया गर्नेहरूले पाएको औसतन जग्गा घर-परिवारको हिसाबले छुट्याइएको छः-

जग्गा	घर-परिवारको संख्या
१ बिगहादेखि २ बिगहासम्म	७
२।१ बिगहादेखि ३ बिगहासम्म	११
३।१ बिगहादेखि ४ बिगहासम्म	५
४।१ बिगहादेखि ६ बिगहासम्म	२
६।१ बिगहादेखि ७ बिगहासम्म	२

यसरी मोही वा अधिया गर्ने धिमालहरूमा सर्वभन्दा ज्यादा एउटा धिमालले जम्मा ६ बिगहा र १८ कट्टा जमीन धिमालकै जोतेको देखिन्छ । यसरी अधिया वा मोही गर्ने धिमालहरू जग्गा जोड्दा एउटा महाजनसँग मात्र सम्बन्धित नभई ३ जना महाजनहरूको सम्म जग्गा जोतेका देखिन्छन् ।

उल्लिखित परिवारको वर्गीकरणको हिसाबले धिमालमा एकात्मक परिवार वा बृहत् तथा सम्बद्ध परिवारमा कसको जग्गा कति छ तल तालिकामा देखाइएको छ ।

आफ्नो नाममा कति जग्गा भएका	एकात्मक परिवार परिवार संख्या	सम्बद्ध परिवार परिवार संख्या
जग्गा नभएका	१६	४
१० कट्टादेखि १ बिगहासम्म	४	१
१।१ बि० देखि २ बि० सम्म	५	२
२।१ बि० देखि ५ बि० सम्म	१८	१०
५।१ देखि १० बि० सम्म	७	८
१०।१ देखि १५ बि० सम्म	३	३
१५।१ बि० भन्दा बढी	०	२
जम्मा	५३	३०

यी ५३ एकात्मक परिवार मात्र जग्गा हुने देखिन्छन् र यिनीहरूको नाममा कुल जग्गा १६३ बिगहा २ कट्टा जग्गा देखिन्छ । अतः औसतनमा जग्गा हुने यी एकात्मक परिवारमा प्रति परिवार ४ बिगहा ८ कट्टा ३ धुर जग्गा पर्ने आउँछ । तर ३० सम्बद्ध वा बृहत् परिवारमा २६ परिवारको जग्गा छ र यी परिवारको नाममा २०६ बिगहा १ कट्टा जग्गा छ । औसतनमा जग्गा हुने यी सम्बद्ध वा बृहत् परिवारमा प्रति परिवार ८ बिगहा १ कट्टा जग्गा पर्ने आउँछ । यस हिसाबले धिमाल समाजमा एकात्मक परिवारभन्दा सम्बद्ध वा बृहत् परिवार नै आर्थिक दृष्टिकोणले बढी सम्पन्न र सभ्रम देखिन्छन् । धिमाबा एकात्मक परिवारको संख्या किन ज्यादा छ साथि नै उल्लेख गरी सकिएको खेतीपाती

धिमालमा कृषि पात्रो (Agricultural Calender) चैत्र महीनामा शुरू भएर माघ १५ सम्ममा टुंगिन्छ । यस प्रकार धिमालहरू झण्डै ६ महीना जति कृषि कार्यमाव्यस्त देखिन्छन् ।

खेतीपाती हिउँदे (धि. फुसका घेला) र बखें (धि. बासार) गरी दुई किसिमको हुन्छ। बारीमा बखें खेती पाटा र बखें साग सब्जी (कांक्रा, फर्सी, लौका, फिंगनी, टमाटर, खोरसानी आदि) र हिउँदमा यही बारीमा तोरी र हिउँदे सागसब्जी (रायोको साग, लाफाको साग, मूला, फूलकोपी, बन्दकोपी, आलु, बैंगुन, लशुन, प्याज, आदि लगाइन्छ।

धिमालमा साधारणतः कोठेबारीको चलन नभए पनि कुनै कुनै धिमालहरू आजकल पहाडीयाहरूअनुरूप कोठेबारी बनाई त्यस ठाउँमा साग तथा वेसार लगाउन थालेका छन्। धिमालमा अडुवा मसाला खानी खाने चलन छ तर अडुवा आपना बारी वा कोठेबारीमा लगाए कोह्ली उब्जन्छ पनि भनिन्छ। कुनै कुनै धिमालहरू आपना बारीमा १ मानादेखि १ पाथीसम्म मर्कको बीउ पनि छर्दछन्। तर यो फसल भात खाने उद्देश्यले नलगाई हरियो वा भुट्टी खाने गरी मात्रै लगाइन्छ।

धनहरमा पनि दुई वाली (खेती) हिउँदे र बखें भनेर लगाइन्छ। बखें वालीमा बखें धान र पाटा र हिउँदे वालीमा हिउँदे धान र गहुँ मुख्य हुन्। बखें धान खेतीमा विकासे जातानी धानका बीउहरू—आवो र ताइचीड तथा अन्य प्रकारका बीउहरू IR8, IR20 र IR21 कार्यक्षेत्रमा लगाएको पाइन्छ। विकासे बीउहरू चैत्र महीनामा राखेर वैशाख १५ सम्ममा रोपिन्छ र फसल लगाएको ३-४ महीनाभित्रमा नै तयार हुन्छ। तर विकासे धान-खेतीलाई प्रसस्त पानी चाहिने र फसल पाक्नु अगावै कम्तीमा दुई चोटि गोड्ने पर्ने हुनाले (विकासे धान बाहेक अन्य धान खेतीलाई यस क्षेत्रमा गोड्ने चलन छैन) अध्ययन-क्षेत्रमा धेरै कम धिमालहरूले विकासे धान खेती गरेको पाइन्छ। त्यसैले विकासे धान-खेतीको सम्भटमा नपरी धेरै धिमालहरू बखें धान खेतीमा स्थानीय बीउहरू (धानका बीउहरू तल दिइएको छ) नै लगाउँछन्। स्थानीय बीउका फसलहरू लगाएको ३½ देखि ४ महीनासम्ममा पाक्दछन्।

बखें खेतीमा धिमालहरू धान मात्रै नलगाएर आफ्नो सुविधाअनुसार धनहर तथा भोट जगामा (मल पुग्ने बारीमा) पाटा लगाउँछन्। विकासे (JRC 631, JRC 632 तथा स्थानीय (तीते पटुवा, धाका पटुवा, बम्बई तथा बेलचन) दुवै प्रकारका पाटाका बीउहरू अध्ययन-क्षेत्रमा लगाएको देखिन्छ। खेतमा लगाउने पाटा वैशाखभित्रै छरिसकिन्छ र ध्रावणदेखि भाद्र मसान्त-सम्ममा तयार हुन्छ। बारीमा लगाउने पाटा वैशाख-जेठभित्रमा लगाई असोज

कार्तिकसम्ममा तयार हुन्छ । धिमालहरू बिकासे पटुवा खेती पनि बिकासे धान-सरह नै घेरें झन्झट छ (मलजल तथा गोडमेल राम्रो पुन्याउनुपर्छ) भनी स्थानीय पाटाका बीउहरू नै ज्यादा चलन-चलतीमा लगाउँछन् ।

धरहरमा लगाउने मुख्य हिउँदे खेतीमा धान हो । धिमालहरू बखैं धान खेतीलाई (बर्खामा पाक्ने धान) भन्दा हिउँदे धान खेतीलाई नै ज्यादा मान्यता दिई यही खेती नै ज्यादा गर्दछन् । यसरी हिउँदे धान-खेती लाई मान्यता दिनुको मुख्य कारण बर्खामा पानीको प्रशस्त हुनु हो हिउँदमा धान राम्रोसँग पाक्न पाउने, सुख्खा बेलामा फसल घरमा थन्क्याउन सजिलो हुने र पराल समेत नविग्रने हुने यस खेतीलाई प्राथमिकता दिएको देखिन्छ ।

धिमाल-क्षेत्रमा हिउँदमा लगाउने धान खेतीका बीउहरूमा—इकास्मे (रातो अच्छामे, जेका (सेतो) अच्छामे, जेका वच्छी, ईकास्मे वच्छी, नुनिया (मसिनो) वाजिना सतराम, दुस्तीउम, मान्सेरा, रासम, बालमसार, करिमामत पहाडे धान तथा बर्नी प्रमुख हुन् । बर्नी धानको बीउ पनि तीन प्रकारका हुन्छन् बडा लिखटी, गुमुन्दी लिखटी र मुहिका लिखटी बर्नी धानको धिमाल-समाजमा निकै महत्त्व छ । खास गरी चिचरी (खाली बाफले मात्रै पकाएको भात) र भाते जाँड (ध्याङसीङ) बनाउन धिमालहरू यस धानको चामललाई दैनिक जीवनमा ज्यादा प्रयोगमा ल्याउँछन् । चिचरी र भाते जाँड बर्नी चामलको राम्रो र स्वादिलो हुन्छ भन्ने विश्वास छ । चिउरा आच्छामे धानको ज्यादा बनाइन्छ । अन्य धानहरू दैनिक जीवमा भात खानेका निमित्त प्रयोग गरिन्छन् । यी धानका बीउहरू कुन समयदेखि यस क्षेत्रमा प्रवेश गरे धिमालहरूलाई थाह छैन, धिमालहरू शुरुमा लगाउने धानका बीउहरू कागुनी, भदैं धान र धुत्यालिङ हुन् । हाल यी धानका बीउहरू यस क्षेत्रमा लगाएको देखिदैन ।

धनहरमा लगाउने अर्को हिउँदे खेतीमा गहुँ हो । तर गहुँ-खेती अध्ययन-क्षेत्रमा २०२६-२०३० देखि मात्र शुरु भएको देखिन्छ । गहुँ वा बीउ-हरू स्थानीय र बिकासे (भारतको पन्थनगरबाट आएको) दुवै नै लगाएको पाइन्छ । गहुँलाई कार्तिक १५ देखि मंसिर १५ सम्ममा धानको बीउ राखेको प्रकारले वा मकैको बीउ हलोको सियोपिच्छे हालेभैं छर्नुपर्छ । बिकासे गहुँलाई रासायनिक मल (पोटास, एमोफोस, युरिया) हाल्नुपर्छ र कम्तीमा दुईचोटि गोड्नुपर्छ । यसरी लगाएको गहुँको फसल चैत्र महीनामा तयार हुन्छ । अध्ययन-क्षेत्रमा गहुँ लगाउने धिमालहरू ठीकसँग मलजल गर्न नसकेको र बिकासे गहुँ

लगाउन समेत नजानेको हुनाले यस खेतीबाट फायदा उठाउन नसकेको कुरा बताउँछन् ।

यी फसलहरू बाहेक धिमालहरू दाल बारी (भीट जग्गा र खेत धनहर दुवैमा लगाउँछन् । यस्तो दाल-खेतीमा कालो दाल (धि. कलई) गहत (धि. कुल्ठी) रहर (धि. लारी) र खेसरी (धि. खेसरी) मुख्य हुन् । मुसुर र मुंग दाल खाने चलन छ तर यस फाँटमा यी खेती राम्रो हुँदैन भनेर धिमाल दालको हरू लगाउँदैनन् । कालो दाल पहिला बारीमा छरिन्थ्यो आजकल पहाडियाहरूको संगतले धिमालहरू खेतको आली (धि. क्याह्री) मा समेत कालो दाल लगाउन थालेका छन् । यो दाल हिउँदै धानसंगसँगै पाक्छ । गहत बारीमा मात्र लगाइन्छ । बर्खे पाटा लगाएको बारीमा कसैले तोरी लगाउनुको बडला यस ठाउँमा भदौ असोजतिर गहत लगाउँछन् । खेसरी दाल हिउँदै धान खेतीभित्र अशोज-कार्तिक महीनामा लगाई चैत्रमा तयार पारिन्छ । रहर दाल बंशाख जेठमा लगाइन्छ । यो दाल विशेष गरी सुख्खा ठाउँमा हुने हुनाले साधारणतः पाटा तोरी नहुने ठाउँमा लगाइन्छ । धिमालहरूको भनाइअनुसार यी बाली लगाइसकेपछि अन्य कुनै बाली यस बारीमा त्यस साल हुँदैन । यो दाल पुष-माघ महीनामा पाक्छ ।

जमीनको तयारी र खेती गर्ने तरिका—

खेती शुरू गर्नुअघि बारी या खेतलाई बीउ छर्न वा सार्न चार चोटिसम्म दोहोर्‍याई दोहोर्‍याई जोत्नुपर्छ । यसरी जोत्नुलाई धिमालहरू चास लगाउनु भन्दछन् । पहिलो चासदेखि दोस्रो चास लगाउँदा ३ साता देखि ४ सातासम्मको फरक पारिन्छ भने तेस्रो र चौथो चास एक हप्तादेखि १० दिनसम्ममा गरिसकिन्छ । दोस्रो चासदेखि पटाहा (डल्ला फुटाउनको निमित्त प्रयोग गरिने फाँठ वा बाँस, यसलाई पनि गोहले नै तान्दछ) लगाई पहिलो चास लगाउँदा उठेका डल्लाहरू फुटाइन्छ । सजिलोको निमित्त दोस्रो चासदेखि खेतमा पानी लगाएर पनि जोत्किन्छ । यसै बेला खेतको आली ताछेर आलीमा नयाँ माटो थपिन्छ ।

यसरी एकतर्फ खेत वा बारीलाई खेती गर्नको निमित्त तयार पार्ने अर्कोतर्फ धिमालहरू धान खेतीको लागि बियाडका तयारी गर्दछन् । धिमालमा बीउ राख्ने ठाउँलाई “चलाईबीका भेना” (चलाई— बीउ, बीका—राख्ने ठाउँ, भनी-माटो भनिन्छ) । धानको बीउ माथि भनेर खेत वा बारी तयार पारी राम्रो

संग मल हालेर राखिन्छ । कहिले कहीं खेतमा पानी जमाई त्यसमा पनि धानको बीउ राख्ने चलन छ । बीउ राम्रोसँग नउच्चिजेल चरा-चुवङ्गीबाट जोगाउनु आवश्यक छ । बीउ ३ सप्ताहदेखि ५ सप्ताहसम्ममा तयार हुन्छ र यसलाई राम्रोसँग उखेली धान-खेतीको लागि तयार पारेको ठाउँमा लगेर सारिन्छ ।

पाटाको बीउ धान जस्तो नसारी खेती योग्य बनाएको ठाउँमा नै छरिन्छ । पाटा छरेपछि एक पटक पटाहा लगाई १५-१६ दिनमा पहिलो चोटि गोड्ने (अन्य उम्रेको फारपात निकालेर पयाँकिदिने) काम हुन्छ ।

धिमालहरू आफ्नो घरको खेती सकभर आफ्नो घरका सदस्यहरू मिलेर गर्दछन् । (हेर्नुहोस् श्रम विभाजन) अर्को शब्दमा, परिवार नै कृषि एकाई हो । तर खेतीपातीको धमाधममा घरको जनशक्ति पर्याप्त नभए रोजगारी गरेर पनि खेतीपाती गर्नुपर्छ । धिमाल समाजमा परिमा^२ लगाएर खेतीपाती गर्ने चलन नगण्यरूपमा छ । परिमा जस्तै धिमाल समाजमा 'हाउलीपाका' चलेको छ ।

हाउलीपाका:

कामको धमाधम या कुनै काम तुरुन्त गर्नुपरे गाउँले इष्ट-मित्रहरूलाई गुहार (ने. सहयोग) माग्छ । यस प्रकारको सहयोगलाई धिमालहरू 'हाउली' (ने. होली) भन्दछन् । 'पाका' शब्दले गर्नु भन्ने कुरा बुझाउँछ । हाउली बाँस काट्ने कामदेखि लिएर घर बनाउने, धान रोप्ने, विवाह तथा विभिन्न सामाजिक पर्वमा लगाइन्छ । कुलो वा पैनी खननुपरे, पुरानो घर उठाएर नयाँ घरमा सार्नुपरे पनि हाउली गरिन्छ । हाउली लगाउने मान्छेको सुविधाअनुसार जोताउनुपरे बिहानै, धान रोप्नुपरे दिउँसो, विवाह आदिमा दिनरात नै गरिन्छ । वर्खामा धान खेती गर्ने, वेलाभा घरमूली वा जहान मरे वा अन्य कुनै आकस्मिक दुर्घटना पर्न आए र खेती गर्ने म्याद टर्न लागे हाउली नगरी सुखै

^२ जनसहयोगलाई जनसहयोगद्वारा नै बुझाउने चलनलाई धिमालहरू परिमा (नेपाली परमा) भन्दछन् । धिमाल बोलीमा परिमा गई दिनु लाई 'परिमा हानिपीही' र परमा आई दिनुलाई 'परिमा लोपौही' भनिन्छ । जुम्ला जिल्लाको एउटा ठकुरी गाउँको अध्ययन गर्दा परिमा प्रथालाई विहारी कृष्ण श्रेष्ठज्यूले लगि लागिस्यो प्रथा भन्नु भएको छ ।

छैन भनी धिमालहरू बताउँछन् । हाउलीमा आफ्ना जात-भाइ मात्र भेला नभई अन्य जातका मानिसहरू (साधारणतः छिमेकी र पानी चल्ने जात) पनि सामेल हुन सक्छन् । त्यसैले हाउलीमा आफ्नै छर-छिमेकीहरू भेला हुने हुनाले कुनै ठूलो काम पनि एकैचोटीमा फस्यौट हुन्छ ।

हाउलीमा काम गर्न आउने मान्छेलाई मासु, भात तथा जाँड रक्सी खुवाउनु आवश्यक छ । अतः रोजगारीभन्दा हाउलीमा ज्यादा खर्च हुन्छ भनी धिमालहरू बताउँछन् । गरीबहरूको घरमा आफ्नै खाने समस्या र एक पटक १०-१५ या त्यसभन्दा बढी मान्छेहरू बोलाएर मासु, भात तथा जाँड रक्सी खुवाउनु सम्भव छैन । तर आफ्नो घरमा जनशक्ति नपुग्नेहरूले तथा आकस्मिक दुर्घटना आइपर्दा केही ज्यादा खर्च भए पनि काम तुरुन्त हुने हुनाले धिमालहरू हाउलीपाका गर्नु आवश्यक ठान्दछन् ।

हाउलीपाकाबाहेक धिमाल-समाजमा खेतीपातीको धमाधममा घरमूली बيمारी परे वा उसको आर्थिक स्थिति दयनीय भई खेतीपाती गर्न नसके वा दैवी दुर्घटना परे स्थानीय आफ्ना जात-भाइहरू मिली त्यस घर-परिवारको खेती उठाइ दिन्छन् । यस चलनलाई धिमालहरू 'सघाउनी' भन्दछन् । यस प्रकारको सघाउनीमा काम गर्न आउने व्यक्तिहरूलाई खुवाउनु-पढेन ।

बाली तथा बीउको सुरक्षा:-

खेतीपाती गर्नु जनवल पुर्‍याउनु मात्र नभई भगवान्‌ले हावा, पानी घाम मिलाई दिए मात्रै राम्रो हुन्छ भनी धिमालहरू भन्दछन् । अतः खेतीपातीको सम्बन्ध सीधा प्रकृतिसँग जोडिएको देखिन्छ ।

बीयाड तथा फसल लगाएको ठाउँमा चरा-चुङ्गीले नखाओस् अथवा फसल लगाएको ठाउँ गोठालाहरूले प्रष्ट देखुन् भन्ने उद्देश्यले कपडा वा परालको मानव-आकारको मूर्ति बनाई बीयाड वा फसल लगाएको ठाउँमा पूर्व वा पश्चिम दिशापट्टि अथवा दुई दिशातर्फ नै राखेर गाडिन्छ यस प्रकारको मूर्तिलाई धिमालहरू 'ढ्याङको झून्टी' (धि० ढ्याङ- मान्छे, झून्टी-झण्डा) भन्दछन् । ढ्याङको झून्टी लगाउनुको मुख्य उद्देश्य फसल वा बीयाडलाई चराचुङ्गी तथा गाई-वस्तुबाट जोगाउनु मात्रै नभई बालीमा सह आओस् वा कसैले आँखा नलगाउन् भन्ने पनि हो ।

धेरै धिमालहरूको धानखेतीको निमित्त आफ्नै निजी कुलो छ। कुलो नहुनेहरूले पानीको पालो गरेर पनि धानखेती उठाउँछन्। पानीको पालो साधारणतः कसैको दिउँसो परे कसैको राती र एवं प्रकारले छुट्याइन्छ। पानीको पालो सम्बन्धमा अध्ययन-क्षेत्रमा कुनै प्रकारको रूगडा नभएको कुरा धिमालहरू बताउँछन्। धान एउटा मुख्य फसल भए पनि यसलाई गोड्ने चलन यस क्षेत्रमा देखिंदैन।

धान-पाकेपछि घर-परिवारका व्यक्तिले वा रोजगारीमा मान्छे लगाएर काटिन्छ। यस क्षेत्रमा धान फेदैमा नकाटेर आधा नलबाट काट्ने चलन छ।^१ यसरी काटेको धानलाई ५-७ दिनसम्म खेतमा सुकाएर एउटा ठूलो खेतको गरामा रात्रिसँग लिपेर राखिन्छ। त्यसपछि आफ्नो सुविधा-अनुसार धिमालहरू धान दाउनी (दाईं) गर्ने तयारी गर्दछन्। यसरी धानको बीटा राख्ने तथा गोहको सहायताले धानको नललाई कुल्चेर धानको गेडा बाहिर निकाल्ने ठाउँलाई धिमालहरू 'खाइराम' (खमार वा खलो) भन्दछन्। धिमालमा कुनै चीजको दाउनी गर्नु दाउनी घुरी पाका हो, यसपछि साह्रै महाजन बुझाएर घरमा धान थन्क्याउने काम हुन्छ।

पराल (धि० नारा) हिउँदमा पाक्ने धान-खेतीबाट मात्र निकालिन्छ र बर्खा तथा सुख्खा बेलामा गाई-वस्तुलाई खुवाउनको लागि माच (धि० नारासा) बनाएर राखिन्छ। माच बनाउँदा एउटा सानो काठ वा बाँसको मचान बनाई पराललाई गोली पादै थुपारिन्छ र टुप्पोमा घुरी बाँधिन्छ। घुरी बाँधेपछि पानी परालभित्र छिर्दैन।

पराल राख्ने चलन धिमालमा २००७ सालसम्म रात्रिसँग चलेको थिएन र पराल भएका ठाउँमा आगो लगाइन्थ्यो। यसबाट धिमालहरू पहिला जहाँ बस्थे त्यसको चारैपट्टि जंगल थियो र पशुपालनको केही समस्या नै थिएन भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ।

बीउको सुरक्षा

कुनै पनि खेतीको लागि बीउको जोगाउ गरेर राख्नु धिमालहरू अनि-

^१ पूर्वी नेपालको पहाडी क्षेत्रमा धानको नल फेदैमा काटिन्छ। यसरी धानको नल फेदैमा काट्नुको मुख्य उद्देश्य गाई-वस्तुको लागि पराल जोगाउ गर्नु हो।

कार्य सम्पन्नन् । धानको बीउको लागि धान पाकिस्केपछि सप्रे-सप्रेको धानको बाला छानी माडिन्छ र परालको 'फूरा' (नेठु) बनाई त्यसभित्र धान राखेर राम्रोसँग बाँधी चारैपट्टि गोबरले लिपिन्छ । पाटाको बीउलाई एवं प्रकारले राम्रो राम्रो बोटबाट बीउ माडेर माटाको गाग्रोमा हाली त्यसको मुख कपडाले बाँधिन्छ । तोरीको बीउ राख्दा तोरीको नल (धि० लेउ) लाई खरानी बनाएर खरानी र तोरीसँग मिसाई माटाको गाग्रोमा राखिन्छ । यसरी बीउ राखे कीरा, माउ आदिले बीउ खाँदैन भनी धिमालहरू भन्दछन् ।

मलः

धिमालहरू मललाई नेपाली भाषामा झै नै प्रयोग गर्दछन् । कोही कोही मललाई 'मोल' पनि भन्दछन् । गाई, गोरु तथा राँगा, भैंसीको मल नै धिमालमा चलती छ । बाखा कम पालिने हुनाले यसको मल राम्रो माने पनि प्रयोग नगर्नेछन् । सुंगुर, कुखुरा घोडा आदिका मललाई मल-रूपमा प्रयोग हुंदैन । हिउँदमा मल जम्मा गरिंदैन । बारीमा फसल तथा साग-सब्जी उठेपछि गाई-वस्तु खुला बारीमा बाँधेर मल लिन्छ । बारी मल्दा एउटा थलोमा ५-७ दिन बाँधेर अर्को थलोमा एवं प्रकारले बाँधिन्छ । मलको लागि धिमालहरू हिउँदमा छर-थिमेकका गाई-वस्तु मागेर पनि अपना बारीमा बाँध्छन् । पहाडै गोठालाहरू हिउँदको समयमा गाई-वस्तुहरू लिएर मधेश झरेको बेला पारी ती गोठालाहरूलाई राम्रोसँग खान सुत्नको बन्दोबस्त मिलाइदिएर पनि आफ्नो बारी मल्ने चलन धिमालहरूमा छ ।

बर्खामा घरेलु मल जम्मा गर्दा गाई, गोरु, राँगा, भैंसी आदिको मलमूत्र, पराल, सोत्तर आदि भेला पारी खाडलमा पुरिन्छ । त्यस मललाई खाडलबाट निकाली पुनः बारीमा हालिन्छ । मल बारीमा र खास गरी मुख्खा बारिमा हालिन्छ । साधारणतः पाटा तथा तोरी खेतीको निमित्त मल हाल्ने-पर्छ भनी धिमालहरू भन्दछन् । बीउ राख्ने समयमा पनि मल हाल्नु अनिवार्य छ ।

हाल केही हुने खाने धिमालहरूले आफ्नो खेतीमा रासायनिक मल पनि प्रयोग गर्न थालेका छन् । तर धेरै धिमालहरूको सोचाइमा एकबोटि अपना बारी वा खेतमा रासायनिक मल हाल्न शुरू गरेपछि अर्को पटकको खेतीमा मल नहाले फसलको उब्जनी आधा नै घट्छ ।

श्रम विभाजन:-

धिसालमा [श्रम-विभाजन उमेरअनुसार चार तहमा छुट्याउन

सकिन्छ:-

- १) केटाकेटीको काम
- २) स्त्रीको काम
- ३) पुरुषको काम
- ४) बूढा-बूढीको काम

केटाकेटीको काम

५ वर्षदेखि ११-१२ वर्षसम्म उमेर पुगेकालाई यहाँ केटाकेटी भनिएको छ । ५ वर्षभन्दा माथिको केटाले फुक्का दिनमा गाई-गोरु हेर्न जान्छ । केटी सानो बाल्टीमा कुवाबाट पानी ल्याउन थाल्छे र घरका साना भाँडाकुँडा मल्ल अमालाई सहयोग पुऱ्याउँछे । ६ वर्ष माथिका केटीहरू घरमा साना भाइ-बहिनी हेर्ने, आगो फुक्ने तथा माछा मार्ने काममा जान थाल्छन् । ८-९ वर्ष पुगेपछि ऊ भात पकाउन सक्छे तर दाल, तरकारी पकाउन जान्दैन । यस बेलासम्म ऊ ओखलीमा दुई पाथीसम्म धान हालेर एकलैले कुट्न थाल्छे । १० वर्ष पुगेपछि ऊ आफ्नो खेतीमा गएर धान रोप्न थाल्छे र १२-१३ वर्ष पुगेपछि रात्रि सँग दाल, भात पकाउने तथा अर्काको घरमा काममा जान पनि शुरू गर्छे । ९-१० वर्ष पुगेको केटीले पाखो नारीमा हलो जोत्न शुरू गर्छे, घाँस काट्न तथा माछा मार्न जान थाल्छ । १०-११ वर्ष पुगेपछि ऊ घर बाँध्न र पुरुषहरूले गरेको काम सिक्न थाल्दछ ।

स्त्रीको काम-

स्त्रीहरूको मुख्य काम घरको हेरचाह तथा खाना पकाउनु हो । बर्खामा स्त्रीहरू बीउ उखेलने, रोप्पा (धान) रोप्ने, बिहानै भात पकाउने^४ परमा जाने^५ आदि काम गर्छन् । हिउँदमा खाना पकाउने कामबाहेक तान बुन्ने

^४ बर्खामा खेतीमा जाँदा बिहानै भात खाएर जानुपर्छ र दिउँसोको निमित्त पनि बिहानै खाना पकाउनुपर्छ ।

^५ धिसालमा परमा जाँदा पुरुष र स्त्रीको सट्टा स्त्री नै जाने चलन छ ।

ओखलीमा धान कुटी बर्खालाई जम्मा गर्ने^६ घर सफा पारी भित्तामा बुट्टा हाल्ने, धान काट्ने आदि काम गर्छन् । फुसंतको समयमा रक्सी बनाउने तथा विक्री गर्ने, चामल, मुरं, खोर्सानी आदिलाई ठकीमा राखेर बजारमा विक्री गर्ने लैजाने काम पनि धिमाल स्त्रीहरू नै गर्दछन् । यसबाहेक समय-समयमा धिमाल-स्त्रीहरू माछा मार्ने काममा पनि व्यस्त देखिन्छन् ।

रिन-पन र लेनदेनमा आइमाईको सल्लाह चाहिँदैन । घरको सामान्य वस्तुहरू किन्न धिमाल-स्त्री बजार गए पनि आवश्यक वस्तुहरू जस्तो घरका सदस्यहरूको निमित्त कपडा किन्न, तथा चामल, पाटा, तोरी आदि विक्री गर्ने पुरुष नै जान्छ । साधारणतः घरको जग्गा जमीन, आम्दानीबारे धिमाल-स्त्री केही जान्दैन । धिमाल-समाजले पुरुषलाई ज्यादा अधिकार दिए पनि र ऊ बिना केही काम नचल्ने भए पनि पुरुषभन्दा स्त्री नै धिमाल समाजमा महँगी देखिन्छ । घरमा खान नभएर लोग्ने बनी गर्ने गए पनि स्त्री साधारणतः जान्छ । आइमाई बनी गर्ने गए धिमाल-समाजले हिनामी गर्छ भनिन्छ । त्यसैले धिमाल-लोग्ने तातो घाममा टट्टिएर दिनभरी अर्काको बनी गरेको देखिन्छ भने उसैकी स्त्री आफ्नै पाराले आनन्दसँग घरमा सुत्नु धिमालमा आश्चर्यजनक मानिँदैन ।

पुरुषको काम

विवाहपछि मात्रै धिमाल युवक पूर्ण जिम्मेवारी लिएर काम शुरू गर्छ । ऊ हलो जोत्नुको साथै घर बाँध्ने तथा बनाउने, डोरी बाट्ने, हलो जुवा बनाउने काम गर्छ । बर्खामा खेतमा गएर काम गर्ने, बीउ उखेल्ने, हाउली गुहार जाइदिने, पाटा खेतीको लागि बीउ छर्ने कामदेखि लिएर गोड्ने, काट्ने धुने सबै काम पुरुषले गर्छ । घाँसपातको काम पनि पुरुष नै गर्छ हिउँदमा धान काट्ने पराल जम्मा गर्ने, धान थन्काउने, जंगलबाट लकडी (ने० दाउरा) ल्याउने, इष्टमित्र भेटघाट, बिहे, भोज भत्यार मात्र पुरुष नै जान्छ ।

^६ हिउँदमा धिमाल स्त्री उठ्ने बित्तिकै अरू केही काम नगरी ओखलीमा धान कुटेकी देखिन्छे । आजकल धिमाल गाउँ नजीकै धान कुट्ने मिलहरू स्थापित भए पनि यसरी ओखलीमा धान कुट्ने काममा कुनै शिथिलता आएको पाइँदैन ।

बूढाबूढीको काम

धिमाल-पुरुष वा स्त्री साधारणतः ६० वर्ष नाघेपछि आफ्ना घरका केटाकेटी खेलाउनुदेखि लिएर घरको सामान्य काम-डोरी बाट्ने तथा घरका सदस्यहरूलाई अह्ताउने खटाउने गर्छन् । बूढाबूढीहरूका आफ्ना छोरा बुहारी, भा नाता कुटुम्ब नभए आफ्ना हकवालाको घरमा गएर जीविका चलाउन माथि भनेका काम गर्छन् ।

रोजगारी प्रथा:-

धिमालहरू बोलचालमा चार वेला (समय) छुट्याउँछन् ।

- १) हिमा (बिहान)
- २) नीतिमा (दिउँसो)
- ३) दिलिमा (साँझ)
- ४) ह्रीसिन्ता (रात)

खेतीपातीको निमित्त खाली दुइ वेला छुट्टिन्छ-बिहान र दिउँसो । बिहान भन्नाले उज्यालो भएदेखि लिएर दिनको १२-१ बजे र दिउँसो भन्नाले दिनको १२-१ बजेदेखि लिएर घाम नअस्ताउन्जेलसम्म बुझिन्छ । यी दुवै बेलामा आफ्नो काम र घरको जनशक्ति हेरी धिमालहरू रोजगारीमा मान्छे लगाउँछन् ।

बर्खामा रोजगारीमा काम गर्दा हलगोरु ल्याएर जोत्नेलाई खाजा भात दिएर रु० ५।- र रांगाहललाई रु० ८।- दिइन्छ । पुरुषलाई काम हेरी एक वेलाको रु० ३।- देखि रु० ५।- दिइन्छ । स्त्री ज्यालादारहरूलाई बर्खामा एक वेलाको सुख्खा रु० २।५० र खाना दिएर रु० २।- दिइन्छ । रोजगारीमा नगद नलिई अन्न लिन चाहे बर्खामा एक पाथी धान पाइन्छ । धान बर्खामा नलिई हिउँदमा (धान पाकेको वेला) लिएर दोब्बर पाइन्छ । यसरी एक पाथी अन्न लिनेहरूले दुइ वेला नै काम गर्नुपर्छ र उनीहरूलाई तीन समय खाना (एक समयमा खाजा र अरु दुई समयमा भात) दिइन्छ ।

कामको चटारोमा रोजगारहरू अन्न, नगद जे चाहन्छन् त्यही दिएर काम चलाउनुपर्छ । यसरी अन्न वा पैसा लिएर अर्काको बनी गर्नुलाई धिमालहरू बनी पालखे भन्दछन् । हिउँदमा आइमाईहरूको निमित्त बनी गर्ने

काम देखिदैन । लोग्नेमान्छेहरू यस बेला घर छाप्ने तथा बनाउने, जङ्गलबाट दाउरा ल्याउने आदि काम गर्छन् । यसबेला उनीहरूलाई एक बेलाको एक छाक खाना दिएर रु० २।- वा एक पाथी धान दिइन्छ ।

पशुधन:-

पशुपालनमा धिमालहरूले गाई, गोरु, सुंगुर, कुखुरा, बाख्रा, रांगा, भैंसी, घोडा तथा हाँस पालेका देखिन्छन् । अध्ययन-क्षेत्रमा गोरुको संख्या २२१, गाई १२६, सुंगुर ११३, कुखुरा ३८२^७ बाख्रा ५८, भैंसी ८, रांगा ५, घोडा ६ बाख्री तथा बहर १५ र हाँस ६० देखिन्छन् । औसतन प्रत्येक धिमाल-परिवारमा गाईको संख्या १.५, गोरु ३, सुंगुर १.४ कुखुरा ४.६, बाख्रा ०.७, भैंसी ०.१, रांगा ६, घोडा ०.०७, बाख्री तथा बहर ०.१८ र हाँस ०.७ देखिन्छ । हरेक परिवारमा केही न केही जन्तुहरू देखिए तापनि सबै जन्तुहरू धिमाल-परिवारमा बराबर मात्रामा मौजूद छैनन् । केही परिवारमा कुनै जन्तुहरूको एकदमै अभाव देखिन्छ १२ परिवारमा एउटा पनि गोरु देखिदैन । गोरु पाल्ने परिवारमा पनि कसैको आठवटासम्म गोरुहरू देखिन्छन् भने कसैको एउटा मात्र छ । गोरु पाल्ने काम जग्गाको अनुपातमा देखिदैन । ८ बिगहा खेती हुनेको चार हल गोरु देखिन्छ भने ३८ बिगहा हुनेको तीन हल र २५ बिगहा हुनेको एक हल मात्र देखिन्छ । गोरु नपाल्ने १२ परिवारमा तीन परिवारको मात्र जग्गा छैन । ३६ परिवारको एउटा पनि गाई छैन । औसतन हरेक घर-परिवारमा पालिएका जन्तुहरूमा सुंगुर हो । अध्ययन-क्षेत्रमा खाली ५ घरले सुंगुर पालेको देखिदैन । धिमालहरूको भनाइअनुसार यो जन्तु कुनै घरमा तुरुन्त नदेखिए पनि सबै घरमा सुंगुर हुनु अनिवार्य छ । सुंगुरको मासु सबैभन्दा राम्रो र स्वादिलो मानिन्छ र देवता तथा पितृ-कर्ममा पनि यो जन्तु हुनु आवश्यक छ । कुखुरा कसैको घरमा ५० वटासम्म पालेको देखिए पनि ८ घरमा एउटा पनि कुखुरा छैन । कम पालिएका जन्तुहरूमा रांगा भैंसी तथा घोडा हुन् ।

धिमालमा सुंगुर, कुखुरा, हाँस दैनिक खाद्य वस्तुको रूपमा प्रयोग गरिनुको साथै देवी-देवता मनाउने, पितृ रिझाउने, भूतप्रेत मर्झाउने कामको

^७ कुखुरा गन्दा साना चल्ताहरूलाई लिइएको छैन ।

निमित्त प्रयोग गरिन्छन् । गाईलाई हिन्दूहरू भैं लक्ष्मीरूपमा न स्वीकारी सामान्य जन्तुको रूपमा मानिन्छ । धिमालमा पहिलदेखि नै दूध, दही खाने चलन कम छ र अझै पनि धेरै कम धिमालहरू भोजनमा दूध, दही वा घिऊको प्रयोग गर्दछन् । दूधबाट दही र घिऊ बनाएर बिक्री गर्ने चलन राम्रोसंग धिमाल समाजमा अझै चलिसकेको छैन^१ । त्यसैले गाई पाल्नुको मुख्य उद्देश्य दूधभन्दा पनि बगल बढोस् तथा मल होस् भन्ने हो । अतः दैनिक जीवनमा गाईभन्दा गोरुलाई नै धिमालहरू बढी उपयोगी ठान्दछन् र सबैभन्दा बढी काम सगाइने जन्तु गोरु हो । गोरुलाई बर्खा तथा हिउँदमा हलो जोताइनुको साथै हिउँदमा विभिन्न कामको लागि गाडी तान्ने काममा प्रयोग गरिन्छ । घोडाको प्रयोग सामान्य छ । तराई-क्षेत्रमा घोडाभन्दा गोरु या रांगा-गाडीमा नै माल-सामान लदाएर अन्य ठाउँमा लैजान सजिलो र सस्तो पर्ने हुनाले घोडा माल-सामान बोकाउने काममा कम प्रयोग हुनु अस्वाभाविक होइन । केही सौखिन तथा खेतीपाती टाढा हुने धिमालहरूले घोडालाई सवार रूपमा प्रयोग गरेको देखिए पनि महेन्द्र राजमार्ग तथा अन्य मोटर चल्ने बाटाहरू खुलिसकेको हुनाले घोडा हुने धिमालहरू पनि मोटरमा नै अन्य ठाउँमा गएका देखिन्छन् ।

केही अगाडिसम्म पशुपालनले धिमाल-समाजमा रात्र भूमिका खेले पनि हाल यो सामान्य रूपमा छ । यसरी पशुपालन व्यवस्था कम हुने कारणमा चरन कम हुनु नै मुख्य हो । केही समय अगाडिसम्म गौचरनको लागि चियान-डाँडा आदि भनेर छुट्याइएका जग्गा हाल आवाद भइसकेका छन् । (हेनुहोस् धिमालगाउँको दसाइको नक्सा) । बर्खासाथै हिउँदमा धेरैजसो आवादी जग्गाहरूमा समय-समयका फसलहरू लगाइने हुनाले कहाँ लगेर आफ्ना भएका २-४ वटा जन्तुहरू चराउने समस्या देखिन्छ । धिमालहरू बाख्रालाई अप्ठे जन्तु हो र, यसले छर-छिमेकमा झगडा ल्याउँछ भन्दछन् । त्यसैले धिमालहरू आफ्ना भएका २-४ वटा जन्तुहरूलाई जेठ लागेपछि घरमा नराखी कुनै गोठालोको जिम्मा लगाएर जंगल पठाउँछन् । मंसिर लागेपछि हिउँदे धान काट्न शुरू हुन्छ र गाई-वस्तुलाई जंगलबाट वापस ल्याइन्छ । गोठालाले आफ्ना गाई-वस्तु हेरिदिएवापत एउटा डोरीको (जन्तुको) ५-१० पाथीसम्म धान दिने चलन छ र गाई-वस्तु बाँध्न पाटाको सुविधा मिलाइदिनुपर्छ । जंगलमा लगेको गाई ब्याए दूधको हकदार गोठालो नै हुन्छ । हालमा ब्याउने गाईलाई धिमालहरू जंगल नपठाई आफ्ना घरमा नै बाँध्छन् ।

पाल्नु जनावरमा कुरुर उल्लेख नगरिए पनि यस जन्तुले धिमाल-समाजमा एउटा महत्त्वपूर्ण ठाउँ ओगटेको छ। धिमालहरू हिंस्रक शिकारी नभएकाले र शिकारमा प्रयोग ल्याउने हात-हतियार (भाला, तीर, खुकुरी, लट्ठी) पनि सामान्य भएकाले शिकारमा सहयोग पुऱ्याउने एकमात्र जन्तु कुरुर देखिन्छ। यसको साथै तराई-क्षेत्रमा चोरीको ज्यावा भय हुनाले घरको सुरक्षाको निमित्त पनि कुरुर पाल्नु अनिवार्य छ। त्यसैले हरेक धिमाल-घरमा एउटा, दुइटा कुरुरहरू देखिनु र राती टोक्ने कुरुरहरू खुला छोडिनु सामान्य कुरा हुन्। अतः कुनै पनि व्यक्ति राती धिमाल-गाउँमा गए सर्वप्रथम उसले कुरुरबाट होसियारी लिनु आवश्यक छ।

शिकार:-

धिमालमा मनोरञ्जनको रूपमा स्वीकार गरिने पेशा शिकार हो। कुरुर, विजो, न्याउरी, हरिण, खरायो, जंगली कुखुरा गोहोरो, ठोटरी, कछुवा, लुइँचे, मुजूर, मूसा, मलसाँप्रो (कतासी) उद, (पानीमा बस्ने) आदि धिमालहरूले शिकार गर्ने जन्तुहरू हुन्। शिकारमा प्रयोग ल्याउने हात-हतियार माथि नै उल्लेख गरी सकिएको छ। धिमालहरू शिकारमा जाँदा ५-१० देखि १०-१५ वटासम्म कुरुरहरू लिएर जान्छन्। कुरुरद्वारा शिकारलाई लखेटेर थकाएपछि नजीकैबाट भालाले हानेर वा खुकुरीको झटारोले मारिन्छ। शिकार गरिने जन्तुहरूमा सबैभन्दा प्रमुख स्थान गोहोरो (धि० कोशा) को छ। गोहोरोले यसरी प्रमुख स्थान पाउनुमा धिमालहरू ऐतिहासिक कथा गर्छन् र गोहोरोलाई पूर्व जुनिदेखिको नै शत्रु मान्छन्। गोहोरोसम्बन्धी कथा यस-प्रकार छ:-

धिमालका पूर्वजहरू राजा सत्यहाङमा र उनकी रानी कोइना (कन्या) र उनका भाइ काशीतर्फबाट नेपाल पस्दा बाटामा कोशा राजा (गोहोरो राजा) ले बाटो छेकी जवर्जस्ती कोइना रानीलाई विवाह गर्न चाह्यो यसमा राजा सत्यहाङमा र कोशा राजाको घमासान सडाई भयो र अन्तमा राजा सत्यहाङमाले कोशा राजालाई मारे। त्यसदिनदेखि नै धिमाल र कोशा (गोहोरो) को आपसमा वैरभाव बढ्यो र दुवै नै एक अर्काको शत्रु हुन् भनिन्छ।

^४ हाल केही धिमालहरूले गाई वा भैंसीको दूध स्थानीय बजारमा लगेर बिक्री गर्ने अथवा ग्वालाहरूलाई ठेकामा दिन थालेका छन्।

यसैले होला धिमालहरू भरिसक्न गोहोरोको नै खोजी खोजी शिकार गर्दछन् र यस जन्तुको मासु खूब रुचाएर खान्छन् ।

हाल धेरै जंगलहरू आबाद भइसकेका र विभिन्न नयाँ सरकारी व्यवस्थाले गर्दा धिमालहरू पहिला भन्ने जंगलमा शिकार गर्न कम जान्छन् । यस्तो शिकारमा ५-७ जना मान्छे र २-३ वटा कुकुरहरू मात्र साथमा देखिन्छन् ।

मनोरञ्जनको रूपमा हेरिने र अझ पनि व्यापक रूपमा चलेको पेशा-मा माछा मार्नु (धि. हाया माडली) हो । माछा मार्ने काममा युवा पुरुषहरू मात्र सम्मिलित नभई केटाकेटी, तरुनी केटीहरू, बूढाबूढीहरूसमेत समानरूपमा भाग लिन्छन् ।

माछा मार्न जाँदा धिमाल-पुरुष तथा स्त्रीहरू सुविधाअनुसार १५-२० जनाको र कहिले २५-३० जनासम्मको हुन्छ बनाई हरेक व्यक्तिले आफ्नै घरबाट माछा मार्ने जाल (धि. जाले) तथा माछा राख्ने खुंगी (धि. दुडरी) बोकेर जान्छन् । माछा मार्न जाँदा पुरुषहरू साधारणतः एउटा लंगीटी मात्रै र स्त्री तथा केटीहरू धुँडासम्म छोप्ने पेटानी कम्मरमा बाँधेर हिँड्छन् । धिमालमा बिष हालेर माछामार्ने चलन छैन । साधारणतः कुनै दहको पानीलाई बाँध जस्तो बाँधेर पानी अर्कोतर्फ पर्याकिन्छ र पानी कम भएपछि माछा हातले समात्तिन्छ । यसरी माछा मार्ने चलन पूर्व वा पश्चिम तराईमा बसोबास गर्ने थारुहरूमा अझ व्यापक छ । कहिलेकहीं धिमालहरू दहको पानी पर्याक्ने ठाउँमा नभए पानी नपर्याकीकन पनि माछा मार्दछन् । माछा मार्ने काममा धिमाल-स्त्री पुरुष जत्तिकै अनुभवी देखिन्छे । माछा कामको निमित्त कुनै निश्चित समय नभए पनि बर्खा माछा मार्ने काम कम गरिन्छ । बर्खा खेतीको घमाघम हुनाले माछा मार्ने समय नै हुँदैन र साथै यस बेला कुलो वा पैनीमा ज्यादा पानी हुनाले र बर्खा जोतेको ठाउँमा नै माछाहरू पाइने हुनाले माछा मार्ने काम कम हुन्छ । माछा मार्ने काम पैसाको निमित्त गरिँदैन । यो त साँझ वा बिहानको तरकारी मात्र हो ।

व्यापार

धिमालहरूको व्यापार आफ्नै उत्पादित चीजमा मात्र सीमित छ । यस्ता व्यापारमा धान, पाटा र तोरी प्रमुख हुन् । यी फसलहरू सिजनमा तयार भएपछि घरको आवश्यकताअनुसार २-२ सेरदेखि लिएर १००-२०० मनसम्म बिक्री गरिन्छ ।

व्यापार क्षेत्र

मम्नेलीटारका धिमालहरूको व्यापार-क्षेत्र केही अगाडिसम्म रंगेली, विराटनगर, हरेचा, गौरीगंज तथा भद्रपुर थिए । यी क्षेत्रमा धिमालहरू आफ्ना उत्पादित चीजहरू मात्र बिक्री गर्न लैजान्थे र नगद लिई आफूलाई चाहिने सामानहरू किन हरेचा बजार (हाल मोरंग जिल्लाको एउटा गाउँ पञ्चायत) पुग्थे । हरेचा बजारमा सुंगुर, कुखुरा, परेवा प्रशस्त पाइन्थ्यो । र असारे पूजा तथा औंसीमा (तिहारको लागि) यस ठाउँमा जानु अनिवार्य थियो । यस ठाउँबाट धिमालहरू आफूलाई चाहिने नून, मट्टीतेल, साबून, मरमसाला आदि त्यहाँ व्यापार गर्न आउने पहाड तथा मदिसे (भारतीय मूलका व्यापारीहरू)बाट किन्थे । धिमालहरूको भनाइअनुसार हरेचाले धिमालहरूको सामाजिक जीवनमा समेत ठूलो भूमिका खेलेको थियो । धिमाल-पुरुष, स्त्री, बूढाबूढी युवक-युवती सबै नै हरेचा बजार भर्न आउँथे र आफ्ना इष्ट-मित्रहरूसँग भेटघाट विचार आदान-प्रदान, कुशल-क्षेम आदि जानकारी हुन्थ्यो । यस बजारमा धिमाल युवक-युवतीहरू एक अर्काका लागि चिन्न र जान्ने मौका पाउँथे र पछि गएर यही चिनजान विवाहमा परिणत हुन्थ्यो । हाल हरेचाले यस प्रकारको कुनै भूमिका खेल्दैन । साथै धिमालहरू आफ्ना उत्पादित चीजहरू बिक्री गर्न रंगेली, विराटनगर, भद्रपुर आदि ठाउँ लैजाँदैनन् । यसरी पुराना बजार क्षेत्रहरूको महत्त्व घट्नुमा हाल स्थानीय क्षेत्रमा नै घेरि नयाँ बजारहरू खुल्नु तथा बजार-भाउमा समेत फरक नहुनु हो । हाल मम्नेलीटारका धिमालहरू आफ्ना उत्पादित वस्तुहरू मम्नेलीटारदेखि झण्डै एक कोश टाढा पर्ने तारावारी मील वा दमक बजार (मम्नेलीटारदेखि झण्डै दुइ कोश टाढा) लगेर बिक्री गर्दछन् । यी बाहेक पनि मम्नेलीटारका धिमालहरूका लागि सरदर एकदेखि ५ माइलको दूरीमा प्रायः हरेक दिन नै हाट बजार लाग्दछ । यस्ता हाटहरूमा सोमबारे (सोमवारको दिन लाग्ने हाट र यस हाटलाई मधुमल्ल बजार भनिन्छ) मंगलबारको दिन लाग्ने हाट र यस हाटलाई मंगलबारे हाट भनिन्छ), बुधबारे (बुधवारको दिन लाग्ने बजार र बजारलाई दमक बजार पनि भनिन्छ), विहिबारे (ओमवारी हाट भनिन्छ), शुक्रबारे (शुक्रवारको दिन लाग्ने हाट र यस हाटलाई उर्लावारी बजार भनिन्छ) र शनिवारमा लाग्ने हाट (लेटाङ्ग शनिश्चरे) हुन् । शुक्रबारे वा उर्लावारी बजार मम्नेलीटारबाट लाग्ने सबैभन्दा नजीकको बजार (१ माइल-देखि १½ माइलसम्म टाढा पर्ने) र सबैभन्दा नयाँ बजार २०२६ सालदेखि शुक्र

भएको) हो । पुराना बजारहरू दमक र मधुमस्ता हुन् र सबैभन्दा ठूलो बजार दमक हो ।

सानो व्यापार—

धिमालहरूमा गरिने साना व्यापारहरू धिमाल-स्त्रीहरूमा मात्र सीमित देखिन्छ । यस्ता व्यापारमा चामल, चिउरा, मुरै, खुर्सानी, कुखुरा, सागसब्जी देखिन्छन् । चामल बिक्री गर्न लैजाँदा घरको आवश्यकताअनुसार २-४ पाथी धान ओखली (धि० सीम) मा कुटी त्यसलाई राम्रोसंग निफनेर ढकीमा हाली धिमाल-स्त्री बजारतर्फ जान्छे । एवं प्रकारले मुरै, चिउरा घरको आवश्यकता हेरेर बिक्री गर्न लगिन्छ । धिमाल-स्त्री व्यापारी होइन र हरेक हाटको दिन सामान बोकेर बिक्री गर्न पनि जान्छ । यसरी व्यापार गर्न जाने धिमाल-स्त्रीहरूमा धनी, गरीब छुट्टिदैन । एउटा मोटरगाडी, पक्का घर, मोल तथा ३८ विगहा जग्गा सम्पतिको मालिककी स्वास्नी र एउटा केही नहुने धिमाल-स्त्री संगै बसेर एकै प्रकारको व्यापार गर्नु सामान्य हो । एउटा धनी धिमाल-स्त्री ढकीमा २-३ पाथी चामल हालेर ३-४ माइल टाढा पैदल हिंडी व्यापार गर्दा उसको सामाजिक स्तर घट्दैन र उसको बुझ्दकी पति यस चीजलाई सहर्ष स्वीकार गर्दछ । यसबाहेक धिमाल-स्त्रीहरू उनीहरूको सामाजिक पार्वी (पर्व) धडधडे मेलामा चिचरी (बाफवाट पकाइएको भात) बागिया तोले वा तोले (चामलको पीठोबाट बनाइएका रोटीहरू) पनि बिक्री गर्दछन् । यस प्रकारको व्यापार धिमाल-स्त्रीहरूले गर्ने एउटा स्वतन्त्र व्यापार हो र यस सम्बन्धमा धिमाल-पुरुषहरू केही भन्दैनन् । यसरी बिक्री गरेको खाद्य वस्तुहरूको पैसा घरको आवश्यकताअनुसार सागपात, मासु संश्लेषण लिएर खाने तेल, मट्टीतेल, सलाइ तथा केटाकेटीहरूलाई बिरकुट, मिठाई आदिको निमित्त खर्च गरिन्छ ।

यस प्रकारका आफ्ना उत्पादित चीजहरू बिक्री गर्न बाहेक हाल केही धिमालहरूले अरूबाट सामान किनी थोक व्यापार पनि गर्न थालेका छन् । थोक व्यापारमा पाटा, तोरी, धान र चामल हुन् । स्थानीय व्यापारीहरू (मारवाडी) संग मिलाई हिउँदमा (मंसिरदेखि चैत्रसम्म) यस प्रकारको व्यापार गरिन्छ । यस प्रकारको थोक व्यापार गर्ने तिनजना धिमालहरू मझेली-द्वारमा देखिन्छन् । तर थोक व्यापार गरे पनि आफूसँग धेरै नगद रुपियाँ नहुने

र हरेक सानो कामको लागि आफ्ना मारबाडी साथीहरूलाई गुहार्नुपर्ने हुनाले यस ४-५ महीनाको अवधिमा चार पाँचसय रुपियाँभन्दा ज्यादा कमाउन नसकेको कुरा धिमालहरू बताउँछन् । हाल केही धिमालहरूले सानो नगदे व्यापारमा पनि निकै चाख लिएको देखिन्छ । एउटा धिमालले सालेपिच्छे हलगोरु विक्री गर्ने कारण यस प्रकार बताउँछन्; सिजनमा (हिउँदको बेला) हल गोरु सरतो पाइन्छ तर खेती गर्ने समयमा (बर्खा) यी गोरुहरू महंगा हुन्छन् । त्यसैले समयमा एक दुइ हल गोरु फाल्टु किने एक वर्षभित्रमा नै दोब्बर नाफा हुन्छ ।

धिमालमा पहिला माछा, खानेतेल, पान, चामल विक्री गर्नु हुँदैनथ्यो भनिन्छ । विक्री गर्नु नहुने भन्ने कुरामा धिमालहरू स्पष्ट नभए पनि यी चीजहरू धिमालको जीवनमा नभई नहुने हुनाले विक्री गर्नु नहुने हो भनिन्छ । हालमा यस प्रकारको बन्देज हटिसकेको छ ।

संक्षेपमा, धिमाल व्यापार नाफा वा पैसा कमाउने उद्देश्यले गरेको नदेखिएर साधारण दैनिक आवश्यकता पूर्ति गर्न र अवकाशको समयमा केही गरू भन्ने उद्देश्यले गरेको देखिन्छ ।

सामान साटेर व्यापार गर्ने चलनः—

धिमालहरूको व्यापारको अर्को रूप अन्न दिई त्यस अन्नको मूल्य वा तौल बराबर आफूलाई चाहिएको कुनै अर्को वस्तु साट्नु हो । यसरी अन्न बटुल्न हिउँदमा स्थानीय व्यापारीहरू (भारतीय मुलुकका) आलु, बंगन, कोपी, भन्टा, सखरखण्ड आदि लिएर धिमाल क्षेत्रमा आउँछन् र धिमालहरू धान, चामल र कहिले चामलको फनिका दिएर यस्ता सामानहरू साट्दछन् । कहिले-कहीं बजारको फलफूल (केरा, तरुल, सुन्तला आदि) पनि एवं प्रकारले साटिन्छ । माल साटासाट गरी आफ्ना आवश्यकताहरू पूरा गर्नुको मुख्य कारण पैसाको चलती कम हुनु र अन्नको मूल्य नबुझ्नु हो । आफ्ना बारी तथा खेतमा उब्जेका अन्न तथा अन्य वस्तुहरूको महत्त्व धिमालहरूले नबुझ्नु कुनै ठूलो कुरो होइन । २०१७ सालसम्म जमीनको बढ्दो माँग नभएको र आफ्ना उत्पादित चीजहरू विक्री गर्दा एकदमै कम पैसा पाइने हुनाले साधारण आवश्यकताहरू पूर्ति गर्न बाजार जाने झन्झटमा नपरी माथि भनेझैं व्यापारीहरू गाउँमा आएको बेला मात्र साटासाट गरिन्थ्यो । कपडा आफ्नै घरमा धागो ल्याएर बनाउने, मसाला नखाने आदिले गर्दा पैसा सीमित साधन नून, मट्टीतेल र सरकारी पोत

बुझाउन मात्र आवश्यक थियो । त्यसैले मात्र साटासाट गर्ने चलन धिमासमा पहिलेदेखि नै चल्थ्यो र अहिले पनि राम्रोसंग चलिरहेको छ । यस्तो साटासमा धिमालहरू निकै नै ठगिएका देखिन्छन् । धान बजारमा १ रु० सेर र बैंगन ५० पैसा सेर भए सहटी गर्नेले गाउँमा १ सेर बैंगन बराबर १ सेर धान नै साटेको देखिन्छ ।

सामान लेनदेन गर्दा धिमालका आफ्नै नापतौलहरू छन् । घान, मकै, गहुँ तथा अन्य फसलहरू पाथी या कुरुवाद्वारा र द्रव्य वस्तुहरू कुरुवाबाट तौल गरिन्छ । मासु 'तुले' (तराजु) द्वारा तौलिन्छ । यस प्रकारका नापतौलहरू पूर्वी नेपालको पहाडी क्षेत्रमा समान रूपले चलती भएका देखिन्छन् ।

आयका अन्य सहायक स्रोतहरू:-

धिमालमा उल्लिखित जीविकोपार्जन साधनहरू तथा आम्दानीका स्रोतहरूबाहेक केही अन्य स्रोतहरू पनि छन् जसले केही हदसम्म उनीहरूको आर्थिक टेवा पुऱ्याएका छन् र फसैंका पेट-पालनको रूपमा उभिएका छन् । यी आयका अन्य स्रोतहरूमा, चाकरी तथा हली बस्ने चलन, खन (जजमानी) प्रथा तथा झोडतीया (पेवा) मुख्य हुन् ।

चाकरी तथा हली बस्ने चलन छ-

धिमालमा अर्काको घरमा नोकरी बस्ने चलनलाई दुइ तहमा छुट्याइन्छ पहिलो घरको केही काम नगरी खाली हलो जोत्ने वा 'हली' र दोस्रो घरको साधारणतः सबै काम-काज गर्ने । दोस्रो तहको नोकरलाई धिमालहरू 'चाकर' वा 'पाखरे' भन्दछन् ।

धिमालहरू हलीमा अपना जात-भाइ मात्रै नराखेर अन्य कुनै जातको मानिसलाई पनि अवसर हेरी राख्दछन् । हलीलाई उसको काम-अनुसार खान, लाउन दिएर १० देखि १५ मनसम्म धान दिइन्छ । धान नलिई नगद लिन चाहेमा रु. ५००।- देखि रु. ७५०।- सम्म दिएर हलीहरू धिमाल-क्षेत्रमा राखेको पाइएको छ । अध्ययन-क्षेत्रमा चारजना धिमाल-युवक केटाहरू धिमालकै घरमा हली बसेका देखिन्छन् । पहाडहरू हली बस्ने मुख्य कारण आर्थिक देखिन्छ भने धिमाल युवकहरू अर्थको साथसाथै त्यसै घरकी केटी फकाएर बिहे गर्नु पनि हो । केही धिमालहरूले यसरी विवाह गरेको सभैली-टारमा पाइएको छ ।

चाकर भएर मम्मेलीटारमा काम गर्ने धिमाल-केटाहरू तीन जना छन् । चाकर हुनुको मुख्य कारण आर्थिक नै हो । चाकरी गर्ने केटाले नगदमा काम नगरी अन्नको निमित्त नै काम गरेको देखिन्छ र आफूले कमाएको सम्पूर्ण अन्न चाकरका बाबु-आमा नै आएर उठाएर लान्छन् । त्यसैले चाकर बस्ने केटो बाबु-आमाको खुशीअनुसार जुन घरमा उनीहरूको लेनदेन छ त्यसै घरमा बस्न जान्छ । चाकरहरू पनि यस क्षेत्रमा गाइ-वस्तु हेर्ने भिन्दै, भैंसी हेर्ने भिन्दै, तथा घरको काम गर्ने भिन्दै देखिन्छन् । चाकरलाई उमेर र कामअनुसार अन्न तोकिन्छ । चाकर १० वर्षसम्मको भए सालमा ४ मन अन्न र त्यसदेखि माथिकोलाई काम हेरी ११ देखि १४ मनसम्म अन्न दिइन्छ । चाकरलाई धिमालहरू घरको सवस्यअनुरूप खान, लाउन, बस्न, सुत्न सबै प्रबन्ध मिलाइ दिन्छन् ।

हली तथा चाकरको म्याद साधारणतः एक सालको हुन्छ । कहिले-कहीं बर्खा ४-५ महीनाको लागि मात्रै पनि हली वा चाकर नियुक्ति गरिन्छन् । यसरी बर्खामा ४-५ महीनाको लागि हली नियुक्ति गर्दा हलीको दर साधारणतः महीनाको रु. ५०।- हुन्छ भने रु० ७५।- दिनुपर्छ । तर तोकेको म्यादसम्म हली वा चाकर नबसे उसलाई कबुलअनुसार दिइदैन । धिमालहरू यसरी पेंसा वा अन्न दिएर राखेको मान्छेलाई 'जागिर' दिएको भन्दछन् ।

खन प्रथा-

कुनै जातिले (पानी चल्ने वा नचल्ने) आफ्नो जातिविशेषको सेवा वा धर्म कुनै अर्को जातलाई उपलब्ध गराई त्यसको बदला उसले पाउने पारिश्रमिकलाई यहाँ खन भनी उल्लेख गरिएको छ । पूर्वी नेपालको पहाडी क्षेत्रमा पानी नचल्ने जातले (कामी र दमाई) पानी चल्ने जातलाई जातीय शोष उपलब्ध गराएबापत पाउने पारिश्रमिकलाई "बाली" भनिन्छ (हेर्नुहोस्, केषलान १९७) दियार गाउँका ठकुरीहरूको अध्ययन गर्दा यसै चलनलाई बिहारीकृष्ण-ज्यूले 'लगिलगित्या प्रथा' (१९७२: ४४-४६) र जी० डी० वेरेमन (१९७२: ५७-६०) ले स्कन्द गाउँ (देहरादुन) को अध्ययन गर्दा 'भारतीय जजमानो प्रथा' भनेका छन् ।

खनमा काम गर्ने तीन किसिमका जातिहरू- कामी, दमाई तथा धिमाल-धामी धिमाल-समाजमा देखा पर्छन् । कामी र दमाई धिमालहरूको जातीय स्तरदेखि बाहिर पर्छन् र उनीहरूको पानी, भात-भान्सा धिमाल-

समाजमा चल्दैन । धिमाल-धामी धिमालकै जातभिन्नको मान्छे हो ।

मझेलीटारभिन्न फलामे हात-हतियार बनाई आफ्ना बिष्टहरू (धिमाल मालिकहरू) लाई सेवा पुर्‍याउने ८ घर कामी परिवारमध्ये ३ घर परिवार मात्र खन प्रथामा संलग्न भएका देखिन्छन् । खनमा अन्न (धान) हलगोरुको हिसाबले लिइन्छ । एक हलगोरुको 'खन' पूर्वी तराइ-क्षेत्रमा एक हल खेती भन्नाले ३-४ बिगाहासम्मको क्षेत्रफल बुझिन्छ र यसलाई हल-गोरुले खेती उठाउन सक्छ ।^९

यसबाहेक २ पाथी धान चेंतेती (काम गर्नु भनी वचन दिएर चेत्र महीनामा लिइने अग्रिम अन्न) र साउनेती (जजमानको घरमा नयाँ बाली पाकेको बेला खनमा काम गर्नेलाई खान दिएको अन्न) भनेर दिइन्छ ।^{१०} धिमाल-हरू यी दुवै रीत (चेंतेती र साउनेती) हरूलाई खनकै भाग सम्झी हिउँदमा धान पाकेको बेला खनसहित फाल्गु २ पाथी अन्न पनि बुझाउँछन् ।

खनमा काम गर्ने कामीहरू आफ्ना बिष्टका कृषि औजारहरू (फाली, फरवा, कुरवा, बन्चरो, घसिला, कचिमा, कोदाली, खुकुरी, ओदान, रावा आदि) नयाँ बनाउने वा समय समयमा (असारे पूजा तथा तिहारको औँसी) साँध लगाउने वा अर्जाने काम गर्छन् । सामाजिक पर्वमा साँध लगाउँदा भाग भनेर एक माना चामल, काँचो या पकाएको मासु एक माना जति मुराँको अन्न १ मुरो अन्न बुझाउनु पर्छ । बाली घरे कामीलाई दिने चलन धिमालहरूमा पनि छ ।

मझेली टारका धिमालहरू जसको आफ्नो खेती तथा हलगोरु छन् ती मध्ये खाली २२ घर परिवारले मात्र खनमा कामीहरूलाई काममा लगाएका छन् । धेरै जसो धिमालहरू ज्यालामा नै काम लिन्छन् । ज्यालामा काम गर्दा

^९ पूर्वी पहाडी क्षेत्रमा परिवार संख्या र उनीहरूको खेतीअनुसार बाली उठाइन्छ ।

^{१०} पूर्वीय पहाडी क्षेत्रमा नयाँ बाली (मकै) पाकेपछि आफ्ना बाली घरे कामी या दमाइलाई त्यस बालीको केही हिस्सा न्वागी खाने भनी दिन्छन् । यहाँ खनमा काम गर्ने कामी तथा दमाइहरू पनि पूर्वी पहाडी क्षेत्रबाटै झरेका हुनाले सोहीअनुरूप उनीहरू अन्नको माग गर्दछन् । पूर्वी तराईमा पहाडी क्षेत्र जस्तो भावण महीनामा कुनै मुख्य (हाल कसैले बखैँ धान लगाउन थालेका छन्) बाली पाक्दैन ।

माल-सामान रात्रो र चाँडो हुन्छ भनी धिमालहरू भन्दछन् । खनमा काम लगाउने धिमालहरूको भनाइअनुसार समयमा पैसा नहुने र धान पाकेपछि खुशीले बुझाउन पाइने हुनाले खनमा काम लगाइएको हो ।

हिउँदमा धान पाक्ने बित्तिकै भरिसक्थ खलामा नै धिमालहरू खनको अन्न बुझाउँछन् । कहिले-कहीं अन्न बुझाउन ढीलो हुन्छ र यसवेला कामीहरू यस प्रकारको उखान गर्दछन् । “काठको घोडा उतिउको जीन, कामीको रिन खानु मरेको दिन ।”

धिमालहरूको दैनिक जीवनमा आफ्नो कला देखाई सेवा उपलब्ध गराउने अर्को जात दमाई हो । यसरी खनमा काम गर्ने दमाईहरूको संख्या मझेलीटारमा ३ घर-परिवार छ । ८-१० जना सदस्यहरू भएको घर-परिवारको लागि खनमा १ मुरी अन्न-धान लिइन्छ । खनमा काम गर्ने दमाईहरू आफ्ना जजमानको घरमा कमिज, सुरुवाल, कट्टा, हाफपेन्ट सिलाउँछन् । धिमाल-स्त्रीको लागि सिलाउने कुनै खास कपडा देखिंदैन । जजमानको घरमा विवाह आदि परे पनि उसले कपडा सिलाउनैपर्छ । तर ज्यादा मेहनत गर्नुपर्ने कपडाहरू— कोट, पेन्ट आदि बारबार सिलाउनु परे फाल्टु अन्न वा नगदको माँग गरिन्छ । खनमा काम गर्ने दमाईहरूले पनि कामीहरू झैँ चेतैती, साउनेती तथा सामाजिक पर्वमा भाग पाउँछन् ।

खनमा काम गर्ने अर्को प्रमुख व्यक्ति धिमाल-धामी हो । धिमाल-समाजमा धामी र ओम्हा फरक फरक व्यक्ति हुन् (दिवस, २०३०) । ओम्हा खन-प्रथाभित्र पर्दैन । धामीमा पनि राजधामी र गाउँले धामी भनी दुइ-प्रकारका व्यक्तिहरू धिमाल-समाजमा देखिन्छन् । दुवै प्रकारका धामीहरू धिमाल नै भए पनि राजधामी वंशपरंपरा हुन्छ । (जेठो छोरो लाटो, अन्धो जे भए पनि हुन्छ) र उसको क्षेत्र (८-१० वटा धिमाल गाउँहरू) ठूलो हुन्छ । गाउँले धामी वंशपरम्पराअनुरूप भए पनि लाटो, अन्धो, हुनु हुँदैन र उसको क्षेत्र ऊ बसेको गाउँ मात्रै हो । राजधामीले धिमालको पर्व या मेलामा वा अन्य कुनै किसिमको दैवी दुर्घटना पर्दा आफ्ना इष्ट देवताहरूलाई पुकारी गाउँको मुख-शान्तिको निमित्त भाकल (कबूल) उठाउँछ । त्यसैले राजधामीले गाउँमा भएका सम्पूर्ण दुःख-कष्ट हेर्नुपर्छ, बिमारीमा पुग्नुपर्छ, अन्नवाली बिघ्रे, गाई वस्तुलाई रोग लागे तुरुन्त अगाडि सरी समस्याहरूको समाधान गर्नुपर्छ । मझेलीटारभित्र बस्ने एउटा राजधामीले छ वटा ठूल-ठूला गाउँहरूमा नियमित रूपले यस प्रकारको सेवा पुर्‍याएको पाइन्छ । राजधामीलाई उसले गरेको

सेवाको पारिश्रमिक स्वरूप उसको गाउँ क्षेत्रभित्र पर्ने हरेक धिमाल परिवारले ५-५ पाथी हरेक साल धान दिन्छन् । यस प्रकार उसले आफ्ना गाउँहरूबाट सालमा ५५-६० मनसम्म धान उठाएको पाइन्छ ।

झोइतीया (पेवा):-

झोइतीया धिमाल-स्त्री तथा छोरीहरूको निजी सम्पत्ति हो । झोइतीया राख्ने चलन धिमाल पुरुषहरूमा छैन । घरकी मालिकनीदेखि लिएर छोरी, बुहारी, देउरानी, जेठानी, भतिजी, नातिनी, सबैको नै झोइतीया हुन्छ । झोइतीया सुंगुर, कुखुरा, पाठा, खसी, बाख्रा, पालेको देखिन्छ । कुनै कुनै धिमालस्त्रीको झोइतीयामा कपडा बुन्ने तान पनि हुन्छ । साधारणतः झोइतीया सम्बन्धित स्त्री वा केटीको बाबु-आमाले दिएको दाइजो अथवा आफैँ पैसा जोडो किनेको सम्पत्ति हो । संयुक्त परिवारमा स्वास्नीले लोग्नेसँग अनुरोध गरी कहिलेकहीं सुंगुर, कुखुरा वा खसी झोइतीया भनी पाउँदछे ।

झोइतीयामा घरमूलीको अधिकार नरहनाले धिमाल-स्त्रीहरूको निमित्त यसले महत्त्वपूर्ण ठाउँ ओगटेको छ । धिमाल-समाज, धेरैजसो अधिकार घरको मूल पुरुषमा सीमित हुनाले घरकी छोरी-बुहारीले आफ्ना आवश्यकता-अनुसारको पैसा समयमा खर्च गर्न पाउँदैनन् । माइत जानु परे वा कुनै बेला हाट बजार गर्नु परे आफ्नो घरबाट पैसा नपाइन सक्छ । संयुक्त परिवारमा भाइ-बुहारीका आफन्त आए तर घरमूलीले उनीहरूको मेजमानीमा कुनै चाख नलिए भाइ-बुहारी आफ्नै पेवा काटेर या बिक्री गरेर आफ्ना पशुनाको मेजमानी गर्न सक्छे । तर कुनै संयुक्त परिवारमा झोइतीया पाल्ने बुहारीको झोइतीया-लाई समेत घरमूलीले बेचेर आफैँले फायदा उठाएको कुरा धिमाल बुहारीहरू गुनासो गर्दछन् ।

खर्च:-

धिमालहरूको आर्थिक व्यवस्थाको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण भाग खर्च हो । धिमाललाई किन खान पुग्दैन ? आफ्ना जग्गा जमीन हुँदा हुँदै किन रिन काढ्नुपर्छ या जग्गा बन्धकी वा व्याज मराउनीमा राख्नुपर्छ ? जग्गा हुने धिमालहरू पनि किन आधा बर्खासा नै रिन काढ्दछन् । यी सबै प्रश्नहरूको एउटै उत्तर धिमालहरूको खर्च गराइ हो । धिमालका खर्चहरूलाई यहाँ दुई तहमा छुट्याइएको छ- १) आवश्यक खर्च (Basic Expenses) र २) आकस्मिक खर्च (Incidental Expenses) आफ्ना दैनिक जीवनमा

चाहिने वस्तुहरू— भोजन, कपडा, मट्टीतेल, चुरोट मसला, नून तेल, स्कूल, खजाना, जग्गाकर, घर-मर्मत पूजा तथा चाडबाड आवश्यक खर्चहरू हुन् । यी खर्चहरू सालभर नै कुनै न कुनै वेला परिरहन्छन् । विवाह, मृत्यु-संस्कार तथा देवी प्रकोप आकस्मिक खर्चहरू हुन् । यी खर्चहरू सालमा कहिले अथवा कुन वेला पर्ने हो थाह हुँदैन तर परेको वेलामा खर्च नगरी सुख पनि छैन ।

धिमालहरूमा सालमा दुई चोटी साधारण अनिकाल पर्दछ : पहिलो क्षेत्र महीनादेखि श्रावणसम्म र दोश्रो कार्तिकदेखि मंसिर १५ सम्म । साधारणतः हिउँदमा (मंसिर १५ सम्ममा फसल तयार हुन्छ) पाकेको धानले फाल्गुण महीनासम्म र बर्षे खेतीले (धान तथा पाटा खेती श्रावण १५ देखि भाद्र मसान्त-सम्म तयार हुन्छन्) अशोज महीनासम्म पुग्छ । यसप्रकार ऋण्डे ५ देखि ६ महीनासम्म सालमा धिमालहरूलाई अनिकाल लाग्दछ । पूर्वी तराई-क्षेत्रको जग्गा मलिलो र उर्वरा छ र यस ठाउँमा औसतन ४० मनदेखि लिएर ६५ मन-सम्म प्रतिविगहा सालमा अन्न उब्जन्छ । यसरी जग्गा उर्वरा हुँदा हुँदै पनि धिमालमा अन्न कमी हुने कारणहरू यस प्रकार छन् ।

१) आपना खेतीबाट भाद्र महीनासम्ममा तयार पारिएका पाटा र बर्खे धान बजार राम्रो नभए पनि खान नपुगेको वेला घरको आवश्यकता पूर्ति गर्न बजारमा लगेर बिक्री गर्नुपर्दछ । घरको आवश्यकताले गर्दा धिमालहरू कहिले-कहीं फसल पाकुन्जेलसम्म पनि पखिने अवस्थामा हुँदैनन् । यसवेला स्थानीय साहू-महाजनहरू (सारवाडी, बाहुन, नेवार आदि) गुहारी पाटा या धान तयारी हुनुअघि नै फसलहरू पछि बुझाउँछु भनी सस्तोमा धिमालहरू व्यापारीलाई आपनो अन्नको भाउ काढेर पैसा लिन्छन् । यसरी फसल नपाकी फसलको (धान पाटा तोरी) अग्रिम पैसा लिने चलनलाई धिमालहरू दाहादानी गर्नु भन्दछन् । दाहादानीमा कुनै वस्तुको मूल्य बजारमा जे भए पनि साहू-महाजनले कबूल गरे-अनुसार बुझाउनुपर्छ । यसैले अन्न उब्जाए पनि समयसम्म राख्न नसकी कम मूल्यमा नै बिक्री गर्नु पर्दा अन्नको कमी हुन जान्छ ।

२) केही धिमालहरूको आपनो जग्गा भए पनि गोरु हुँदैन । त्यसैले खेती उठाउन पानामा भए पनि गोरु लाउनुपर्छ । पानामा गोरु ल्याउँदा एक हल गोरुको छ मुरी अन्न (६ मन धान) बुझाउनुपर्छ । कहिले-कहीं बर्खामा खेती गर्दा गर्दै गोरु तुरन्त मरे रिन काढेर भए पनि नयाँ गोरु ल्याउनुपर्छ । यस क्षेत्रमा रातपिच्छे हलगोरु घोरिने कथा पनि धिमालहरू गर्छन् ।

३) साधारणतः साहू-महाजनहरू रिन दिँदा अन्न नदिई नगर्द

दिन्छन् । यस नगदलाई पुनः अन्न किन्नुमा नै धिमालहरू खर्च गर्दछन् । तर साहू-महाजनहरू रिन नगद दिए पनि व्याज अन्नमा नै लिन्छन् । व्याज सयकडा सालको १ मनदेखि ३ मनसम्म धान लिएको देखिन्छ । लिएको रिनलाई धाने व्याजसहित बुझाउँदा कहिलेकहीं धिमालहरूले कमाएको धान खलामा नै सकिन्छ र खलाबाट नै आपना साहू महाजनसंग अर्को सालको लागि रिन काट्ने धिमालहरू पनि मञ्जेलीटारमा देखिन्छन् ।

४) जग्गा अधियामा ठेक्का गर्ने वा जग्गा नहुने धिमालहरू आफ्नो महाजन जता बसाइ सधैं त्यसैतर्फ नै उसको साथी हुन तथा हेर-विचारको लागि सर्नुपर्छ । खान नपुगे धिमालहरूलाई यसरी बसाइँ सरी पुनः अर्को घर बनाउँदा अनावश्यक खर्च हुन्छ र रिन समेत काट्नुपर्छ ।

५) बर्खामा मासु खाएर हिउँदमा धान बुझाउने चलन धिमालमा निकै चलती छ । यस प्रकारको चलनलाई धिमालहरू 'बियाभाङ्गालगाइघा' (बिया-मासु, भाङ्गालगाइ घा-बाँकीमा लगाएको) भन्दछन् । यसरी बर्खामा बाँकी मासु खाँदा १ धानी मासुको (सुंगुर) को १० पाथी धान^{११} बुझाउने चलन छ । अतः केही धिमालहरू बर्खामा बाँकी मासु खाएर हिउँदमा ५-६ मुरीसम्म धान बुझाउँछन् ।

६) केही धिमालहरूले आफ्ना छोरा-छोरी पढाउन अन्य जातको मान्छे (थारु, मुसलमान तथा भारतीय) राखेर उनीहरूलाई खान, वस्न दिई सालमा एकजना विद्यार्थीको एक मन धान दिन्छन् । खान पुगोस् वा नपुगोस् जग्गाको पोत समयमा श्री ५ को सरकारलाई^{१२} र धुरी कर^{१३} आफ्नो गाउँ-पञ्चायतलाई बुझाउनुपर्छ ।

^{११} १ धानी मासु बजारमा किन्दा खाली रु० १८।- वा ५ पाथी धान मात्रै पर्दछ ।

^{१२} जग्गाको पोत जग्गाको किसिमअनुसार ठठाइन्छ । भूमिसम्बन्धी श्री ५ को सरकारको ऐनअन्तर्गत प्रतिविगहा अब्बले जग्गाको रु० ५१।- द्रयमको रु. ४४।- सिमेको रु. ३५।- र चाहारको रु. २८।- लाग्दछ । विकेन्द्रीकरण लागेको पञ्चायतमा उब्जनीअनुसार पोत बुझाउनुपर्छ ।

^{१३} दमक गाउँ पञ्चायतले धुरी-करलेखक अध्ययन-क्षेत्रमा हुँदा, यस प्रकार तोकेको थियो- फूमको घर रु० २।-, टीनको घर रु० ५।- र पक्का घर रु० १०।-

७) आफ्ना हितपो, नाता कुटुम्ब तथा मिलेरी साइनो पर्नेहरू धान पात्रेको समय पारी धिमालको घरमा गएर खसी, भोका, पाठा राखेर ढोग दिने गर्दछन् । यस्तो चलनमा धिमालहरू आफू संलग्न भएका देखिदैनन् । यसरी आफूलाई मान्न आउनेलाई (ढोग दिन आउनेलाई) धिमालहरू उनीहरूको माल हेरी ५ पाथीदेखि १२-१४ मनसम्म धान दिन्छन् । यस चलनलाई 'ढोया पियाका' भनिन्छ । धिमालहरूको भनाइअनुसार ढोयामा एक बोतल रक्सी लिई आउनेलाई कम्तीमा ५ पाथी धान दिनुपर्छ । यो एक किसिमको माग्ने प्रथा नै हो भनेर धिमालहरूले स्वीकारे पनि यसरी सामान लिएर ढोग दिन आउनेलाई माल लिदिन भन्न पाईदैन भनी धिमालहरू भन्दछन् ।

८) भक्तपुरे कुह्यालेहरू (भक्तपुर जिल्लाबाट आएका) र पश्चिमे कुह्यालेहरू भारततर्फबाट आएका) मंशीर लागेपछि धिमाल क्षेत्रमा पस्दछन् र चैत्र मसान्तसम्म आफ्नो कारोबार चालु राख्छन् । यिनीहरूको मुख्य काम माटाको भाँडा वर्तनहरू बनाई स्थानीय क्षेत्रमा बिक्री गर्नु हो । कुह्यालेहरूलाई धिमालहरू माटो, दाउरा, पानी, बस्ने घर आदिको सुविधा मिलाइदिन्छन् । ती कुह्यालेहरूमाफत धिमालहरू माटाको घँटो, भाँडा वर्तनहरू (रक्सी बनाउने पेनी, नानी, बत्ती राख्ने दीप बानी, कपडा राख्ने भाँडो) आदि धानमा लिन्छन् । यसरी लिदा दुइटै घँटोको लागि एक घँटो धान (त्यही घँटोको नापअनुसार) दिनुपर्छ । लुगाफाटा राख्ने भाँडो 'राम' को निमित्त जत्रो भाँडो छ त्यत्ति नै धान दिनुपर्छ (यो बाबलो र मजबूत किसिमले बनाएकोले) । यस प्रकार ३ देखि ५ जनासम्मको कुह्याले टोलीले ३-४ महीनाभित्रमा खाई पिड्कन नगदी बाहेक ११ मन धानसम्म धिमाल गाउँबाट जम्मा गरेको देखिन्छ ।

९) धिमालहरू धेरै जसो कारवार धानबाट नै चलाउँछन् । लुगाफाटा, नून, तेल, किताब, स्कूल खजाना, जग्गाको पोत आदिदेखि लिएर रायोको बीउ, मुलाको बीउसमेतको लागि धिमालहरू धानबाट नै काम लिन्छन् । धिमाल-गाउँमा चुरोट तमाखु आदि बिक्री गर्ने आइमाईहरू (तामाडनी, नेवानी) चामलमा नै आफ्ना सामानहरू बिक्री गर्दछन् । धिमाल-गाउँमा बदाम बिक्री गर्ने मिठाई बिक्री गर्ने तथा आलु पियाज बिक्री गर्नेहरूले (यी सबै भारतीयहरू हुन्) आफ्ना मालको दोब्बर धान उठाएर लगेको देखिन्छ । वर्तनहरू बनाउनेदेखि लिएर, रूकें थाल, बटुका आदि बिक्री गर्ने सिलभर भाँडा-कुँडा साट्ने, बसाई कामी, धामी ओम्का इष्ट-मित्र सबै-

साइ नं घानघाट नं फर्षाईछ। धिमाल छोरी-बुहारीहरू, स्कूल पढ्ने केटाकेटीहरू आफूलाई चाहिने साधारण सामानहरू किन्ने १-२ माना चामलदेखि लिएर १-२ पाथी घानसम्म बोकी नजीकको पसलेको दोकानमा जान्छन्। धिमाल-स्त्री खास नापतौल नगरी भात पकाउँछे र पुगुन्जेल जति मन लाग्यो त्यति चामल हात्छे जसले गर्दा समय समयमा अन्नको नोक्सान भएर जान्छ।

यी बाहेक आवश्यक खर्च जस्तो सामाजिक पर्व, असारे पूजा तथा औंसीमा पनि धिमालहरूको निकै खर्च हुन्छ धिमालहरूको एउटा असारे पूजा तथा औंसी (तिहार) मा कति खर्च गर्न पर्छ तल देखाइएको छ।

असारे पूजा:खर्च:-

सामानको नाम	खान पुत्ने धिमालको खर्च		खान नपुत्ने धिमालको खर्च	
	परिमाण	मूल्य	परिमाण	मूल्य
१) सुंगुर	१८ धानीसम्मको	१३६।-	३ धानो मासु मात्र	५४।-
२) चिउरा	१० पाथी धानको	३०।-	५ पाथी धानको	१५।-
३) मुरे	१० पाथी धानको	३०।-	४ पाथी धानको	१२।-
४) भात	२ पाथी चामलको	१६।-	२ पाथी चामलको	१६।-
५) बाँड	५ छ्याम्पा	५०।-	२ छ्याम्पा	२०।-
६) रक्सी	६ पाथी चामलको	४८।-	१ पाथी ४ माना चामलको	१२।-
७) मरमसाला, नून, तेल	-	३०।-	-	१०।-
८) बन्दा	२ थानको १५	२१।-	२ थानको	१५।-
जम्मा	-	३६१।-	-	१५४।-

औसीको खर्च (तिहार)

सि.नं.	सामानको नाम	खान पुग्ने धिमालको खर्च (संपन्न परिवार)	खान नपुग्ने धिमालको खर्च (मध्यमवर्गीय परिवार)
१.	सुंगुर	५ मुरी १० पाथी धानमा किनेको २८०१-	१ बटा ८ धानी सम्मको १५०१-
२.	बोका	१ बटा ६०१-	
३.	मुरै	१० पाथी १६१-	६ पाथी धानको २४१-
४.	भात	१५ पाथी चामलको १२०१-	१५ पाथी चामलको १२०१-
५.	चामलको पीठो (तोले बनाउनको लागि)	१३ पाथी चामलको १०४१-	१५ पाथी चामलको १२०१-
६.	मरमसला नून, तेल, माटाको बियो केरा आदि	३०१-	२५१-
७.	रक्सी	७० बोतल २१०१-	५० बोतल १५०१-
८.	कुखुरा		१० ५०१-
९.	परेवा		४ १०१-
१०.	हाँस		२ २०१-
११.	जम्मा	८२०१-	६६६१-

त्यसैले यी विभिन्न आवश्यक खर्चहरूको पूर्ति गर्दा तथा आफ्ना उब्जेका फसलहरूलाई ठीकसँग प्रयोग गर्न नजान्दा अन्नको कमी हुन्छ र रिन काढ्नुपर्छ ।

धिमालमा आवश्यक खर्च पूर्ति गर्न घाने व्याजमा रिन काढ्नुपर्छ वा फसलको भाउ अग्रिम दाहादानी गर्नुपर्छ भने आकस्मिक खर्च पूरा गर्न जग्गा व्याज मराउनीमा राख्नुपर्ने र फर्स्याउन नसक्दा बाध्य भएर जग्गा नै साहुलाई बुझाउनुपर्छ । धिमालमा आकस्मिक खर्चहरू कस्तो प्रकारका र कतिसम्म खर्च गर्नुपर्छ तल देखाइएको छ ।

(१) विवाहअघि केटी माग्न जाँदा खर्च

धिमालमा केटी माग्न जाँदा कम्तीमा चारचोटि जानुपर्छ । यहाँ मोही काम गर्ने एउटा धिमालको भाइले (दाजुसँग बसेको) केटी माग्न जाँदा (आफ्नो गाउँदेखि ५—६ माइल टाढा) कति खर्च गर्‍यो र पनि केटी टुङ्गो लागेन । विवरण दिइएको छ ।

— पहिलो चोटि दुइ जना गएको र त्यसको बस खर्च (एकोहोरो) रु० ५।६० आउँदा पैदल फिरेको ।

— दोश्रो चोटि जाँदा दुइजना गएको र ओहोर दोहोर नै बसबाट गरेको रु० ११।२० ।

— तेश्रो चोटि एवं प्रकारले रु० ११।२०

— चौथो चोटि ४ जना गएको र एवं प्रकारले खर्च रु० २२।४०

यसरी हरेक चोटि जाँदा सुपारी करीब आधा सेर बिडी रु० २।— सम्मको सिगरेट रु० २ सम्मको र रक्सी २ बोतल लिएर जानुपर्छ । केटी माग्न जाँदा मात्र करीब रु० १२०।— देखि १२५।— सम्म खर्च भएको देखिन्छ । यति गरेर पनि कुनै घरमा केटी टुङ्गो नलागे पुनः अर्को घरमा एवं प्रकारले केटी माग्न जानुपर्छ ।

विवाह उत्सव खर्च

यहाँ एउटा खान पुग्ने धिमालले आफ्नो छोरी र छोराको एक लगन विवाह गराउँदा कति खर्च गरेको देखाइएको छ ।

असारे पूजाः— अध्ययन गरेको समयमा विभिन्न चीजहरूको बजार भाउ के थियो परिशिष्ट (क) मा देखाइएको छ ।

१५. आफ्नो जग्गा जति ग्रामथानहरूभित्र पर्छ त्यति ठाउँ नै चन्दा दिनुपर्छ । चन्दा आफ्ना आर्थिक स्थितिअनुसार दिइन्छ ।

औंसी (तिहार) को खर्चः— यो सम्पन्न धिमाल परिवार बाबुसँग छुट्टिएर आफ्नै परिवारसँग बसेको भए पनि बाबु जीवित हुनाले (अलग्गै कान्छा छोरासँग बसेको) बाबुले नै औंसीमा पितृपूजा गर्दछन् । त्यसैले यी धिमालले पूजाको लागि भनेर कुखुरा, हाँस, परेवा किन्नु पर्दैन । तर घर-मूली आफै भए (आफुमन्दा ठूलो भाइ या बाबु छैन भने) सबै खर्च आफै बेहोर्नुपर्छ । यी धिमालको माथि लेबिएको खर्च खालि इष्टमित्रहरूलाई खुवाउन तथा चाड मनाउन मात्र गरिएको हो ।

खाद्य वस्तुको मात्रः—

सामानको नाम	परिमाण	मूल्य रु०
१) चामल	३ मुरी १० पाथी	४६०।—
२) दाल	(७ मन)	२४।—
३) आलु	१ $\frac{1}{2}$ मन	६०।—
४) अरु तरकारी (कुभिण्डो, फर्सी, खुर्सानी पियाज)	३	५३।—
५) सुपारी	२ सेर	२२।५०
६) चिनी	५ सेर	२८।५०
७) मसाला (जीरा)	२ सेर	१६।—
८) हर्दी	३ कुरुवा	६।—
९) खाने तेल	१० कुरुवा	४५।—
१०) नून	१० सेर	६।—
११) मट्टीतेल	१ टोन	४५।—
१२) सुंगुर	४ वटा (रु० ३६०+२४०+२४०+२००)	१,०७०।—
१३) खसी	३ वटा (२००,+१००,+७०)	३७०।—
१४) कुखुरा	३ वटा (	१५।—
१५) परेवा	१ वटा	३।५०
१६) जाँड	१० ध्याम्पा (१ ध्याम्पामा ३ पाथी)	६०।—
१७) रक्ती	१० पाथी ६ साना चामलको	८६।—
१८) मुरै	२५ पाथी धानको	७५।—
१९) चिउरा	१५ पाथी धानको	४५।—
२०) चियापत्ता	आधा सेर	४।—

जम्मा रु. २५५३।५०

लुगाफटा तथा गरगहनाः—

- १) लुगाफटा (व्याहलो-व्याहलीलाई १-१ जोर र घरका सदस्यहरूलाई १-१ जोर) ७५०।—

२) गरगहना बुहारीलाई

चुरा चाँदीको ८० तोला	७२०१-
गोली कट्टी चाँदको ८० तोला	७२०१-
सुन ४ तोला (कानमा लगाउने)	१,८००१-

३) गरगहना छोरीलाई

सुन चार तोला १० आना (कान र नाकमा लगाउने)	२,०८०१-
--	---------

 जम्मा रु. ६,०७०१-

विवाह-उत्सवमा अन्य खर्च:-

१) मोटर गाडी खर्च	४६०१-
२) माइक	१००१-
३) बाजा बजाउने	१६६१-
४) ब्याहुलो-ब्याहुलीलाई एउटा गाईदान	७०१-
५) ब्याहुलो-ब्याहुलीलाई टीका लगाउँदा खर्च	६०१-
६) निम्ता कार्ड छपाइ	४५१-
७) विवाहमा बाटो छेक्ने	३२१-

 जम्मा रु. ६६६१-

चेलीबेटीलाई विवाह-कार्यमा बिदा गर्दा खर्च:-

१) दुइटी चेलीलाई दुइटा गाई	१६०१-
२) धान १२ पाथी	४०१-
३) टीका लगाउँदा	२५१-
४) भाग पकाउनेलाई	४१-

 जम्मा रु. २२६

पहिलो चोटि दुलहीलाई माइत पुरघाउँदाको खर्चः—

१) पोथो १३ पाथी चामलको	११७।—
२) रक्सी ५० बोतल	१५०।—
३) जाँड दुई घ्याम्पा	२०।—

जम्मा रु. २८७

यस प्रकार एउटा धिमाल विवाहमा जम्मा रु० १०,१०५।५० खर्च भएको देखिन्छ ।^{१६}

मृत्यु-संस्कार खर्चः—

यहाँ मस्केलीटारको एउटा खान नपुग्ने धिमाल (असनलालाको छोरो देवेन्द्र धिमाल) वर्ष ८ को मर्दा कति खर्च भयो देखाइएको छ ।

मान्छे गाडेको दिनको खर्चः—

सामानको नाम	रु.
१) कात्रो (सेतो कपडा)	१०।—
२) खाजा (रक्सी ३ सेर, चिनी २ सेर र चिया पत्ति ५० पैसाको)	१८।५०

जम्मा रु० २८।५०

कामपापी (शुद्धाई खर्च) :—

सामानको नाम	रु०
१) सुंगुर १ (१ मनसम्मको)	२००।—
२) खसी १ (८-९ सेरको)	६५।—

^{१६} उल्लिखित खर्च धिमालको छोरा र छोरीको सँगै विवाह गर्दा लागेको खर्च हो । यतरी दुई विवाह सँगै गर्न सके खर्चको वचत हुन्छ भनिन्छ । तर संजोग नपरी छोरा या छोरीको फाल्टू फाल्टू नै विवाह गर्नु परे गरगहना र लुगा फाटा खर्च मात्रै कम हुन्छ र अरुसवै खर्च (खास गरी भोज र विवाह उत्सव खर्च) एकजनाको लागि पनि उति नै खर्च हुन्छ भनी धिमालहरू भन्दछन् ।

३) साना ठूला कुखुरा १२ वटा	५०।-
४) चामल ६ पाथी	७२।-
५) चिनी ३ सेर	१३।५०
६) रक्सी १२ बोतल	३६।-
७) जाँड १ ध्याम्पा	१०।-
८) चिया पत्ता	१।-
९) मुरै २३ पाथी	३०।-
१०) आलु ५ सेर	५।-
११) खुर्सानी	२।-
१२) दाल १ सेर	२।-
१३) मरमसला	२।-
१४) तेल साढे १ कुरवा	६।७५
१५) नून १ सेर	१५०
१६) केश काटेको (हजामलाई)	२१।-
१७) धोती (हजामलाई)	५।-

जम्मा ५२१।७५

अतः एउटा गरीब धिमालले पनि सामान्य रूपले मृत्यु-संस्कार उकास्दा साथि भने झै खर्च गर्नेपर्छ । यस्तो खर्च सामाजिक मान्यताको लागि हो । समाजमा बस्नु छ भने आफूसंग केही नभए पनि यस प्रकारका आवश्यकताहरू जसरी होस् पूरा गर्नेपर्छ । त्यसैले आकस्मिक खर्चहरू पूर्ति गर्न अपना उब्जेका फसलहरूबाट मात्र पर्याप्त नहुनाले र भएको अन्नलाई घरमा खानका लागि पनि जोगाडको रूपमा राख्नुपर्ने हुनाले धिमालहरू आफ्नो एकमात्र स्थायी पूंजी जग्गालाई नै ब्याज मराउनी वा बन्धकीमा राखी परि-आएको काम उतार्छन् ।

ब्याज मराउनी वा बन्धकी:-

ब्याज मराउनी वा बन्धकीमा थैलीवालाले (पैसा लगाउनेवाला) आफ्नो सुविधानुसार निश्चित जग्गाको लागि जग्गा धनीलाई पैसा दिन्छ । शर्तानुसार जबसम्म सम्पूर्ण रकम थैलीवालालाई वापस गरिदैन थैलीवालाले त्यस जग्गाको सम्पूर्ण आम्दानी भोग गर्न पाउँछ । जग्गाधनीले अलिकति

थैली (रूपियाँ) थैलीवालालाई वापस गरेर अलिकति जग्गा वापस लिन पाइदैन । तर भूमिसुधार ऐन २०२० ले^{१७} गर्वा थैलीवालाले आफ्नो थैलीको १० प्रतिशतभन्दा ज्यादा भोग गर्न नपाउने हुनाले थैलीवालाहरू जग्गा बन्धकीमा खाए पनि व्याज मराउनी (व्याजमा पैसा लिएको) भनेर सयकडा १० को तमसुक बनाउँछन् । यस शर्तमा तमसुक नवनाए थैलीवालाले पैसा नै दिदैन र मरण-परणमा कसरी टार्ने भनी धिमालहरू भन्दछन् । व्याज मराउनीमा थैली हाल्नेहरूमा स्थानीय वासिन्दाहरूभन्दा पनि पहाडबाट मधेश झर्नेहरू तथा सिक्किम, आसाम र भुटानबाट आएका नेपालीहरूले लगाएको पाइन्छ ।

मझेलीटारको एउटा धिमालले खान नपुगी ढुकुरपानीको एउटा बाहुनसँग (मझेली टारदेखि २ माइल टाढा) रिन काढे । त्यसपछि थैली बुझाउन नसक्दा साउँ, व्याज बढ्दै गयो र १ बिगहा जग्गा व्याज मराउनीमा लगाए र पछि थैली उकास्न नसक्दा त्यो जग्गा तिनै बाहुनले किने । मझेली-टारका दुई जना धिमालले खान नपुगेर नै १½ बिगहा र १ बिगहा जग्गा व्याज मराउनीमा लगाएका छन् । एउटा धिमालले आफ्नो छोरो र छोरी विवाह गर्न ३ सालभित्रमा ६ बिगहा जग्गा बिक्री गरेको देखिन्छ । एउटा धिमालले आफ्नो भाइको विवाह गर्न १ बिगहा जग्गा धिमाललाई नै व्याज मराउनीमा लगाएको पाइन्छ । एउटा धिमालले नयाँ टिनको घर बनाउँदा १ बिगहा जग्गा व्याज मराउनीमा र अर्का धिमालले आफ्ना दुईटा नातिहरूको एकै चोटी विवाह गराउँदा १½ बिगहा जग्गा बाहुनलाई व्याज मराउनीमा लगाएको देखियो । अर्का एक जना धिमालले आफ्ना पालेका ५ वटा सुंगुरहरू एकै चोटि मरेकोले र त्यसै साल आफ्ना दुइटी छोरीको विवाह गर्ने संजोग परेकोले १ बिगहा जग्गा व्याज मराउनीमा लगाउनु पर्यो ।

उल्लिखित कारणहरू बाहेक पनि धिमालमा जग्गा कम हुनु (तराइमा पहिलादेखि नै बसोबास गरेकोले धेरै हुनुपर्ने थियो) तथा खान नपुग्नुमा सामाजिक कारणहरूको साथ साथै सरकारी व्यवस्थाले पनि ठुलो भूमिका खेलेका छन्:

^{१७}हेर्नुहोस् भूमिसम्बन्धी ऐन ।

मालपोत बुझाउने दर:-

नेपाल तराईमा भूमिसुधार नलागुन्जेलसम्म जग्गाको पोत स्थानीय गाउँ-मुखियाको सहायताले जिमीदार तथा पटवारीहरूले उठाउँथे । कसैले जग्गाको पोत बुझाउन ढीलो गरेमा उसलाई खूब ताडना दिएर जसरी भए पनि जग्गा पोत उठाइन्थ्यो ।¹⁸ अतः डरपोक धिमालहरू जग्गाको पोत तिरी आफैं कमाउनुभन्दा अर्काको अधियाँ, ठेक्का गर्नुमा नै आफ्नो भलो देख्थे । मालपोत बुझाएर मात्र पनि २००७ सालसम्म तराईमा जग्गा आफ्नो बनाउन सकिन्थ्यो ।

धिमालहरूले यस क्षेत्रमा औलो पचाइसकेका भए पनि जग्गा संकलन गर्न नसक्नु माथि भनिएकै एउटा कारण हो । दोश्रोमा धिमालहरू सुविधा हेरी केही अगाडिसम्म धाँच-धाँच पारी बसाई सरी रहनु हो । यसरी बसाई सरी रहँदा यिनीहरूको नाममा जग्गा दर्ता भएन र पछि पहाडियाहरूले उनीहरूले काडेकै जग्गामा सरकारी पोत बुझाई आफ्नै नाममा जग्गा दर्ता गराए ।

भूमिसुधार

भूमिसुधार लागूअघि साहु-महाजनले जग्गामा थिचोमिचो गरेको कथा धिमालहरूले सुनाए पनि यसवेलासम्म अधियारहरूले महाजनहरूबाट निकै सुविधा पाएको देखिन्छ । अधियार गर्नेहरूले जग्गा धनीबाट गोर्को सुविधा पाउँथे र यदि अधियारले आफैं गोर्क लगाए उसले गोर्को ६ मुरी (६ मन) धान पाउँथ्यो । जग्गासम्बन्धी कुलो, पैनी, रिनपन महाजनले नै बेहोर्थ्यो । यस बाहेक आफूले खेतीमा जति धान उब्जाइन्थ्यो हरेक मुरीको ३ पाथी दिने भनी जग्गाधनीले दिने चलन थियो । हाल भूमिसुधार ऐनले जग्गा जोत्नेहरूलाई मोही अधिकार दिएर रहुन् ज्यादा किसानलाई सुविधा होस् भन्ने पनि अपढ धिमालहरू सरकारी सुविधाबाट अनभिज्ञ छन् र आफ्ना साहु-महाजनले पनि पहिला भैं सुविधा प्रदान नगर्ने हुँदा बाध्य भएर दोब्बर, तेब्बर रिन काढेर धिमालहरू आफ्नो खेतीपाती उठाउँछन् ।

¹⁸जग्गा पोत समयमा बुझाउन नसक्दा अग्लो काठको घोडा जस्तो बनाई त्यसमा एउटा मात्र खुट्टा बाँधेर उँधो मुन्टो पारी दिनभरी नै जिमीदार, पटवारीहरू मान्छे झुड्याउँथे भन्ने राम-कथा धिमालहरू सुनाउँछन् ।

वचनको सुविधा

भूमिसुधार कार्यक्रमपछि किसानहरूको सुविधाको लागि हरेक गाउँ-पञ्चायतमा धर्म दुकुटी राख्ने चलन शुरू भयो । धर्म दुकुटीबाट किसानहरूले भन्न आफ्नै गाउँको वार्ड-सदस्यको सिफारिसमा सजिलै निकाल्न सक्थे । तर २०२५ सालपछि त्यस किसिमको सुविधा नभई ग्राम समिति (वार्ड-सदस्य र त्यसै वडाका अरु दुईजना भलादमीहरू जो ग्रामसभाबाट नै चुनिन्थे) तथा प्रधान पञ्चको सिफारिसमा नगद पाउने व्यवस्था भयो । त्यस नगदबाट पुनः अन्न किन्नुपर्ने हुनाले सोझा धिमालहरू त्यस झन्झटमा नपरी साहू-महाजनबाट नै माथि भने झैँ दोब्बर तेब्बरमा रिन काढी अपना खर्च टार्न थाले ।

मोही खोसुवा

भूमिसुधार लाग्नुअघि साहू-महाजनहरू हतपत्त आफ्नो जग्गा कमाउनेहरूबाट जग्गा खोस्दैनथे । जग्गा जोत्ने (कमाउने) ले ठीक समयमा अधिया वा ठेक्का आफ्नो साहू वा महाजनलाई बुझाए जग्गा विषयलाई लिएर कुनै समस्या थिएन । भूमिसुधारपछि जग्गा जोत्नेको नै मोहीअधिकार पक्का हुनाले र बिना शर्त उसलाई निकाल्न नसकिने र जग्गा बिक्रीगर्दा समेत उसले जोत्नेको जग्गाको एक चौथाई रकमको हकदार हुनाले जग्गाधनीहरू सकेसम्म अपना जग्गाबाट जोताहाहरूलाई हटाउन थाले । कुनै कुनै जग्गाधनी धिमालहरू पनि यस कुरामा पछि परेनन् । मझेलोटारको एउटा धिमालले आफ्नो खेती गर्ने तीन जना धिमालहरूलाई कसैलाई हप्काएर, कसैलाई छलेर र कसैलाई फकाएर निकालेको पाइन्छ । मझेलोटारको अर्को धिमालले आफ्ना जग्गा जोत्नेलाई एक सालको ठेक्का बाली नै नलिएर मोहीअधिकारबाट राजीनामा गराएको देखिन्छ । धिमालहरू यसरी आफूलाई अत्याचार पर्दा पनि हतपत्त उजूर गर्न भूमिसुधार कार्यालय जाँदैनन् । उनीहरूको भनाइअनुसार आफ्नै जात-भाइले त यस्तो अन्याय गर्छ भने अरु न्याय नै कहाँ छ र ? यसरी जग्गा एकपल्ट खोसिएपछि अर्को ठाउँमा गएर जग्गा कमाउन माथिकै कारणले गर्दा अष्ठ्यारो पर्छ र गरीब धिमालहरू झन् गरीब भएका देखिन्छन् ।

ऊँ-ऊगडा

औलो उन्मूलन कार्यक्रमपछि धिमालहरूको आपसमा जग्गासम्बन्धी खिचोला बढेको देखिन्छ । धिमालहरू आफू लेखापढी नजान्ने र वकालहरू

लगाएर आपनो काम गराउनु पर्दा धिमालहरूले आफूले चाहेको भन्दा ज्यादा खर्च गरेको पाइन्छ । मझेलीटारको एउटा धिमालले आफनो जग्गा मुद्दामा साल-पिच्छे वकीललाई चामल, घिउ तथा पैसा बुझाएको १२ साल भयो र अझ पनि झगडा टुङ्गो नलागेको कुरा बताए ।

नयाँ परिवर्तन

हाल केही स्कूलमा पढ्न लागेका तथा अन्य केटाहरूले घरको आर्थिक स्थिति नबुझी नयाँ फेशन सिक्न (नयाँ ढाँचाका कमीज, पेन्ट लगाउने, सिनेमा जाने आदि) शुरू गरिसकेका छन् । यस्ता केटाहरू घरमा खान छैन र घर-खर्चको निमित्त बाबुले दोब्बर ब्याजमा रिन काढिरहेको छ भन्ने कुरा सोच्दै नन् । धिमाल-बाबु छोराको ठूलठूला गलतीहरूलाई पनि सामान्य रूपमा स्वीकार गर्छ । मझेलीटारका २-४ जना धिमाल-केटाहरूले घरको सामान उठाएर बिक्री गरी खाएका तथा घरको सामान लिएर भागी अन्य ठाउँमा गएर उडाएको र ती केटाहरू पछि घर फर्किदा धिमाल-बाबुहरूले केही गर्न नसकेको कुरा धिमालहरू बताउँछन् ।

माफी माग्ने चलन

धिमाल समाजमा माफी माग्ने चलन केही अगाडिसम्म निकै प्रचलित थियो । कुनै धिमालले रिन खाएर बुझाउन नसके ऊ आफनो धिमाल-महाजनको घरमा गएर उसको अगाडि एउटा कुखुराको भाले राखी दुई हात जोडेर "रिन बुझाउन नसके भएँ" भनी माफी माग्ने र उससँग खास केही (अन्न, पैसा वा पशुधन) नभए महाजनले माफी दिन्थ्यो । त्यसैले केही जग्गावाला धिमालहरू हामीसँग जग्गा हुँदा हुँदै पनि धन-सम्पत्ति जम्मा गर्न नसकेको कारण यो पनि एउटा हो भनी बताउँछन् । हाल यो चलन धिमालमा हराइसकेको छ ।

रिन बताउने चलन:-

धिमाल-समाजमा मान्छे मरेको दिन भोजमा सन्नेले के कति रिन खाएको छ वा दिएको छ मृतकका हकवालासँग पन्च भलादमीहरू भएर सोध्छन् । त्यसपछि मृतकले दिएको वा दिएको रिनबारे कुनै चर्चा गरिंदैन । धिमालमा केही अगाडिसम्म लेखापढीको चलन नभएकोले केही असत् चिताउने धिमालहरूले आफनो बाबुले लगाएको रिनसमेत नदिएको कुरा धिमालहरू बताउँछन् ।

सोफो व्यवहार:-

धिमालहरू आफ्नो व्यवहारमा एकदमै सोफा देखिन्छन् । मम्मेलीटार-भिन्न परेका करीब २०-२२ बिगहा जति जग्गा २०१७ सालसम्म नै सरकारी तवरबाट 'चिपानधारी' वा 'डाँडो' भनी घोषित गरिएको थियो । २०१७ साल-पछि पहाडियाहरू धमाधम तराईतर्फ बसाइ सुरु थाले र यस चिपानधारीमा पनि आफ्ना घरहरू बनाउन छोडेनन् । हाल यस जग्गामा कामी, दमाई तथा क्षेत्रीहरूको मात्र बसोबास देखिन्छ । यसरी आफ्नै ठाउँमा अन्य जातका मानिसहरू आएर बसोबास गर्नु र धिमालहरू कसैले पनि त्यस ठाउँमा जग्गा ओगट्न नसक्नु धिमालहरूको सोफोपना नै हो ।

प्राकृतिक प्रकोप:-

कुनै कुनै धिमालहरू प्राकृतिक प्रकोपमा परेर पनि गरीब भएका देखिन्छन् । मम्मेलीटारको एउटा धिमाल परिवार (हाल त्यो परिवार फुटी चार परिवार भएको छ) को केही अगाडिसम्म भएको ५५ बिगहा जग्गा नजीकैको मावा खोलाले बगाउँदै लगेर हाल जम्मा १३½ बिगहा मात्र छ ।

अंशबन्डा:-

धिमालको आपसमा राम्रोसंग अंशबन्डा भएको देखिँदैन । यसरी अंशबन्डा गर्दा कुनै भाइको राम्रो जग्गा मात्रै पर्छ भने कुनै भाइको सुस्ता जमीन मात्रै । अंशबन्डामा मर्का पर्ने भाइले बुझ्ने पनि ऊ आफ्नो दाजुसँग झगडा नगरी सहन्छ र खान नपुग्दा रिन काढेर गुजारा गर्दछ ।

संक्षेपमा, धिमालमा खान नपुग्ने, समय समयमा रिन काढ्नु पर्ने तथा जग्गा व्याज मराउनेमा लगाउनु पर्ने कारणहरूमा उनीहरूको सामाजिक व्यवस्थाले नै मुख्य भूमिका खेलेको छ । धिमाल भोली के खाउँला भन्ने सोच्दैन र आज जसरी म खाँदछु त्यसरी नै मेरा छोरा-छोरी खान्छन् भन्ने बानीले दिनहुँ गरीब हुँदै गएका छन् । घरमा एउटा मूल पुरुषले नै सबै थोक जुटाएर पुर्‍याउनुपर्छ र धिमालमा काम गर्ने जनशक्तिभन्दा बसी खानेहरूको संख्या ज्यादा देखिन्छ । धिमाल-स्त्रीले दैनिक परिवार चलाउन पूरा सहयोग देखाए पनि अर्काको घरमा या परमा बनी गर्न लाज मान्छे । जाँड रक्सी खान

बानी बसेका धिमासहरू बजारमा घरको निमित्त आवश्यक सामान किन्न गए पनि सामान किन्न भुलेर जाँड रक्सीमा नै पैसा खर्च गर्दछन् ।

धिमालमा प्रायः सम्पूर्ण आम्बानी कृषिमा आधारित छ । कृषिमा पनि धिमालहरूले वैज्ञानिक तरीकाले (रासायनिक बीउ तथा मल लगाएर) खेती गर्न सिकिसकेका छन् । सिचाइको राम्रो प्रबन्ध छैन । पशुधनबाट एकबमै कम आम्दानी छ । शिकार गर्ने तथा कन्दमूल खोज्ने प्रक्रियाहरू क्रमशः लुप्त हुँदै गइरहेका छन् । बन्द व्यापार सीमित छ तथा बाहिर गएर नोकरी या मजदूरी गर्ने बानी पनि धिमालमा नगण्य छ । आर्थिक स्थिति बिग्रदै गएका तथा जग्गा कम हुँदै गएका धिमालहरू आधुनिकीकरणमा परी खर्च कम गर्नुको बदला बढाउँदैछन् । व्यवहारमा आर्थिक सरलता आउनुको साटो रूग्ण जटिलता बढ्दै गएको छ ।

ग्रामीण सामाजिक व्यवस्था

धिमालको ग्रामीण व्यवस्थालाई यहाँ तीन भागमा छुट्याइएको छ; (१) २००७ सालभन्दा अघिको ग्रामीण सामाजिक व्यवस्था (२) २००७ सालदेखि २०१७ सालसम्मको ग्रामीण सामाजिक स्थिति र (३) २०१७ सालपछिको ग्रामीण राजनीति ।

१] २००७ साल अगाडिको ग्रामीण सामाजिक व्यवस्था

श्री ५ बडामहाराजाधिराज सरकार पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरण गर्नुअघि माथि उल्लिखित धिमाल क्षेत्र हेर्नु कुन राजाको अधीनमा थियो स्पष्ट हुँदैन । किराँत विशेषज्ञ श्री इमानसिं चेमजोङज्यू पूर्व नेपालका लिम्बूहरूको उत्पत्तिको कथा गर्दै दश लिम्बूहरूले पूर्व नेपालमा शासन चलाउँदा अपना क्षेत्र विभाजन गरे (मिति स्पष्ट नभए पनि ई० सं० ५ औं शताब्दी-पछि भनी उल्लेख गरिएको) र त्यसमध्ये राजा सोइयाक लोडोर्हांगले धिमालहरूलाई समेत शासन गर्थे भन्नेका छन् (१८६६-६२, भाग-१) । त्यसपछि विजयपुर राज्यमा (हालको धिमालको बसोवासित सबै क्षेत्र समावेश हुने) सेन राजाहरूको हुकूमत चलयो । त्यसवेला सिक्किमी राजा फूडचो नामग्यालले किराँत-क्षेत्र विजय गर्दा (ई० सं० १७७० सम्ममा) धिमालहरूको बसोवासित क्षेत्रमा पनि हात पारे भनी इमानसिंह चेमजोङज्यूले भन्नेका छन् (पृष्ठ १०२, भाग-२) । पछि गोरखाली राजा पृथ्वीनारायण शाहका फौजहरूले सिक्किमी राजा, तथा लिम्बू खम्बू नाइकेहरूलाई जिती संपूर्ण विजयपुर राज्य तथा पल्लो किराँतलाई ई० सं० १७७४ सम्ममा नेपालमा मिलाए । नेपाल एकीकरणपछि पनि धिमालहरूको ग्रामीण सामाजिक व्यवस्था-सम्बन्धमा हामीसँग ठोस प्रमाण छैन । तर धिमालहरूको भनाइअनुसार पहिला

धिमाल-गाउँमा गाउँ-माझी वा चौमाझीको चलन थियो र उनीहरू नै गाउँमा हुकूमत चलाउँथे । यी गाउँमाझी वा चौमाझी को थिए, धिनीहरू कसरी हुकूमत चलाउँथे, गाउँका सामाजिक नियमहरू के कस्ता थिए र सामाजिक नियमहरू उल्लंघन गर्दा के कस्तो दण्ड जरिमाना गरिन्थ्यो यहाँ उल्लेख गर्नुका साथै माझीको अधिकार तथा यी विभिन्न सामाजिक व्यवस्थाहरू अर्को पनि कुन रूपमा धिमाल-समाजमा छन् चर्चा गर्ने काम भएको छ ।

गाउँमाझी-

राई, लिम्बूमा आफ्ना गाउँ-नाइकेलाई पगरी तथा सुब्बा, बाहुन तथा क्षेत्रीहरूमा मुखिया, थारूहरूमा चौधरी तथा राजवंशीहरूमा देवनीया भने झैं धिमालमा पनि आफ्ना गाउँ-नाइकेलाई माझी भन्ने चलन देखिन्छ । माझी प्रथा कहिलेदेखि धिमालमा शुरू भयो स्पष्ट छैन । धिमालहरूकै भनाइ-अनुसार यो उनीहरूले जंगल फाडेर बसोबास गर्न थालेदेखि नै शुरू भएको हो ।

माझी पहिला कुनै पनि व्यक्ति हुन सक्थ्यो भने पनि पछि गएर यो बंशानुक्रम रूपमा चली आएको पाइन्छ । बाबु माझी भए छोराहरू स्वतः माझी कहलाइन्थे । आजकल माझीलाई पनि धिमालहरूले नेपालीकरण गरी 'मुखिया' भन्दछन् । यस्ता मुखिया मझेलोटारमा पहिला एउटै घर देखिए पनि हाल परिवार फुटी ५ घर परिवार भएको देखिन्छ । धिमालहरूको भनाइमा पहिला माझी सम्पन्न, सरकारी कर्मचारीहरू तथा जमीनदार पटवारीहरूलाई खुशी पार्ने तथा खुवाउन सक्ने र केही बोल्न सक्ने व्यक्ति हुन्थ्यो । गाउँ-माझी चुन्रु वा बनाउनुमा सरकारको हात थिएन । सरकारी तहमा माझीको मुख्य काम जमीनदार तथा पटवारीहरूलाई आफ्ना क्षेत्रमा जग्गाको पोत उठाउन सुविधा पुऱ्याउनु देखिन्छ । ऊ सरकार र आफ्ना जातिभाइभित्र एउटा मध्यस्थको रूपमा उभिएको पाइन्छ । यसबाहेक उसको काम सरकारी कर्मचारीहरू आफ्ना गाउँमा आइहाले उनीहरूलाई हरेक सहयोग पुऱ्याउनु पनि थियो ।

धिमाल गाउँभित्र गाउँ-माझीहरूले सामाजिक व्यवस्था मिलाउनको निमित्त ठूलो भूमिका खेलेको पाइन्छ । २००७ साल अगाडिसम्म आफ्ना गाउँ वा समाजभित्र घटेका झै-झगडाहरू माझीकै सल्लाहद्वारा हुंगी लगाइएको र ऊ नै प्रमुख भएर दण्ड वा माफी दिएको देखिन्छ । ग्रामीण झै-झगडाहरूमा जवान

केटाकेटीहरूको गुप्त शारीरिक सम्बन्ध, करनी, छिटकी, पातकी, जारी, ढाँटे, ठग्ने, चोर्ने, कुटपीट, घरायसी झगडा (लोम्ने-स्वास्नीको, बाजु-भाइ र बाबु-छोराको, सासू-बुहारीको झगडा) अंशबण्डा, सामाजिक पर्वमा (असारे पूजा तथा तिहार) भाइपरेका झगडाहरू र सामाजिक संस्कारका रीतहरू उल्लंघन, आदि देखिन्छन् ।

उल्लिखित झै-झगडाहरूमा कोही उजुरी गर्न आए माझी आफैले बुझाएर गाउँ-भलादमीहरू (धि. वरांग) राखेर मिलाउँथ्यो । झै-झगडाहरू ठूलो भए सम्पूर्ण धिमाल गाउँलेहरू भेला भएर छलफल गर्थे र यस प्रकारको जमघट-लाई धिमालहरू 'चौरासी' भन्थे । चौरासी जातीय संघ वा संस्था (Village Caste Council) जस्तो देखिए पनि यो कुनै संगठित संस्था देखिदैन र यसमा कुनै निश्चित सदस्यहरूको संख्या तोकिदैनथ्यो । चौरासी आवश्यकता-अनुसार त्यसै बेला नै संगठित हुन्थ्यो । धिमालहरूको भनाइमा चौरामीमा आफ्ना जात भाइले मात्र उजुर नगरी अन्य जातकाले (यदि झगडा धिमालसँगसम्बन्धित भए) पनि उजुर गर्न पाउँथे । चौरासीले जातीय मान्यता नहेरी हरेकले पाउने सहूलियत वा अधिकार दिलाइदिन्थ्यो भनी धिमालहरू भन्दछन् । झगडा ठूलो (बुझ गाउँबीचको झगडा) र सम्बन्धित गाउँ-माझीले मात्र चौरासी बसाएर मिलाउन नसके चार गाउँका माझीहरू (दिया थामेका माझीहरू) बसाई झगडा टुंगो लगाइन्थ्यो । कुनै किसिमले बोलाइएका माझीहरू चौरासी-मा उपस्थित हुन नसके उसले आफ्नो प्रतिनिधि (धि. बो को बदला) आफ्नो छोरा वा भाइ-भैयातलाई पठाउनुपर्थ्यो ।

झै-झगडामा हार्नेलाई नगद वा जिन्सी वा दुवैमा डाँडिन्थ्यो । साधारणतः कुटपीट घटनामा घाउ-नील हेरी कुटनेलाई नगदमा रु. ११- देखि रु. २०१- सम्म, जिन्सीमा एक घ्याम्पा जाँड र एक बोतल रक्सी र झगडा ठूलो भए सुंगुर, कुखुरासमेत मिलाएर डाँडिन्थ्यो । डाँडेको नगदबाट पनि जाँड रक्सी नै किनी माझी तथा उपस्थित पञ्चहरूले खान्थे । धिमालमा डाँड्ने प्रथा-लाई "डाड्ङ्का" र डाँडेर खाएको रक्सीलाई वा जाँडलाई 'पंचती गोरा' भन्दछन् ।

अब धिमालका सामाजिक झै-झगडाका प्रकृतिहरू र माझीको फंसला र डाड्ने प्रथामा चर्चा गर्दै जाउँ:-

१) शीर ल्होयका (शीर उठाउनी)

शीर उठाउने भन्ने चलन नेपालका राई-लिम्बूहरूमा पनि चलेको छ । धिमालमा शीर उठाउनी दुई प्रकारको देखिन्छः—

१) दुई व्यक्ति आपसमा कुटाकुट गरी कुनै व्यक्ति माझीसमक्ष उजूर गर्न आए माझीले दुई चार पंचहरू राखेर झण्डा टुंगो लगाई कुटाइ खानेलाई एक बोतल रक्सी, रु. १।— नगद र कहिले एउटा कुखुराको भाले शीर उठाउनी भनी दिलाइदिन्छ्यो ।

२) दाजुभन्दा भाइको विवाह वा दिदीको भन्दा बहिनीको विवाह अघि भए शीर उठाउने भनी सानोले ठूलोलाई (बहिनीले दिदीलाई र भाइले दाजुलाई । रु. ५।— एक बोतल रक्सी र एउटा भाले राखेर ढोग्नुपर्छ्यो । यो दोस्रो प्रकारको चलन धिमाल समाजमा चलेकै छ ।

२) करनी

कुनै लोग्ने मान्छेले कसैकी छोरी-बुहारी या स्वास्नीको बेराजीमा धर्म-इज्जत लुटे (केटीको मन्जुरीमा अनैतिक सम्बन्ध भनिन्छ तर करनी होइन) र केटी वा उसको हकवाला माझीसमक्ष उजूर गर्न पुगे गाउँ-माझीले यस सम्बन्धमा फंसला गर्न ठूलो अधिकार पाएको थियो । माझीले उजूर ठोक ठहर्‍याएमा त्यस व्यक्तिलाई केटीको गोडा ढोगाउनुको साथै रु. ५।— देखि नगद रु. १५।— सम्म, एक सेर रक्सी वा एक घँला जाँड डाँड्थ्यो । केटीको गोडामा ढोग्दा इज्जत लुट्ने व्यक्तिले पञ्चको सामुन्ने 'म आजदेखि यस केटी वा स्त्रीलाई चाटामा भेटे पनि, पछेराभा भेटे पनि, बजारमा देखे पनि रीस, इबी गर्दिनँ तथा असत् चित्तार्तिदिन' भन्नुपर्छ्यो ।

अझै पनि धिमालहरू यस्ता घटनाहरू पञ्चायत, सरकारी कचहरीमा लान चाहँदैनन् । तर केटीको गोडामा ढोगाउने चलन हराइसकेको छ । धिमालहरू आफ्नो इज्जत बाहिर पठाउनुहुँदैन, दुनियाले बिग्रेको थाह पाए गिल्ला गर्छ भन्दछन् । झम्किलोटारमा यस्ता घटनाहरू २-४ वटा घटिसकेका छन् र यस्तो अवसरमा धिमाल केटालाई रुपियाँ, पैसा तथा जग्गा दिएर धिमालहरूले आफ्नो छोरी जिम्मा लगाएका छन् ।

३) जारी

जारी धिमाल-संस्कृतिको एउटा भाग नै हो । धिमालहरू अर्काको

स्वास्ती फकाएर लानु नरात्रो मान्देनन् र यसलाई धिमाल-समाजले पूरा छुट दिएको छ ।

अर्काकी स्वास्ती लानेले पहिलो लोग्नेलाई चित्त बुझ्दो जारी (साधारणतः त्यस आइमाईलाई विवाह गर्दा लागेको खर्च) दिनुपर्छ । तर धिमालहरू भन्दा 'नारी अनुसारको जारी' भन्दछन् । यदि केटी लाने बल दरो छ भने उसले पञ्चहरूको सामुन्ने आफ्ना तर्कहरू पेश गरी जारी कम बुझाउन पनि सक्छ ।

साधारणतः स्वास्ती चोरिएको लोग्नेले आफ्ना गाउँ-मास्ती तथा पञ्चसँग उजूर गर्न जान्थ्यो । मास्तीले सम्बन्धित दुवैतर्फका व्यक्तिहरूलाई बोलाई पञ्चहरूको सामुन्ने छलफल गरेर जारी ठूंगो लगाउँथे । जारी ठूंगो लगाउँदा पहिलो लोग्नेको सामाजिक इज्जत (धन, सम्पत्ति, मान-मर्यादा आदि) हेरिन्थ्यो । धिमालहरूको भनाइमा जारी २००७ सालसम्म रु. ६०१- भन्दा ज्यादा थिएन । जारी गरेकी स्त्री दोस्रो लोग्नेसँग पनि नबसी पूनः तेस्रो व्यक्तिसँग पोइल गए जारी दोस्रो लोग्नेले पहिलो लोग्नेलाई जति बुझाएको थियो त्यसको ठीक आधा तेस्रो लोग्नेलाई बुझाउनु-पर्थ्यो । यस प्रकारको रीतलाई धिमालहरूले 'बिजारी रीत' भने पनि यस प्रकारको घटना धिमाल-क्षेत्रमा घटेको छैन भनी धिमालहरू बताउँछन् । लोग्ने मरेर स्वास्ती पोइल गए त्यसको जारी उठाउने (पहिलो लोग्नेका बंशजहरूले) चलन धिमालमा छैन ।

धिमालमा विवाहभएको छोरी बाबु-आमाको घरबाट पोइल गए विवाह भएको लोग्नेले उसको जारलाई नसमाती केटीको बाबु-आमालाई समात्छ । यस्तो घटनामा केटीको बाबु-आमाले जसरी भए पनि केटाको चित्त बुझाउनुपर्छ । यस्तो अवसरमा केटाले केटीको बाबुको घरमा गएर यस्तो कुरा गर्दछ भनी धिमालहरू उखान गर्दछन्, "कि हानिका दासा तिम्पी कि सिकातोम तिम्पी, कि माकनुना तिरीली गयाना" (कि मरेको चिहान देखा, कि गएको गोहो (बाटो), नभए तं आफैले तिर्ने (जारी) पर्छ) ।

यस प्रकारको एउटा घटना अन्वेषक कार्यक्षेत्रमा रहँदा नै घट्न गयो । दापगाछी बस्ने अर्जुन धिमालकी छोरीको विवाह आमवारी (मोरंग जिल्ला) बस्ने एउटा धिमालसँग भएको थियो । ऊ माइत आएको समयमा तोपगाछी पंचायत (झापा जिल्ला) को जोगीचन गाउँको नरबहादुर धिमालसँग

पोइल गई। पहिलो लोग्नेले आफ्नो दलबल लिएर केटीको बाबुलाई समात्थो र कुरा नमिन्दा उनीहरूले केटीको दाजुलाई नै समातेर लगे। यो घटना अन्वेषक अध्ययनभित्रमा वसुन्जेलसम्म टुंगो लागेको थिएन।

हालमा यस प्रकारका घटनाहरू धिमालहरू भरिशक्य आफ्नै जाति-समाजभित्र टुंगो लगाउने कोशिश गर्दछन्। कुरा नमिले स्थानीय गाउँ-पञ्चायतमा उजूर गरिन्छ र स्थानीय वडा-सदस्य तथा अन्य पञ्च भलादमीहरू मिलेर जारीको टुंगो लगाइन्छ। यसरी जारी उठाउँदा रु. ५००।- देखि रु. १,०००।- सम्म उठाएको देखिन्छ।

खातीपोका

खातीपोकाको शाब्दिक अर्थ धिमालमा सिस्का भाँच्नु (खाती-सिस्का पोका-भाँच्नु) हो। धिमालमा पहिला 'सिस्का भाँच्ने' भन्ने वित्तिकै लोग्ने-स्वास्तीको संबन्ध विच्छेद भन्ने कुरालाई देखाउँथ्यो। खान पुन्याएन, लाउन दिएन, नानी भएन तथा शारीरिक संबन्ध आदि विषयलाई लिएर खातीपोका गरिन्थ्यो। खातीपोकाभा पुरुष तथा स्त्री दुवैको मन्जुरी आवश्यक थियो। यस अवसरमा गाउँमाझी, पञ्च भलादमी तथा स्त्रीपुरुष (सम्बन्धविच्छेद गर्नेहरू) उपस्थित भएपछि भेला भएकामध्ये कुनै एउटा पंच उठी एउटा सानो सिस्का (दुवै छुट्टिने स्त्रीको पुरुषको कान्छी ओँलाको नाप लिएर केटीको सिस्काको नापको भाग केटाले र केटाको नापको भाग केटीले समात्नुपर्थ्यो) समात्न लगाइन्थ्यो। अब कुनै बूढो गाउँ-पंच (वाराङ्ग) वा गाउँमाझी उठी त्यस सिस्कालाई बीचमा भाँचेर यस प्रकार भन्थ्यो, आजदेखि तिमी दुई आपसमा छुट्टिऔ, विवाहपहिला तिमीहरूको जुन साइनो थियो आज त्यही साइनो रहने छ, केटाले केटीलाई अब जहाँ भेटे पनि कुनै प्रकारको पाप नचिताउनु। त्यसपछि छुट्टिने स्त्री-पुरुषले पहिलाको साइनो वा कुनै नयाँ साइनो प्रयोग गरी एक अर्कालाई ढोग-भेट गर्थे यस अवसरमा पुरुष र स्त्री दुवै तर्फकाले एक घ्याम्पा जाँड, एक बोतल रक्सी र रु० ५।- देखि रु. १०।- सम्म पंचको तथा गाउँ-माझीका समक्ष राखेपछि र पंच तथा गाउँ-माझीले स्वीकार गरे पनि खातीपोका पक्का मानिन्थ्यो।

हाल पुरानो रीतमा केही बदली पहिला पञ्चायतमा उजूर गरेर आफ्ना गाउँ-पंच तथा वडा सदस्यहरू बसाई खातीपोका गरिन्छ। यसमा सिस्का भँचाउनुको साथै छुट्टिएको तमसुक पनि गरिन्छ। धिमालहरू यस्तो

चीजलाई बाहिर हल्ला गर्नुभन्दा आपसमा मिलाउनु नै राम्रो मान्दछन् ।

मझेलीटारमा यसरी खातीपोका गर्ने दुई जोडी धिमाल स्त्री-पुरुषहरू देखिए । एक जना धिमाल आफूले खातीपोका गर्ने कारण यसरी बताउँछन् :-

मेरो पहिलेकी स्वास्नी केही सनकी र झगडालु किसिमकी थिई । हामी दुबैमा सानो सानो कुरामा झगडा भइरहे पनि हात्ता दुई जना छोरीहरू जन्मिसकेका थिए । म ऊसँग सुत्दा सन्तुष्ट थिइन र सँगै सुत्ने विषयलाई लिएर नै हात्ता झगडा भइरहन्थ्यो । त्यसैले जेठी हुँदै मैले अर्को कान्छी स्वास्नी जारी गरेर ल्याएँ । यस केटीको (मेरी कान्छी स्वास्नीको) र मेरो पहिला-देखि नै चिनजान थियो । ऊ मेरै गाउँकी थिई । उसको पहिलेको लोग्नेको घर सनपकुवा हो । ऊ उसको पहिलो लोग्नेसँग सन्तुष्ट थिई वा थिइन मैले कहिले पनि सोधिन । ऊ लोग्नेको घरबाट साइत फर्कदा मौका पारी म उसलाई बजारमा, मेलासा, चिया-पानी खुवाई फकाउन थालें । यसरी केही महीना बितेपछि र पुनः साइत आएको बेला पारी फकाएर आफ्नै घरमा ल्याएर राखें । ऊ मेरी हालकी एउटी स्वास्नी हो । यसरी जेठी हुँदै मैले कान्छी स्वास्नी ल्याएकोले मेरी जेठी स्वास्नी मसँग झन् चिडिई र कान्छी स्वास्नी ल्याएको २-४ दिनमा नै ऊ आफ्नो साइत गई भन्ने कुरा थाह पाएँ । मैले ऊ हुँदै कान्छी स्वास्नी ल्याएकोले र ऊ मसँग बस्न नचाहेकीले पंच तथा उसका दलका मान्छेहरू मिली मलाई जवर्जस्ती खातीपोका गर्न लगाए । मैले कान्छी स्वास्नी ल्याउनु-अघि ऊ पोइल मात्रै गएको भए म केही जारी पाउन सक्थें, मेरो आफ्नै गलती थियो र मैले करले खातीपोका गर्न पन्थो । तर मेरो जारले मलाई छोडेन । उसले आफ्ना गाउँ पंचहरू बोलाई मसँग रु० १०००।- को दाबी गर्‍यो । मेरा गाउँ पंचहरू सबै मिलेर जारी रु० ८००।- मा मिलाइ दिए । म एउटा साधारण मोही मात्रै हुँ र मसँग तुरन्त रु० ८००।- भेला हुन सकेन । मैले एउटा गोश बिक्री गर्नुको साथै इष्टमित्रहरूसँग रिन काढी आफ्नो जारलाई पन्छाएँ । जेठी तर्फका दुइटी छोरीहरूमा कान्छी छोरी आसाले नै लगी र जेठी छोरी मसँग छ । धन सम्पत्ति भनेको त्यस्तै हो, हाल म मेरी कान्छी स्वास्नीसँग सन्तुष्ट छु ।

यस घटनामा खातीपोका गर्ने कारण आर्थिक स्थिति नभएर घर-झगडा तथा शारीरिक असन्तुष्टि देखिन्छ ।

सामाजिक पर्वमा ऋगडा:-

धिमालहरूले जान्ने दुइटो मुख्य ठूला सामाजिक पर्वहरू-असारे (जातिरी) र ओंसी (तिहार) हुन्। यी पर्वमा धिमालहरू खान-पानमा प्रशस्त खर्च गर्दछन्। असारे पर्वमा हरेक धिमाल-गाउँमा एकदिने जातिरी वा सिरिजातको मेला लाग्दछ। जातिरी मेला आफ्ना गाउँभित्रका हरेक इष्ट-मित्रलाई नछुट्याई खबर गरेर मात्रै फलानो दिन लगाउने भनी ठुंगो गर्नुपर्छ। यस मेलाको मुख्य उद्देश्य आफ्ना देवी-देउतालाई खुशी बनाउनु, पुराना वरभाव हरू भूली आपसमा मिल्नु र रमाइलो गर्नु तथा केटाले केटीलाई हेर्ने मौका पनि हो। तर मधुमल्ला गाउँ-पञ्चायत वडाले ५ मा बस्ने अभिलाल धिमालले आफ्नो गाउँमा जातिरी मेला लगाउँदा आफ्ना भतिजाहरूलाई खबर गरेनन्। भतिजाहरूले काकासँग बदला लिनु थियो। त्यसैले मेला लाग्ने दिनमा गाउँको महाराज थानमा गएर भतिजाहरूले काकासँग ऋगडा गर्न शुरू गरे। पछि ऋगडा बढ्दै गएर भतिजाहरू मिली काकालाई कुटे र मेला लाग्ने नपाई तितर-बितर भयो।

यसरी मेलाको उद्देश्य आपसी वरभाव भुल्नु हो भने पनि धिमालहरू यस्तो अवसरमा झन् पुरानो वरभावलाई बढाउने र रीस इवी साध्ने राम्रो मौका भनी ठान्दछन्। यस्तै प्रकारको अर्को उदाहरण जातिरी मेलामा नै कसरी घट्यो प्रस्तुत गरिंदछ।

दापगाछी गाउँमा लागेको जातिरी मेलामा अर्नाखरी र साने बाह्रघरे धिमालहरूको आपसमा कुटाकुट भयो। यो ऋगडाको शुरू सानो बाह्रघरे विवाह-काण्डमा उब्जेको थियो विवाहमा अर्नाखरीका मान्छेलाई सानो बाह्रघरेका मान्छेहरूले जथाभावी बोलेको हुनाले अर्नाखरीका नापुलाल धिमाल उठेर आफ्ना जमात मेला गरी सानो बाह्रघरेका मान्छेलाई त्यहीँ कुटे। आफ्नै गाउँभित्रको विवाह भएकाले सानो बाह्रघरेका मान्छेले त्यस समयमा ऋगडा बढ्न नदिई तुरुन्त रोके। यही निहुँ गरी सानो बाह्रघरेका मान्छेले दापगाछीको जातिरी मेलामा आफ्नो दल बनाइ खसी ज्यादा पिएको जस्तो गरी अर्नाखरीका मान्छेलाई कुटे। अर्नाखरीका मान्छेलाई सानो बाह्रघरेले दल-बलसहित मेलामा आएको थाह भएन।

यस प्रकारका ऋगडाहरू पहिला स्थानीय गाउँ-माझी र पंच भलादमीहरू मेला भएर ठुंगो लगाइन्थे, हालमा स्थानीय गाउँ-पञ्चायतले

मिलाउँछ । फुटिनेहरूको चित्त नबुझे स्थानीय प्रहरी चौकीमा गएर समेत उजूर गर्दछन् ।

सामाजिक नीति उल्लंघनः—

विवाह तथा मृत्यु कर्ममा

धिमालमा विवाह गर्नेहरू साइनोभिन्न परे सामाजिक नियम-अनुसार दण्ड गर्ने चलन माथि नै उल्लेख भइसकेको छ । यसै प्रकारले धिमाल विवाहकर्ममा कुनै व्यक्तिले रक्सी पिउँदा मुखबाट एक थोपा चुहाउनुहुँदैन । रक्सी दिएको ग्लास वा कचौरा जुन व्यक्तिले दिन्छ त्यो ग्लास वा कचौरा भुइँमा नराखी त्यही व्यक्तिको हातमा नै वापस दिनुपर्छ । रक्सी पिउनेले मुखबाट रक्सी चुहाए वा संजोगले चुहिए वा ग्लास वा कचौरा भूलले भुइँमा राखे रक्सी पिउने व्यक्ति दण्डको भागी हुन्छ । यस्तो दण्डमा पहिलो जति रक्सी पिएको थियो त्यसको ठीक दोब्बर पिउनुपर्छ । यस्तो गलती पुनः दोहरिए एवं प्रकारले दोब्बर रक्सी पिउँदै जानुपर्छ । यस्तो दण्डलाई धिमालहरू 'मिलोही' भन्दछन् । यस प्रकारको गलती लेखक स्वयंले नजानिकन नै कार्यक्षेत्रमा गरेको थियो र दण्डको भागी पनि बनेको थियो । एवं प्रकारले मृत्यु-कर्ममा समयमा कामपापी नगर्नेलाई दण्ड गर्ने चलन छ ।

सामाजिक पर्वमा—

असारे पूजाको दिन कुनै धिमाल-स्त्री या पुरुषले कपाल कोरे धामीले डाँड्दछ । असारे पूजाको दिन सुंगुर या कुखुरा काट्ने व्यक्तिले एकै चोटिमा काट्न नसके तथा असारे पूजाको चन्दा-दाताहरू पूजाको दिनमा राती थान रुडन नगए (परेको कुनै पनि एकजना पुरुष जानैपर्छ) । उनीहरूलाई पन्ध्रहरेले डाँड्दछ । यस्तो अवसरमा एक बोतल रक्सी वा एक चिण्डो जाँड वा रु. ११- डाँडिन्छ ।

धिमालमा डाँड्ने अर्को चलन जातबाट हटक गर्नु पनि हो । कसैले समयमा कामपापी नगरे पाती चल्ने अर्को जातकी स्वास्नी ल्याएर भात-भान्सा चलाए, आपनै हाडनातासँग विवाह गरे' जातबाट हटाउने काम हुन्छ । जातबाट हटाउनु भनेको दाल (कालो) र उसको हुक्का-चिलिम समाजमा नचल्नु हो । यसरी जात गएको व्यक्तिलाई पहिला जातमा समावेश गर्दा गाउँ-माकीहरू मेला भएर कालो दालमा कीडी पकाई त्यो दाल उक्त व्यक्तिलाई

खुवाइन्थ्यो र उसलाई जातभिन्न तिहन्थ्यो । यसरी दालमा कौडी पकाएर जात-भिन्न समावेश गर्ने चलनलाई धिमालहरू 'हाराकाउली' भन्दछन् । हालमा यसरी दालमा कौडी पकाएर खुवाउने चलन धिमालमा बन्द भइसकेको छ र जात जान्छ भने पनि व्यवहारमा देखिदैन ।

माझी मान्ने रीतहरू

असारे पूजामा सुँगुरको एउटा फिला र खसीको एउटा फिला बोकेर सर्वप्रथम गाउँलेहरूले माझी मान्न जानुपर्छ । यस अवसरमा माझीको घरमा गीत गाउँदै जानुपर्छ र उसलाई मानी सकेपछि ढोल बजाउने तथा नाच्ने काम शुरू हुन्छ । माझीले यस अवसरमा जाँड रक्सा दिएर गाउँलेहरूको स्वागत गर्दछ ।

२) औंसीमा (तिहारमा) एक भार दाउरा (दुई बिटा) बोकेर हरेक घर-परिवारले माझी मान्न जानुपर्छ । यस अवसरमा माझीले आफ्ना घरमा आएका व्यक्तिहरूलाई खान-पान गराउनुपर्छ ।

३) बर्खामा गाउँलेहरू सबैले 'वेडी' बुझाउने भनी गाउँ-माझीलाई मान्न जानुपर्छ । यस अवसरमा रोप्पा (धान) रोप्न, आली लगाउन, हलो जोत्न वा अन्य कुनै कामको लागि हरेक परिवारले एक जना सदस्य एक दिनको निमित्त पठाउनुपर्छ । माझीले यस अवसरमा पनि राम्रोसँग खुवाउनुपर्छ । यस प्रकार गाउँ-मुखिया (Village Headman) लाई जनश्रम दिएर सहयोग गर्ने चलन खालि धिमालमा मात्रै नभएर पश्चिम नेपालमा विभिन्न जातिहरूमा (हेर्नुहोस् पेट्रिसिया केपलान १९७२, वि. लायनल केपलान १९७०; दाहाल १९७५) पनि पनि पाइन्छ ।

४) बिहेवारीमा माझी-रीत भनी एक बोटल रक्सी माझीकै हातमा वा उसको घरमा पठाउनुपर्छ । विवाहमा साइनो केलाउँदा माझीलाई नै मान्नुपर्छ ।

माझीका अधिकारहरू लिखित रूपमा नभए पनि यी अधिकारहरूलाई गाउँलेहरूले बुझेका थिए र उसले केही नगरे वा नभने पनि गाउँलेहरू उसलाई मान्न जान्थे । हालमा माझीका अधिकारहरू केही ढीला भइसकेका छन् । सामाजिक नियमहरूमा धिमालहरूले अझै माझी मान्ने पनि जनसहयोग दिएर सेवा पुर्‍याउने चलन बन्द भइसकेको छ । हालको पञ्चायती व्यवस्थामा उसले खास भूमिको खेलेको तथा गाउँ पञ्चायतमा प्रधान पञ्च वा वडा सदस्य चुनिएको देखिदैन । ऊ आफ्नै गाउँ-वडाका समस्याहरूले गरेको छलफललाई सहर्ष स्वीकार

गर्दछ र छलफलमा बोलाइएमा गएर भाग पनि लिन्छ ।

धिमालको जातीय संघ चौरासी पनि हालमा बन्द भइसकेको छ । यसरी सामाजिक नियमहरू खुकुलिनु तथा चौरासी बन्द हुनुमा २००७ सालको क्रान्ति, पञ्चायती व्यवस्थाको शुरुआत नयाँ मुलुकी ऐन तथा पहाडियाहरू धमाधम बसाइ भर्नु आदि मुख्य कारणहरू हुन् ।

संक्षेपमा २००७ सालअगाडिसम्म केन्द्र सरकार र धिमाल ग्रामीण सामाजिक व्यवस्था एउटा भिन्न भिन्न एकाइको रूपमा देखा पर्छन् । केन्द्र सरकारको विभिन्न नियमहरू ग्रामीण जनजीवनमा भिजेको देखिदैन । जनता र सरकारको सम्बन्ध पोत उठाउनुमा मात्र सीमित देखिन्छ । नयाँ राजा भएको, नयाँ प्रधान मन्त्री चुनिएको वा जिल्लामा कुनै नयाँ सरकारी अधिकृत खटिएको जनतालाई मतलब थिएन । माथिल्लो तहका सरकारी कर्मचारीहरूको न सर्व साधारण जनतासँग सम्बन्ध थियो न जनताहरूनै ती कर्मचारीहरूबाट केही पाउने आशा राख्थे । सरकारी मान्छे भन्ने बित्तिकै जनता त्रसित र सतर्क हुन्थे र भरिसक्द उनीहरू सरकारी मान्छेको सामनेमा पर्न चाहँदैनथे । राजाको अनुहार देख्नु त कहाँ कहाँ एउटा साधारण पुलिस गाउँमा जाँदा जनता डराएर भाग्यो पुलिसहरू गाउँमा गएर सोझा जनतालाई दुःख दिन्थे वा कुट्थे वा नचाहिँदो प्रकारले पैसा असूल गर्ने कोशिस गर्थे भन्ने कथाहरू धिमालहरू सुनाउँछन् । त्यसैले सकेसम्म जनता सरकारी व्यवस्थासँग नमुछिने वा उसँग अलग्गै रहन चाहन्थ्यो ।

२००७ सालदेखि २०१७ सालसम्मको ग्रामीण सामाजिक स्थिति

२००७ सालको क्रान्ति न कुनै धिमालले बुझेका थिए न कुनै धिमालले यसमा भाग लिए । त्यसैले क्रान्ति आयो । राणाहरूको शासन पल्टियो भन्ने कुरा धेरै धिमालहरूले सुने पनि तर किन पल्टियो भन्ने कुरा बुझेनन् । त्यसैले क्रान्तिको पछि पनि केही समयसम्म जनजीवन पहिला भै सामान्यरूपमा चल्यो । तर यस क्रान्तिपछि धिमाल जनजीवनमा अर्को रूपमा अत्तर पर्यो । पहाडियाहरू धमाधम मधेश भर्न थाले हानाथाप गर्दै तराईमा जमीन ओगट्न थाले । अब धिमालमा जग्गासम्बन्धी झगडा शुरू हुन थाल्यो र यस प्रकारका जग्गा झगडामा धिमालहरू आफू आफू मात्र संलग्न नभई पहाडिहरूसँग पनि मुछिन थाले ।

यस क्रान्तिले पुनः अर्को रूपमा धिमालमा जातीय चेतना ल्याउन थुलु गन्थो । २००७ सालपछि धिमाल र लिम्बूहरूमा आपसी सम्बन्ध बढ्न थुलु गन्थो । लिम्बू र धिमालहरू “हामी एक वंशका हौं र हामी दाजु भाइ हौं” भन्न थाले । त्यसैले क्रान्तिपछि धिमाल र लिम्बूहरू मिलेर विभिन्न ठाउँमा “चुमलुङ” (जातीय सभा) गरेको देखिन्छ । यस प्रकारको चुमलुङ धिमाल र लिम्बूहरूको बीचमा क्रमशः २००७, २००९, २०१३, तथा २०१८ । १९ सालमा भयो । यस्ता चुमलुङहरू धिमालले कहिले उकालो चढी लिम्बूहरूसँग मिलेर गरे र कहिले लिम्बूहरू ओराला झर्दा धिमालहरूसँग मिलेर गरे । चुमलुङको लिखित प्रमाण धिमालहरूसँग केही छैन र सबै कागज पत्रहरू लिम्बूहरूसँग छ भनेर धिमालहरूले भने पनि यी चुमलुङहरू किन भयो र कहिले भयो धिमालहरूलाई रान्न थाह छ । यी चुमलुङहरूमा धिमालहरूले ‘मुपारी विवाह’ गर्न हुँदैन, ‘चुमाउनी’ (Bride price) घरे खानु हुँदैन र ‘सांगी विवाह’ (Arranged Marriage) गर्नु पर्छ भनी पास गरे । हाल यी नियमहरू धिमालहरूको दैनिक जीवनमा राम्रोसँग लागु भइसकेका छन् । चुमलुङ गर्नुको अर्को मुख्य उद्देश्य धिमालहरूले आफ्नो जातीय इतिहास खोज्नु पनि थियो ।

लिम्बू र धिमालहरू आपसमा मिल्न खोज्नु जातीयता दरो बनाउनु मात्र देखिन्छ । पछि गएर यसले राजनैतिक रूप लिन खोज्यो । ठीक यसै समयमा नेपाली कांग्रेस सरकारको पतन, पञ्चायती व्यवस्थाको प्रादुर्भाव, अौलो उन्मूलन कार्यक्रम र सरकारी नयाँ कार्यक्रमहरू; भूमिमुधार कार्यक्रम, सुकुमवासीलाई जग्गा बाँड्ने तथा पुनर्वास आदि योजनाहरूले पहाडियाहरू धमाधम मधेश झर्न थाले र विभिन्न जातिहरूको समागमले गर्दा धिमाल र लिम्बूहरूका यस प्रकारका चुमलुङहरू स्वतः हराएर गए ।

तर यस प्रकारका जातीय सभाहरूले धिमालहरूमा एक प्रकारको राजनैतिक भावनाको वृक्षारोपण रोपिसकेको थियो । उनीहरूले आफ्नो जातीय स्थिति कस्तो छ बुझ्न लागिसकेका थिए । त्यसैले होला सन्केलीटारको एउटा सम्पन्न धिमाल (गाउँमाझीले) २०१५ सालको राष्ट्रिय आम चुनावमा आफूलाई एउटा स्वतन्त्र उम्मेदवारको रूपमा घोषणा गरे । तिमीहरूको जाति पिछडिएको छ, तिमी चुनावमा उठ्यो र जित्यो भने ‘तिमीलाई सरकारले मन्त्री बनाउँछ’ भनी उनका साथीहरूले (पहाडिया तथा धिमालहरूले नै) भनेकाले उनी मन्त्री हुन पाउँला भन्ने लालसाले चुनावमा उठेका थिए । उनको

चुनाव चिह्न पानीको कल थियो । उनले यो चुनाव चिह्न सबै धिमालहरूले राम्रोसँग बुझ्छन् र भोट देल्छन् भन्ने आशा राखेका थिए । उनको भनाइमा यो चुनाव चिह्न बुझ्न सजिलो र जनजीवनलाई छुमे (पानीको आवश्यकता हरेक व्यक्तिले बुझ्ने हुनाले) किसिमको थियो । तर चुनावमा उनी अन्य धेरै उम्मेदवारमा पछि परेर हारे । झापा जिल्लामा मात्रै धिमालहरूको संख्या ७-८ हजार हुँदा पनि उनी हार्ने कारणमा धिमालहरूको सोझो व्यवहारले गर्दा हो भनी उनी बताउँछन् । उनको भनाइमा धिमालहरू अशिक्षित भएको र धेरै चुनाव बाकसहरू भएको पंक्तिमा पानीको कल भएको बाकस हतारमा धेरै धिमालहरूले राम्रोसँग छुट्याउन सकेनन् । सोझा धिमालहरू जसले चुनाव बाकस छुट्याउन सके पनि भित्र गएर ठीकसँग भोट खसाउन जानेनन् । कतिले चुनाव कागज बाहिर हातैमा लिएर फर्कें । कतिले त्यहीं गएर सिन्दूर, फूलले चुनाव बाकसलाई पूजा गर्न थाले र कतिले चुनाव कागज बाकसभित्र खसाउनुको बदला बाकसको छेउमा राखेर नै फर्कें । धिमालस्त्रीहरूलाई कति फकाउँदा पनि भोट खसाल्न गएनन् ।

संक्षेपमा, २०१० साल अन्तसम्ममा धिमालहरूमा केही राजनैतिक चेतना घुसिसकेको थियो । उनीहरू सरकार र सरकारी व्यवस्थासँग नजीक आइरहेका थिए र केन्द्रीय सरकारी व्यवस्थाले उनीहरूको दैनिक जीवनमा असर पर्न लागि सकेको थियो ।

२०१७ सालपछिको धिमाल ग्रामीण राजनीति:-

२०१६ (ई० सं० जुलाई २४, १९५९) मा चुनिएको नेपाली कांग्रेसको सरकारले धिमाल जनतामा केही असर पारेको देखिदैन । चुनावमा कांग्रेसले जित्यो भन्ने धिमालले सुने तर कांग्रेस कस्तो सरकार हो धिमालहरूलाई थाहा थिएन । कांग्रेस सरकार गठन भएको झण्डै १४ महिनापछि (१६ डिसेम्बर, १९६०) यो सरकार पनि विघटन भयो र २०१७ पौष १ गते (५ जनवरी १९६१) मा स्व० श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्रवीरविक्रम शाहबाट नेपालमा पञ्चायती व्यवस्थाको सरकार गठन गरिबक्स्यो ।

यसरी छोटो समयमा नै देशमा राजनैतिक उथल-पुथल भई पञ्चायती सरकार गठन हुँदा तुरुन्त पञ्चायत सरकारको आदर्शलाई धिमालहरूले बुझ्न सकेनन् र यस व्यवस्थामा भाग लिन केही पछि परे । पञ्चायती व्यवस्थाले आफ्नै गाउँभित्र ग्रामीण सरकार गठन गर्ने, गाउँ-

व्यवस्थाको लागि नियमहरू बनाई गाउँभित्र प्रत्यायोजन गर्ने तथा आफ्नो गाउँ-विकास गर्न दिएको कुरा सोझा धिमालहरूले भट्ट बुझ्न नसक्नु कुनै अस्वाभाविक थिएन । पञ्चायती व्यवस्थाद्वारा साधारण व्यक्ति पनि आफ्नो गाउँमा ठूलो (गाउँ-माझीभन्दा ठूलो) हुन सक्छ भन्ने कुरा धिमालहरूले बुझेनन् । तर दमक गाउँ-पञ्चायतको ३ नं० वडामा धिमालहरूले शुरूदेखि नै पञ्चायती व्यवस्थामा भाग लिएको देखिन्छ र यस वडामा हालसम्म धिमाल नै वडा-सदस्य भएको पाइन्छ । २०१८ सालको पहिलो चुनावमा यस वडाका धिमालले जम्मा ७३ भोट र उनको प्रतिद्वन्द्वी खड्काले जम्मा ६ भोट पाए । यसै समयभित्र भुमिसुधार, कृषि रिन-व्यवस्था तथा धर्म दुकुटी, औलो उन्मूलन-कार्यक्रम शुरू भइसकेका थिए । विभिन्न जनजातिहरू एक-एक गर्दै तराईमा झर्न थाले र जातीय विभिन्नताले गर्दा ती जातिहरूबाट धिमालहरूले धेरै नयाँ चीज सिक्नु कुनै ठूलो कुरा थिएन ।

वि० सं० ०२३।५।२६ मा दमक गाउँ-पञ्चायतमा पहिलो चोटि धिमाल प्रधानपञ्च व्यक्ति, 'अ' चुनियो । आफ्ना जात-भाइ मिले दमक गाउँ-पञ्चायतमा प्रधानपञ्च तथा केही वडा सदस्यहरूमा धिमाल चुनिनु ठूलो कुरा देखिँदैन । दमक गाउँ-पञ्चायतको प्रधानपञ्च चुनिनुमा सामाजिक इज्जतको साथै आर्थिक उपलब्धि पनि छ । झापा जिल्लाको उद्योग र विकासलाई हेर्ने हो भने भद्रपुरपछि दमकको नै नाम लिन सकिन्छ । झापा जिल्लाको गाउँ-पञ्चायतहरूमा (भद्रपुर नगर-पञ्चायत बाहेक) आम्दानीको दृष्टिकोणले दमक पञ्चायतको स्थान तेस्रो छ । दमक गाउँ पञ्चायतले २०२६।३० सालमा आफ्नो गाउँको विकासलाई तीन लाखभन्दा बढी रु० खर्च छुट्याइएको देखिन्छ । स्थानीय पञ्चायतको आम्दानीलाई प्रधानपञ्चमार्फत नै खर्च गरिने हुनाले प्रधानपञ्चले चाहेको चण्डमा गाउँ पञ्चायतको आम्दानीलाई केही हद-सम्म आफ्नो निजी काममा खर्च गरेर पछि आवश्यकताअनुसार गाउँ-पञ्चायत-लाई वापस दिन पनि सक्छन् । (यसो गर्नु कानूनी नभए पनि व्यवहारमा मिलाइन्छ) । त्यसैले धेरै आम्दानी भएको गाउँ-पञ्चायतमा प्रधानपञ्च, उप-प्रधानपञ्च तथा वडा सदस्यहरू आर्थिक उपलब्धिको लागि मात्रै उठ्न खोज्नु पनि कुनै ठूलो कुरा होइन । तर धिमाल बाहेक अन्य जातको मानिस-हरूले यस पञ्चायतमा प्रधानपञ्च तथा उप-प्रधानपञ्च हुन खोजेमा धिमालहरूको

^१दमक गाउँ पञ्चायतको २०२९-३० को वार्षिक बजेटअनुसार ।

सहयोगी लिनार्थ कि धिमालहरूलाई आपसमा फुटाउन सक्नुपर्छ ।

२०२३।२।१६ मा दमक गाउँ-पञ्चायतमा धिमाल प्रधानपञ्च चुनिने धेरै कारणहरू छन् । सर्वप्रथम, बहुसंख्यक धिमालहरूले गाउँपञ्चायतको महत्त्व बुझिसकेका थिए । त्यसैले धिमालहरू आफ्नो गाउँ-पञ्चायतमा आफ्नै कुनै नाइके छान्ने आफूलाई केही फाइदा होस् भन्ने ठान्थे । दोस्रो, धिमालमा त्यस बेलासम्म आपसमा फूट देखिदैन । आफ्नो जात-भाइ जो उठे पनि सबैले मिलेर उसलाई सहयोग गर्छ भन्ने भावना थियो । त्यसैले वि० सं० २०२३ सालको चुनावमा धिमालहरू सबै मिलेर व्यक्ति "अ" धिमाललाई उठाए । व्यक्ति "अ" धिमाल एउटा महत्त्वाकांक्षी, जोशिलो आँठिलो केही पढेको तथा चलाख व्यक्ति थियो । त्यसैले सम्पूर्ण धिमालले उनलाई सहयोग दिएकाले व्यक्ति "अ" धिमालले २०२३ सालको प्रधानपञ्चको चुनाव सजिलैसँग जिते ।

धिमालहरूकै भनाइअनुसार व्यक्ति "अ" धिमाल प्रधानपञ्च चुनिए-पछि जनताको सेवा गर्नुको बदला ज्यादा अवसरवादी भए । उनी मले ठूलो अधिकार पाएँ, म जे पनि गर्न सक्तछु, सबैले मलाई मान्नुपर्छ भन्ने विचारले पीडित भएकाले उनी आफ्नै जात-भाइलाई समेत हेप्न थाले । पछि उनलाई पञ्चायतको पैसा खाई मासेको भूटाचारको मुद्दा लागेकोले दोस्रो प्रधानपञ्चको चुनावमा सजिलैसँग हारे ।

२) मापा जिल्लाको १३ वटा गाउँ पञ्चायतहरू जहाँ विकेन्द्रीकरण लागू भइसकेको छ तिनीहरूको ०३।१।३२ को वार्षिक बजेट यस प्रकार छ ।

विकेन्द्रीकरण लागू भएको पञ्चायतहरू वार्षिक बजेट ०३।१-३२

१) भद्रपुर नगर पञ्चायत	७,६२,१२३।-
२) गौरादह गाउँ पञ्चायत	८,११,०००।-
३) तोपगाछी गाउँ पञ्चायत	५,६६,८६६।४६
४) दमक गाउँ पञ्चायत	५,६८,६१०।४८
५) जयपुर बुधबारे गाउँ पञ्चायत	३,४७,४४८।३६
६) नकलबन्दा गाउँ पञ्चायत	२,५०,०२०।-
७) ज्यामिर गढी गाउँ पञ्चायत	२,४७,६६५।४०
८) चन्द्रगढी गाउँ पञ्चायत	२,००,१६१।६४
९) धुलाबारी गाउँ पञ्चायत	१,८४,७४२।४३
१०) पाठामारी गाउँ पञ्चायत	१,५०,०००।७०

११) धंलाडुवा गाउँ पञ्चायत	)	गाउँ सभा त्यस बेला नभइसकेकोले संकलन गर्न नसकेको ।
१२) चकचकी गाउँ पञ्चायत	)	
१३) गौरीगंज गाउँ पञ्चायत	)	

स्रोत: जिल्ला पञ्चायत कार्यालय, चन्द्रगढी ०२१-०३२

यसरी व्यक्ति "अ" धिमाल हाने कारणमा मुख्यतः आफ्नै जात-भाइले उसलाई सहयोग नदिनु हो । उनले प्रधानपञ्च हुँदा पञ्चायतको सम्पत्ति खाई मासेको, तथा हरेकसंग झगडा खिचोला मचाएकोमा उनका दाजु-भाइ तथा जातभाइहरू उनीसंग क्षुब्ध देखिन्छन् । त्यसैले व्यक्ति "अ" धिमाल दोस्रो चोटि प्रधानपञ्च उठेको बेला धिमाल आपसमा तीन गुट भएर फुटेको देखिन्छन् । पहिलो गुट व्यक्ति "अ" धिमाललाई समर्थन गर्दछ । यस गुटमा व्यक्ति "अ" धिमालका आफ्ना दाजु-भाइ, केही वंशजहरू तथा उनका खेती गर्ने अधियारहरू देखिन्छन् । दोस्रो गुटमा व्यक्ति "अ" धिमालका विरोधी धिमाल देखिन्छन् । यस गुटमा धिमाल गरीब, युवक-तन्नेरीहरू देखिन्छन् (यो विकासवादी विचारका, गरीबहरूको समर्थन गर्ने र पूँजीपतिहरूको विरोध गर्ने देखिन्छन्) । तेस्रो धिमाल गुट व्यक्ति "अ" धिमाललाई पूर्णतया समर्थन गर्दैन तथा अन्य जातको मानिसलाई प्रधानपञ्च होस् भन्ने विचारमा पनि छैन । यस गुटमा व्यक्ति "अ" धिमालका आफ्नै दाजुभाइहरू तथा केही गाउँले धिमालहरू देखिन्छन् । तर व्यक्ति "अ" धिमालको विरोधी धिमाल गुट निकै दूरो र बाहुन तथा नेवारको दललाई समर्थन गरेको देखिन्छ । त्यसैले दोस्रो चुनावमा (वि० सं० २०२६।२।४) धिमाल र नेवार प्रधानपञ्चमा र उप-प्रधानपञ्चमा बाहुन उम्मेदवार उठ्दछन् । केही राई, लिम्बू तथा भुजेलहरू धिमाललाई सहानुभूति देखाउँदा देखाउँदै उसले पञ्चायतको सम्पत्ति खाई मासेकोमा क्षुब्ध देखिन्छन् । सरकारी धन खाई मास्नुमा व्यक्ति "अ" धिमाल मात्र नभएर अन्य केही व्यक्तिहरू भुलिए पनि व्यक्ति "अ" नै कुर्सीमा बसेकाले उनी नै यस कालमा पूर्ण दोषी देखिन्छन् । प्रधानपञ्चमा उठ्ने नेवार सम्पन्न, केही सरकारी दोष त्रलागेको र गरीब, स्थानीय व्यक्तिहरूले उनीबाट आर्थिक सहयोग तथा रिनसमेत पाउने भएकाले चुनावमा नेवार नै विजयी भएका देखिन्छन् । यस प्रकार धिमालहरू आपसमा फुटेर नै प्रधानपञ्चको चुनावमा हार खाएका देखिन्छन् । एवं प्रकारले तेस्रो प्रधानपञ्चको चुनावमा (२०२६।६।३) मा पुनः व्यक्ति "अ" धिमाल र पहिलाको प्रधानपञ्च नै उठ्दछन् र माथिकै कारणहरूले गर्दा यसपाली पनि नेवार नै विजयी हुन्छन् ।

अब अध्ययन क्षेत्रभिन्न परेको वडाका चुनाव-सम्बन्धमा चर्चा गरौं ।

दमक गाउँ पञ्चायतको ३ नं० वडा (अध्ययन क्षेत्रको मुख्य केन्द्र) धिमालहरू बसेको सबैभन्दा बाक्लो वडा हो । यस वडामा पञ्चायती व्यवस्था शुरू भएदेखि नै धिमाल वडासदस्यहरू छन् । २०२९ सम्म यस वडामा बुझ्नेकी, लेखापढी गर्ने सक्ने, धनी अवसरवादी धिमाल वडासदस्य देखिन्छन् । उनको वडामा धर्म ढिकुटीको धान ठीकसंग बाँडिएन वा वडा समितिले ठीकसंग रीत दिएन भनी वडाका जनताले कराउन थालेपछि (२०२६ मा) उनी रिसले आफ्नो अवधि नसकिएर नै राजिनामा दिन्छन् । उनले यसरी राजीनामा गर्नु-पर्ने कारणमा उनका आफ्नै धिमाल फुटी उनको रिस गर्नु हो । उनका विपक्षी-हरूले उनको रिस गर्नु पर्ने कारणहरूमा (१) उनी धनी हुनु (२) आफ्नै स्वार्थ-लाई मात्रै ज्यादा बढावा दिनु र (३) मोहीहरूप्रति उनको विचार नराम्रो हुनु, मुख्य देखिन्छन् । त्यसैले उनका विपक्षी धिमालहरूले मौका छोपेर उनलाई होच्याउन खोज्दा उनी मलाई यो काम चाहिएन तिमिहरू नै गर भनी छोडि-दिन्छन् । उनी वडाबाट हटेपछि त्यस वडा सदस्यताको निमित्त तीन जना उम्मेदवारहरू उठ्दछन् । तीन जनामा दुई जना धिमालहरू र एक जना बाहुन देखिन्छन् । उम्मेदवार “क” धिमाल पहिलाको वडाको विरोधी पक्षका व्यक्ति हुन् । उम्मेदवार “ख” धिमाल पहिलाको वडा सदस्यको भाइ (वडा बाबुको छोरा) हुन् । उम्मेदवार “ग” बाहुन नै भए पनि धिमालका साथी हुन् र आपसमा फूट भए पछि “ख” धिमाललाई पराजय गर्ने उद्देश्यले उठेका हुन्छन् । “ख” धिमाल र बाहुन आपसमा फुट्ने घटना यस प्रकार छः

धिमाल र पहाडियाहरू मिली २०२८ मा मञ्जेलीटारमा एउटा राष्ट्रवादी वाचनालय खोलियो । यसको मुख्य उद्देश्य स्थानीय जनताहरूलाई पत्र-पत्रिकाहरू उपलब्ध गराई शिक्षा प्रसार गर्नुको साथै आपसमा आफ्नो गुट बनाउनु पनि थियो । यो वाचनालय नत सरकारी अनुमति लिएर खोलियो न त यसको अर्थसंकलनसम्बन्धमा गहिरिएर ध्यान दिइयो । उम्मेदवार “ख” सचिव पदमा र अन्य धिमाल र पहाडियाहरू विभिन्न पदमा चुनिए । यस वाचनालयलाई “क” उम्मेदवारका दलबाट कुनै समर्थक प्राप्त थिएन । यस वाचनालयको तर्फबाट उम्मेदवार “ख” वडासदस्यमा उठ्ने निश्चय भयो । उम्मेदवार “ख” भू० पू० प्रधानपञ्च (०२३ साल धिमाल प्रधानपञ्च) को आफ्नै भाइ र भू० पू० वडासदस्यको समेत भाइ पर्ने हुनाले केही धिमाल तथा

उनका तथा उनका दाजुका खेतीमा काम गर्ने अधियारहरूबाट उनलाई चुनावमा भोट खसाउने पूर्ण विश्वास थियो । केही पहाडियाहरूले समेत उनलाई समर्थन गरेका थिए । तर चुनाव हुनु केही अगाडि नै राष्ट्रवादी वाचनालय भंग भयो । यसको सम्पूर्ण दोष पहाडियाहरूले धिमालहरूलाई मिटिगमा उपस्थित भएनन् र समयमा आर्थिक सहयोग गरेनन् भनेर लगाए । यसपछि पहाडीयाहरू मिलेर ३ नं वडासदस्यको लागि त्यसै वाचनालयको एउटा अर्को सदस्य बाहुन उम्मेदवार “ग” लाई उठाए ।

३ नं वडामा बाहुन क्षेत्री, कामी, दमाई, भुजेल तथा नेवारको जनसंख्या सम्पूर्ण ३ नं वडाको जनसंख्यामा झण्डै २० प्रतिशत देखिन्छ र बांकी धिमालहरू छन् । उम्मेदवार “क” एउटा जागरूक धिमाल देखिन्छन् । उनी उम्मेदवार “ख” र “ग” जति सम्पन्न नदेखिए पनि उनलाई खान पुग्छ । उनलाई चुनावको समयमा बहुसंख्यक गरीब धिमालहरूको साथै कामी र दमाईहरूको समर्थन प्राप्त देखिन्छ । दसक पञ्चायतका प्रधानपञ्च (नेवार) र उप-प्रधानपञ्च (बाहुन) बाट समेत उनलाई यस समयमा चुनावमा जिताउन एउटा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् । किनभने उम्मेदवार “क” ले उनीहरू प्रधानपञ्च तथा उप-प्रधानपञ्चमा उठेको बेला धिमालहरूको मतदान उनीहरूको पक्षमा खसाउन धेरै नै सहयोग गरेका थिए । त्यसैले वडा चुनावमा “क” सजिलैसँग जित्छन् । चुनावको समयमा उम्मेदवार “ख” र “ग” आपसमा नफुटेका भए धिमाल उम्मेदवार “ख” ले जित्ने धेरै सम्भावना थियो । बाहुन उम्मेदवार “ग” उम्मेदवार “ख” नउठेको भए पनि सजिलै हान्ने थिए किनभने आफ्नो वडाभित्र धिमालहरू अझै फुर्ने जातको मान्छेलाई वडासदस्य बनाउने थिएनन् ।

पञ्चायती व्यवस्थापछि ग्रामीण कृ-कृगडाहरू:-

अंश तथा जमीनसम्बन्धी कृगडाहरू:-

आपामा भूमिसुधार लागूअघि (२०१६ सम्म) धिमालमा जग्गा, अंशबन्डा मौखिक रूपमा गरिन्थ्यो । जमीन नापेर अंश दिने चलन थिएन । साधारणतः अंश लगाउनुपरे पञ्चहरू बोलाइ सकेसम्म बराबर भाग लगाउने कोशिश गरिन्थ्यो । व्यवहारमा एउटाले भागमा बारी ज्यादा पाए उसलाई अलिकति भए पनि रात्रो खेत दिइन्थ्यो र अर्कोले खेत पाए बारी

सुख पाउँथ्यो । अंशबन्डा उब्जनीको आधारमा दिने चलन थिएन । जग्गा छान्दा पहिला कान्छा छोरा वा भाइको अधिकार थियो भने पनि व्यवहारमा यस्तो पाइदैन । किनभने धिमालमा कान्छा छोराभन्दा साधारणतः जेठो छोरो नै धनी देखिएको छ । अंशबन्डामा कुनै भाइको चित्त नबुझे पनि बुझाउँथ्यो । कतिले अंशलाई वास्ता नगरी अन्यत्र गई अधियाँ, मोही गर्ने धिमालहरू अध्ययनक्षेत्रमा अर्भे छन् । उदाहरणमा मझेलीटारमा बस्ने टंक-प्रसाद, रामबहादुर र नरबहादुर धिमालहरू साख्रै दाजु-भाइ हुन् र यी तीन भाइमा हिस्सा पर्ने जग्गा सात बिगहा देखिन्छ । भूमिसुधार लागू भएपछि जग्गाको अंश मौखिक भाग लगाए पनि जेठो दाजुले नै जग्गाको सम्पूर्ण आम्दानी खाँदै थियो र दुई भाइहरू अन्य धिमालकहाँ मोही गरी जीविका गर्दै थिए । यसरी भाइहरूमा आपसी समझदारी हुने मुख्य कारण भूमिसुधार लागू नहुन्जेलसम्म जग्गाको कमी नदेखिनु हो । भूमिसुधार लागू भएपछि यी तीन भाइहरू आपसी लिखित अंशबन्डा गर्न खोजी रहेकाछन् र जग्गासम्बन्धी खिचोला गुरु भैसकेको छ । जग्गासम्बन्धी अंश-झगडाहरू धिमालमा कसरी दिनहुँ बढिरहेका छन् भन्ने कुराको पुष्टि अध्ययनक्षेत्रमा घटेका एक दुई घटनाहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ दुई तीनवटा यस प्रकारका अंश-झगडाहरू, प्रस्तुत गरिएका छन् ।

अंश-झगडा १ :—

अर्नाखरी छोटु (भुडे) धिमालका तीन भाइ छोराहरूमा जेठो छोरो पहिलादेखि नै छुट्टिएर जम्पुम्भार बसेको थियो । माइला र कान्छा छोरा बाबुसँग बसेका थिए । संजोगले जेठो छोरोको मृत्यु भयो । छोराहरूको अंशबन्डा मौखिक मात्र गरिएको थियो । त्यसैले जेठाका छोराहरूले आफ्नो बाबु मर्नेवित्तिकै बाजेप्रति जग्गासम्बन्धी अंशबन्डालाई लिएर विद्रोह प्रकट गरे । उनीहरूको भनाइमा, बाजेले हामीलाई जग्गामा ठग्यो र हामीले हाम्रो जग्गा लिखित गरी पाउनुपर्छ भन्ने थियो । यो झगडा मझेलीटारमा २०२९-१२-१७ मा घटेको थियो । बाजे (भुडे धिमाल) को भनाइमा नातीहरूलाई मौखिक अंशबन्डा लगाएको जग्गाको पोत बुझाउन दिएको पैसा-समेत खाई मासेकाले यिनीहरूलाई पुर्खौली जग्गा नै लिखित अंश लगाई दिए खाई मास्तान् भन्ने डरले नदिएको भन्ने थियो । नातीहरूको भनाइमा जग्गा उनीहरूको नाममा लिखित पास नभै कसरी पोता बुझाउने भन्ने थियो । त्यस

दिन गाउँ-पञ्चहरू मिली बाजे तथा नातीहरूलाई मित्तन लगाई घरायसी अंशबन्डा लिखित गरिदिए । यसबाट पनि नातीहरू सन्तुष्ट नदेखिई जग्गा अंश रजिष्ट्रेशन हुनुपर्छ भन्ने थियो ।

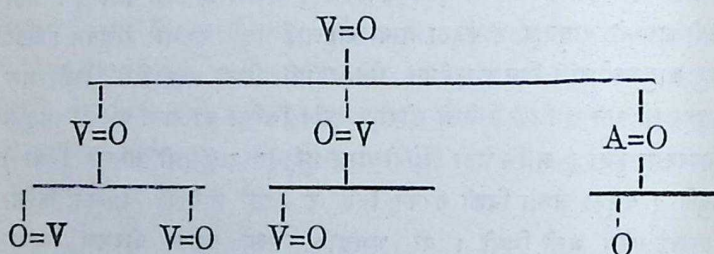
अंश ऋगडा २

जम्मुभार बस्ने वीरमण लक्ष्मण धिमालका पाँच भाइ छोराहरू छन् । वहाँहरूको सगोलमा १२ विगाहा = कट्टा र १० धुर जग्गा देखिन्छ र हरेक भाइलाई अंश गर्दा २ विगाहा र ६ कट्टा जग्गा पर्दछ । कान्छा छोरा (२० वर्ष) र कान्छी छोरी (१८ वर्ष) दुवै अविवाहित भएकाले बाबुसँग र अरु सबै भाइहरू विवाहित र छुट्टिएर अलग्गै बसेका छन् । हाल अंशबन्डा गर्न खोज्दा बाबुलाई पाँच पाँच कट्टा हरेक भाइको अंशबाट जोडनी दिनुपर्छ भन्ने थियो । यस सम्बन्धमा मुख्य ऋगडा बाबु र जेठो छोरोको देखिन्छ । जेठो छोरो आफ्नो भागबाट ५ कट्टा जग्गा बाबुलाई दिने पक्षमा देखिदैन । जेठो दाजु बाबुलाई अंश दिन चाहदैनन् भने 'हामी किन अंश दिने' भन्ने अरु भाइहरूको भनाइ थियो । जेठो छोरो बाबुसँग चिढिने कारणमा पहिला संयुक्त परिवारमा हुँदा (खालि जेठो छोरो मात्र छुट्टिएर ससुराली बसेको थियो) बाबुले ५ कट्टा जग्गा बिक्री गरेका थिए र त्यस जग्गाको पैसाको हिस्सा उसलाई परेन भन्ने थियो । यो ऋगडाको मुख्य कारण वीरमण लक्ष्मण धिमालको जेठो छोरो भद्रा धिमाल ससुराली गएर बस्नु हो । ऊ बाबुसँग मित्तन खोजे पनि ससुरालीहरूले उचालेर मित्तन नदिएको देखिन्छ । त्यसैले २०२१/१२/१० को दिन गाउँ-पञ्चहरू मिलेर यस अंश-ऋगडालाई टुंगो लगाउन खोज्दा सबामा जेठो छोरोले ठीक्सँग भाग लिएन र अंश-ऋगडा जस्ताको त्यस्तै रह्यो ।

अंश ऋगडा ३

जम्मुभार बस्ने सोधिघा धिमालका तीन भाइ छोराहरू-हावरा धिमाल, मार्ची धिमाल र अम्बरबहादुर धिमालमध्ये कान्छो छोरो अम्बरबहादुर धिमालको २०२४ सालमा नै मृत्यु भयो । उनको जहान त्यसै साल अर्को धिमालसँग पोइल गइन् । अम्बर बहादुरकी एउटै छोरीलाई हावरा धिमालले राखिसँग हुर्काए । ऊ आफ्नो बाबुको अंशमा केही हदसम्म हकदार थिई र गाउँ-पञ्चको भनाइमा उसको राखिसँग मागी विवाह भएको भए

हावरा धिमालले त्यस केटीलाई केही जग्गा दिनैपथ्र्यो । तर वि० सं० २०२६ सालमा हावरा धिमाल र मार्ची विमालका छोराहरू मिली आफ्नी बहिनीलाई कुनै अन्य धिमाल केटासँग पोइल (केटासँग भागरे गएको) लगाई दिएको देखिन्छ । यसरी असरी अम्बरबहादुरकी छोरीलाई राम्रैसँग केही नपाउने चालले पाखा लगाएपछि अम्बरबहादुरको नामको २ विगहा १५ कट्ठा जग्गामा हावरा र मार्चीका छोराहरूमा खिचोला उठ्यो । माइला मार्ची धिमालको एउटै मात्र छोरा भएकोले त्यस जग्गाको आधा हिस्सा उसले पाउनुपर्छ भन्ने थियो । हावराका दुई भाइ छोराहरूको बनाइमा उनीहरूले सानैदेखि बहिनीलाई हुर्काएको हुनाले जग्गा तीन हिस्सामा बराबर बाँडिनुपर्छ । भन्ने थियो । लेखक अध्ययनक्षेत्रमा बसुन्जेल रूगडा ढुंगो लागेको थिएन । परिवारको ढाँचा चार्टमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

संकेत:- V = पुरुष

O = स्त्री

A = मृत पुरुष

∅ = मृत स्त्री

V = O विवाहित दम्पती

माथि उल्लिखित अंश-जग्गा रूगडाहरूमा पहिलो रूगडामा धिमालमा अंशबन्डा पहिला राम्रोसँग गरिंदैनथ्यो र धेरै धिमालहरू सन्तुष्ट थिएनन् भन्ने बुझिन्छ । तर बाबु तथा आकूभन्दा ठूलो व्यक्तिको डरले जे जति पाए पनि सन्तुष्टि गर्नुपथ्र्यो । व्यवस्थामा परिवर्तन भएपछि जग्गाको कमी महशूस गर्न थालियो । धिमालहरू आफैं पनि एक भाइ गरीब र एक भाइ धनी भएको महशूस गर्न थाले र एक अर्कामा विद्रोह गर्ने भावना बढ्यो । त्यसैले बाबु बाबुन्जेल जग्गाको अंश नखोजे पनि बाबु सन्तुष्टिको नातिहरूको कानूनी

तरीकाले अंश पाउनुपर्छ भन्ने कुरा उजूर गरे । कानून हाम्रो पक्षमा छ भन्ने कुरा नातिहरूले राम्रैसँग बुझिसकेका थिए ।

दोस्रो जग्गा अंग-झगडामा धिमाल बाबु-छोराहरूमा जग्गा तथा धन विषयलाई लिएर आपसमा फूट हुन थालिसकेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । धिमाल-हरू केही अगाडिसम्म धन खोज्नु त कता छ कता आफैले पाउने जग्गासमेत बाजु वा बाबुलाई छोडी भर्काको मोही वा अधियाँ गरी खान्थे भन्ने कुरा माथि नै बताइ सकिएको छ ।

तेस्रो झगडामा धिमालहरू धनको लोभमा परी आफ्नै तरुनी बहिनी कुनै अन्य केटासँग लगाइ दिएर त्यसको सम्पत्तिको आफैँ मालिक हुन खोजेका देखिन्छन् ।

यो अंश झगडा बाहेक पनि जग्गासम्बन्धी विषयलाई लिएर अन्य प्रकारका झगडाहरू धिमालमा दिनहुँ बढिरहेका छन् । यस्ता जग्गा झगडाहरूमा धिमाल आपसमा झगडा (परिवारदेखि बाहिर), धिमाल र पहाडेहरूको बीचको झगडा र सरकारी जग्गासम्बन्धी झगडा मुख्य छन् ।

धिमालहरूमा आपसी जग्गा-झगडा

घटना १

बापगाछी श्यामबहादुर धिमालले ०२१ सालको नापीअघि २½ बिगाहा जति जग्गा विर्खुलाल (भाकुलाल) धिमाललाई बिक्री गरे । ०२१ सालको नापीमा त्यो जग्गा ५ बिगाहा ७ कट्टा निस्क्यो । अतः बिक्री गरेको जग्गाबाट नै श्यामबहादुर धिमालले विर्खुलालसँग मौखिक कुरा मिलाएर एक बिगाहा जति धान खेती आफैँ कमाउन थाले । त्यस बेला उनलाई कसैले केही भनेन र ५-६ वर्षसम्म त्यस जग्गासम्बन्धी कुनै झगडा भएको देखिँदैन । पछि विर्खुलाल धिमालका छोराहरू केही ठूला भएर आफ्नो जग्गा-सीमा खोजी गर्दा त्यो धान-खेती जग्गासमेत उनीहरूकै सीमाभित्र परेकोले उनीहरूले २०२८ सालमा त्यस जग्गासम्बन्धमा कानूनगल उठाए । जग्गाको पोत पनि नापीअनुसार विर्खुलालका छोराहरूले बुझाएको पाइन्छ । तर गाउँ-पञ्चायतमा विर्खुलालका छोराहरूले उजूर गर्दा समर्थन ज्यादा श्यामबहादुर धिमालले पाएन । यस जग्गासम्बन्धमा श्यामबहादुर धिमालको एउटै भनाइ देखिन्छ—जग्गा उनले २½ बिगाहा मात्र बिक्री गरेका हुन् सबै होइन । त्यसैले पञ्चहरूले कुरा मिलाउँदा त्यस एक

विगहा धान-खेत आपूलालका छोराहरूलाई दिलाइदिएर दुई विगहा वारी जग्गा श्यामबहादुरलाई दिलाइदिए ।

यस जग्गा-झगडामा दुई कुरा प्रष्ट देखिन्छ । पहिलो, कुनै पनि जग्गाको नाप धिमालहरूलाई ठीकसँग थाहा थिएन र अन्दाजीमा नै जग्गा लेनदेन हुन्थ्यो । दोस्रो, न्याय पनि दरो व्यक्तिगत नै भुक्छ भन्ने कुरा प्रष्ट छ । यहाँ श्यामबहादुर धिमाल त्यस वडाको वडा सदस्य हुन् (२०२८ मा चुनिएको) त्यसैले उनलाई स्थानीय गाउँ प्रधानपञ्च तथा उपप्रधानपञ्चको पूर्ण समर्थन प्राप्त छ (प्रधानपञ्च तथा उपप्रधानपञ्चको चुनावसम्बन्धमा साथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ)

घटना २

यो झगडा धिमाल जग्गाधनी र धिमाल मोहीबीच घटेको हो । धिमाल मोही फिस्टे धिमाल चार विगहा जग्गा शेरबहादुर धिमालको २०२७ सालदेखि कमाउँदै थिए । तर २०२९ सालमा जग्गाधनीले एक सालको अन्न तथा नगद रीन मोहीलाई मिनाहा दिएर दुई चार जना पञ्चहरू राखी मोही छुटाए । पञ्चमा स्थानीय गाउँको वडा सदस्य पनि थिए । तर मोही जग्गाधनी जत्तिकै चलाख देखिन्छ र उनलाई पुनः अन्य व्यक्तिहरूले उच्चाटन (जग्गाधनीका विपक्षीहरू जो धिमाल नै हुन्) उनी पुनः आएर आफ्नो मोही अधिकारको माग गराए । जग्गाधनीको पैसा तथा भत्ता खाएर पनि किन फिस्टे धिमालले मोही अधिकार माग्ने कारण भूमिसुधार अधिकारीको भाषण के हो भनी बताउँछन् । भाषण यस प्रकारको छ, - "कसैले मोहीलाई फकाई फुसलाई निकाल्न पाउँदैन, कसैले मोहीलाई यसरी निकालेको थाहा पाइएमा र मोहीको चित्त नबुझी श्री ५ को सरकारमा जाहेर गरेमा श्री ५ को सरकारले उसको मोही अधिकार बापस दिलाइदिनेछ ।" यसरी मोही पुनः आफ्नो अधिकार खोज्दै आएकोले जग्गाधनीले अर्को चोट पनि पञ्चहरू बसाए । यस पञ्चको जमघटमा २ नं., ३ नं. तथा ४ नं. वडाका सदस्यहरू, गाउँ-पञ्चायतको सचिव तथा स्थानीय गाउँलेहरू देखिन्छन् । यस पालि जग्गाधनीले मोहीले बुझाउने ठेक्का ५१ मन धान, कोषबाट खाएको रिन धान ९ मुरी र रु. १८०१- र जग्गाधनीले आफ्नै घरबाट मोहीलाई खान दिएको रिन ९ मुरी पूर्ण रूपले लिखित छोडिदिएकोले मोहीले पनि लिखित मोही राजीनामा गरे ।

यस ऋगडामा जग्गाधनी र मोहीको आपसी फूटभन्दा पनि मोहीलाई जग्गाधनीका विपक्षीहरूले बारबार उचालेको देखिन्छ । यसरी गाउँ-भित्री र आपसी छिमेकीहरूमा सानो सानो विषयहरूलाई लिएर फूट हुनु धिमाल गाउँमा सामान्य विषय भंसकेको छ । त्यसैले मोही यहाँ एक पल्ट छोडिसकेको जग्गामा पनि आफ्नो फायदा हुने बुझेकोले अरुसँग मिलेर ऋगडा बढाउँछन् । त्यसैले कुनै कुनै धिमालहरूले भूमिसुधार व्यवस्थाबाट कसरी फायदा उठाउने भन्ने कुरा राम्रैसँग बुझिसकेका छन् । जग्गाधनीको आफ्नै स्वार्थ देखिन्छ । उनी आफू खेती नगरे पनि आफ्नो जग्गा मोहीमा लगाउन चाहँदैनन् । जग्गामा मोही लागे आफूले चाहेको वेला जग्गा विक्री गर्न तथा खुशीले त्यो जग्गा अन्य व्यक्तिलाई दिन अपठचारो पर्छ । धिमाल जग्गाधनी यहाँ आफ्नो धिमाल मोहीलाई पुरानै प्रकारको खेती गर्ने एउटा साधारण अधियार ठान्दछन् र उनलाई फकाएर दुई चार जना पञ्चहरू राखी लिखित कागज नै नगरी मोही गयो भनी ढुक्क पर्दछन् । फलस्वरूप पछि गएर ऋण्डे जग्गाको एक चौथाई हिस्सा नै मोहीलाई बुझाउनुपर्दछ ।

घटना ३

सुंगुरलाई कुरुरले टोकी मारेको

कुरुर र सुंगुरका धनी एउटै टोलका दुई जना धिमाल हुन् । दुवै धिमालको आपसमा राम्रोसँग बोलचाल र लेन-देन छ । हिउँदको समयमा सुंगुरलाई खुला छोडेकोले कुरुरले सुंगुरलाई टोकेर मारिन्छ । यस निहुँमा कुरुर-धनी धिमाल र सुंगुर-धनी धिमालको भनाभन हुन्छ र ऋगडा बढी सुंगुरघालाले गाउँ-पञ्च बोलाउँछ । यस घटनामा त्यस वडाको सदस्य र गाउँले दुई चार जना पञ्च भलादमीहरू भेला हुन्छन् । सुंगुरको धनीले उसको सुंगुर एक मन-सम्मको भएकोले कस्तीमा रु० १५०।- र सुंगुर कुरुरको धनीले नलगे सुंगुरको धनीलाई दण्ड जस्तो रु० ३०।- ३५।- बुझाएर सुंगुर सुंगुर-धनीले नै लाने भन्ने पञ्चहरूको सामुमा दावी गर्दछ । कुरुरको धनीको भनाइमा उसले दण्ड बुझाउने हो भने सुंगुरको मासुको केही हिस्सा उसले पाउनुपर्दछ । सुंगुरको धनी मासु दिन चाहँदैन । पछि पञ्चहरूले रु० १००।- सुंगुरको धनीलाई बुझाउने किसिमले दुवैतर्फको कुरो मिलाउँछन् ।

यस ऋगडामा सुंगुर-धनीलाई घाटा लाग्दछ । घटनामा कुरुरको

मालिक धनी र सुंगुरवाला गरीब देखिन्छ । त्यसैले कुकुरको मालिक यस घटनालाई केही पश्चात्ताप नगरी ऊ आफ्ना घर-छिमेकीहरू बोलाएर सुंगुर विक्री गर्नुको बदला भोज लगाउँछ । त्यसपछि पनि ऊ आफ्नो टोकने कुकुर त्यसै छोड्छ र आफ्ना नजीकका छिमेकीहरूलाई देखाउँदै सुंगुर छोड्यौं भने तिमीहरूको हालत पनि यही होला भनी देखाउँछ । त्यसैले धिमाल आपसमा पनि आफूभन्दा सानो तथा गरीबलाई खुवाउने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ र ठूलो र सानो भन्ने भावना उज्जिसकेको छ ।

घटना १

जग्गा ऋगडा पहाड र धिमालमा

यो ऋगडा धिमाल र पहाड बाहुनको खोलाको साँधमा परेको दुई बिागहा जग्गासम्बन्धी हो । खोलाले पहिला जग्गा काट्यो तर पछि खोला आफ्नो साविक ठाउँमा आएकोले बाहुनले धिमालको बगाएको जग्गा भित्र पनि आफ्नै नम्बरी पारी खेती कमाउन लागे । धिमालको भनाइमा यो खोलाले बगाएको जग्गा उनको नापीभित्र पर्दछ र उनले यस जग्गाको सरकारी पोत पनि बुझाउँदै आएका छन् । धिमालको भनाइमा यो ऋगडा स्थानीय गाउँ-पञ्चायतले मिलाइदिन्छु भनेकोले सरकारमा उजूर नगरेको हो । तर स्थानीय पञ्चायतले यो ऋगडा अहिलेसम्म मिलाई दिएको छैन । सरकारमा उजूर गर्न पनि आफू (धिमाल) लेखापढी गर्न नजान्ने र उनको प्रतिवादी (बाहुन) उनीभन्दा चलाख र लेखापढी गर्न सक्ने भएकोले ऋगडा नबढाएको हो । त्यसैले केही सोझा धिमाल आफ्नो पक्षमा न्याय छ भनी जान्दा जान्दै पनि विभिन्न कारणहरूले गर्दा आफैं दबिएका देखिन्छन् ।

अब यहाँ दमक गाउँ पञ्चायत कार्यालयसम्म गत २०२८ साल-देखि २०३० सालसम्म धिमालहरूसँग सम्बन्धित के कस्ता ऋ-ऋगडाहरू परे चर्चा गरिएको छ ।^२

यो दुई आर्थिक वर्षमा (२०२८-२९ र २०२९-३०) धिमालका मामला या धिमालले चित्त नबुझी दिएका उजूरहरू दमक गाउँ पञ्चायतमा

^२स्रोत: दमक गाउँ पञ्चायत कार्यालय, द्वापा ।

जम्मा १६ वटा देखिन्छन् (यहाँ मफेलीटारभित्र बग्ने धिमालहरूलाई मात्र केन्द्रित नगरी सम्पूर्ण दमक गाउँ पञ्चायतभित्र बग्ने धिमालहरूलाई लिइएको छ) । ऋगडाहरूको विवरण यस प्रकार छः-

क्र. सं. ऋगडाको किसिम संख्या कोसंग सम्बन्धित फैसला

१)	अंशबन्डा ऋगडा	१	धिमाल-धिमाल	फैसला नभएको
२)	ठेका बेसी लियो	३	धिमाल-धिमाल	"
			धिमाल-थापा	"
			धिमाल-धिमाल	"
३)	जग्गाको साँघ सिमाना मिचियो	६	धिमाल-बाहुन	"
			धिमाल (आफैं)	
			धिमाल बाहुन	
			धिमाल-धिमाल	विपक्षी धिमालले जितेको
			धिमाल-धिमाल	पक्षले जितेको
			बाहुन-धिमाल	दुवै मिलेको
४)	बाली मासिदियो अतः बाली दिलाइपाउँ	२	धिमाल-बाहुन	धिमालले जितेको
			धिमाल- धिमाल	विपक्षी धिमालले जितेको
५)	बाटो खुलाइपाउँ	१	धिमाल-नेवार	फैसला नभएको
६)	गोरु र पाना दिलाइपाउँ	१	धिमाल-धिमाल	"
७)	पाटा खाडी मासिदियो	१	धिमाल-झमाई	धिमालले जितेको
८)	मोही लागेको जग्गाया कित्ता फरक पर्यो	१	धिमाल-धिमाल	विपक्षी धिमालले जितेको
९)	होली (पानी कुलो) फर्काएर खेतपट्टि लगाइदियो	१	धिमाल-नेवार	नेवारले जितेको
१०)	मेरो बाबुलाई झुक्याएर जग्गा पास गयो ।	१	धिमाल-धिमाल	पक्षले जितेको
११)	घर डढेकाले तमसुक बनाइपाउँ	१	बाहुन-धिमाल	दुवै मिलेको
जम्मा		१६		

माथि उल्लिखित भै-भगडाहरूमा ३ नं. को छेउँ भै-भगडा र ११ नं. को भगडामा मात्रै बाहुनहरूले चित्त नबुझी धिमालहरूको विरुद्ध उजूर गरेका छन् । अरु भगडाहरूले धिमालहरूले नै चित्त नबुझी पञ्चायतमा उजूर गरेका देखिन्छन् । यी भगडाहरूमा दशवटा भगडाहरू धिमालहरूको आपसमा र बाँकी नौ भगडाहरू धिमाल र पहाडहरूसँग सम्बन्धित छन् ।

यी सम्पूर्ण भगडाहरू जग्गा तथा खेतीपाती विषयलाई लिएर गरेको पाइन्छ । पहाडहरूसँग जग्गासांघ सम्बन्धमा भगडा, ठेक्का बेसी लियो, बाली मासिदियो वाटो खुलाइपाऊँ, पाटा खाडी मासिदियो, होली फर्काएर लगायो यसका प्रमाणहरू हुन् । ज्यादा भगडा जग्गामा देखिनु जग्गाको सांघ सीमा ठीकसँग कायम नहुनु हो । जग्गा विषयलाई लिएर धिमालहरू पहिलादेखि नै खुकुला देखिन्छन् । त्यसैले भट्ट भूमिसुधार लाग्दा जग्गासम्बन्धी धेरै साना साना चीजहरू धिमालहरूले मिलाउन नसक्नु ठूलो कुरो होइन । माथिका भगडाहरूले अर्को कुरा के प्रष्ट पार्छ भने धिमाल-पहाडियाहरूको बीचमा लेनदेन, समझदारी मनमुटाव क्रमशः बढ्न लागेको छ । केही भगाडिसम्म धिमालहरू पहाडियाहरूसँग मिसिइसकेका थिएनन् । उनीहरूको विश्वासमा पहाडियाहरू लेखपढ पर्न जान्ने, चलाख भएकाले उनीहरूकै हरेक चीजमा जीत हुन्छ भनिन्थ्यो । हाल धिमालहरू पहाडियाहरू जत्तिकै “हामी पनि नेपाली हौं, हामीलाई पनि न्याय उचित छ” भनी पहाडियाहरूसँगसँगै धिमालहरू पनि भगडामा भाग लिन थालेका छन् ।

माथिका भगडाहरूमा आठवटा अहिलेसम्म फैसला हुन नसकेको, आठवटा गाउँ पञ्चायतले मिलाइ दिएको र तीनवटा भगडाहरू पञ्चायतमा उजूर गरे पनि वादी, प्रतिवादी आफैँ नै आपसमा मिलेका देखिन्छन् । यसरी भगडाहरू समयमा फैसला हुन नसक्नुमा समयमा वादी वा प्रतिवादी उपस्थित नहुनु वा पञ्चायत अधिकारीहरू नै समयमा अनुपस्थित हुनु हो । कुनै भगडाहरूको प्रकृति पनि केही गम्भीर हुने हुनाले (जस्तो अंशबन्डा, जग्गाको सांघ सीमा, आदि) फैसला गर्न पनि केही ढीला हुन्छ भन्ने पञ्चायत अधिकारीहरूको भनाइ छ ।

अब दमक पुलिस-कार्यालयमा धिमालसँग सम्बन्धित के कस्ता भगडाहरू परेका छन् चर्चा गर्ने काम भएको छ । दमक पुलिस-कार्यालय-क्षेत्रभित्र दमक, तोपगाछी, गौरादह र कोहवरा (यस पञ्चायतको एक हिस्सा

मात्रे) पञ्चायतहरू पर्वछन् । यस कार्यालयमा २०२८ देखि २०३० सम्ममा जम्मा तीनवटा केशहरू मात्र पुलिस रेकर्डमा दर्ता गरिएका छन्^३। यी केशहरूमा दुइटा चोरीहरूको र एउटा विषप्रयोग गरी मान्छे मारेको देखिन्छ । चोरीका घटनाहरूमा एउटा धिमालले अर्को धिमालको घरमा चोरी गरेको (माल सामान रु. ३,८६५ सम्मको, पुलिस रिपोर्ट अनुसार) एउटा धिमालले अर्को धिमालको राँगा चोरी बिक्री गर्न खोजेको र विषप्रयोगमा एउटा जाँड बिक्री गर्ने धिमाल-स्त्रीले सगर स्त्रीको घरमा ऊ नभएको मौकामा रिसले उसको जाँड बिक्री गर्ने भाँडोमा विष हाली चार जना मान्छे मारेको घटना देखिन्छ । यी बाहेक धिमालमा अन्य कुनै प्रकारका कुटपीट घटना, डाँका, पर-स्त्री गमन, आत्महत्या, गर्भपतन आदि पुलिस रेकर्डमा छैनन् ।

धिमालहरूमा आत्महत्या तथा अन्य किसिमका झै-झगडाहरू नहुने मुख्य कारणमा धिमालहरूमा सामाजिक जटिलता तथा मानसिक उत्क्रान्त नहुनु र पारिवारिक झगडाले कहिले ठूलो रूप नलिनु हो । साथै यस प्रकारका घटनाहरू धिमालहरू समाजदेखि बाहिर आफ्नै स्त्री वा पुर्खलाई पूर्ण रूपले आफ्नो लोग्ने वा स्वास्नी छान्ने अधिकार दिनु या विवाह भइसकेपछि पनि चित्त नवुझे अर्को पुर्खसँग जानु वा अर्काको स्वास्नीलाई फकाएर आफ्नो घरमा ल्याउनु यसका प्रमाणहरू छन् ।

संक्षेपमा, धिमालको जातीय व्यवस्था २००७ सालसम्म आफ्नै समाजभित्र सीमित थियो र कुनै सुसंगठित रूपमा थिएन । धिमाल गाउँहरूको आपसमा सम्बन्ध पनि एकदमै कम थियो । माझीहरूको भेटघाट काम परेको बेला मात्र हुन्थ्यो । माझी तथा आफ्नै गाउँ-पञ्चहरू मिली ग्रामीण नियम-कानूनहरू बनाइएका थिए जसको प्रतिपादन सम्बन्धित गाउँ क्षेत्रमा मात्र सीमित थियो । यी कानूनहरू कुनै अवसरमा व्यावहारिक हुन नसके पनि कुनै धिमालले यसका विरोध गरेको देखिदैन । यसको पुष्टि कुनै भाइ या छोराको दाजु वा बाबुले दिएको अंशबन्डामा विरोध नगर्नु नै हो । सम्पूर्ण झै-झगडाहरू माझीद्वारा टुंगो लाग्ने हुनाले माझी धिमाल ग्रामीण व्यवस्थामा एउटा मुख्य व्यक्ति थियो । ऊ आफ्नो अधिकारलाई चाहेको बेला कतै पनि ढल्काउन सक्थ्यो । र उसलाई त्यस समयमा चुनौती गर्ने अर्को व्यक्ति थिएन । यस्तो

^३ स्रोत: वमक प्रहारी कार्यालय, दमका । ज्ञापा ०३०-०३१

धिमालको ग्रामीण व्यवस्थासँग श्री ५ को सरकारको एकबम कम सम्बन्ध देखिन्छ । सरकारसँग सम्बन्ध जग्गा-पोत बुझाउनमा मात्र सीमित थियो । जग्गा-पोत बुझाउने काममा पनि माझी सीधा सरकारी कार्यालयमा सम्बन्ध नराखी सरकारद्वारा जग्गा-पोत उठाउन खटाइएका व्यक्तिहरूसँग मात्र सम्बन्ध राख्थे ।

२००७ सालपछि धिमाल जनता र सरकारमा आपसी समझदारी केही बढेको पाइन्छ । केही धिमालले २०१५ सालको राष्ट्रव्यापी चुनावमा समेत भाग लिए तर धिमालमा अझै पनि सरकारप्रतिको सोचाइ बदलेको पाइँदैन । धिमालहरू अझै पनि सरकारलाई कडा र कठोर रूपमा सम्झन्छन् । सरकारी मान्छे भन्ने बित्तिकै एक प्रकारको डर धिमाल जनतामा लुकेको थियो । माझीको अधिकार अझै पनि गाउँमा धिमालहरूले मानेकै थिए ।

पञ्चायती व्यवस्थापछि आस्तेसँग धिमाल जनतामा सरकारप्रतिको सोचाइ बदलेको देखिन्छ । सरकार बनाउने हामी, सरकार हाम्रो भन्ने भावना केही धिमालहरूले बुझे र क्रमशः ग्रामीण पञ्चायती व्यवस्थामा भाग लिन थाले । त्यसको फलस्वरूप केही धिमालहरू प्रधानपञ्च तथा वडा सदस्यहरू पनि चुनिए ।

तर पञ्चायती व्यवस्थाले धिमालहरू आफैँमा पनि एक प्रकारको हार-जीतको भावना उमारिदिइसकेको छ । हाम्रो क्षेत्रमा हामीभन्दा तेस्रो व्यक्तिलाई चुनावमा उठ्न दिनुहुँदैन भन्ने सोचाइ उम्रिसकेको छ । एक जना ७० वर्ष पुगिसकेको धिमाल आमालाई उनको छोरा चुनावमा उठ्दा भोट दिन फिन नगएको भनी सोझा उनले यस प्रकार जवाफ दिइन्, “आपनो छोरो उठेको बेला किन जान्थ्यौ, म बूढी मान्छे लौरो टेकेर हिड्ने पनि सक्तिनँ गाडीमा चढेर जाँदा पनि छेर्नु छाड्नु हुन्छ, के गर्नु, जताबाट पनि पहाडेको सत्र ।” अर्को तर्फ पञ्चायती व्यवस्थाले यो मेरो गाउँ हो जसरी भए पनि यहाँ मेरो स्थान हुनुपर्छ, अन्य व्यक्तिहरूले मलाई सान्नुपर्छ भन्ने भावना उमारी दिएकोले धेरै धिमालहरूले नबुझी ऋद्ध पञ्चायती व्यवस्थामा लाग्दा धन सम्पत्ति नोक्सान हुनुको साथै आफूभन्दा चलाख मान्छेको फेरमा परी चुनावमा हारेको पनि देखिन्छन् ।

संक्षेपमा, पञ्चायती व्यवस्थाको प्रादुर्भावपछि धिमाल-समाजमा माझी एउटा साधारण व्यक्ति हुन्छ । ग्रामीण जाड-पर्वमा उसलाई मानिहाले पनि अन्य ग्रामीण भैं ऋगडामा उसको भूमिका देखिँदैन । कुनै गाउँमा गाउँ-माझीभन्दा वडा सदस्यले ज्यादा भूमिका खेलेको पाइन्छ । गाउँलेहरू गाउँ-

माझीको घरमा गएर कुरो मिलाउनुभन्दा बडा सदस्य कहाँ गएर कुरा मिलाउन रुचाउँछन् । हाल साना साना झै-झगडाहरू गाउँभित्र मिल्न नसके झगडाको प्रकृति बुझी अदालत, भूमि-सुधार कार्यालय तथा अन्य ठाउँमा पुऱ्याइन्छ । निश्चय नै पञ्चायती व्यवस्थापछि धिमालहरूको विभिन्न चीजमा आफ्नो सीमा-क्षेत्र बढेको छ । उनीहरू आफ्नो समाधानपूर्तिको निमित्त गाउँभित्र मात्र सीमित नरही जिल्ला, अंचल तथा राजधानीमा समेत पुगिसकेका छन् ।

सामाजिक संस्कार

धिमालमा 'संस्कार' भन्ने शब्द छैन । कुनै समाजले जन्मदेखि मृत्युसम्म चलाएका विभिन्न कर्महरूलाई त्यस समाजको हरेक व्यक्तिले स्वेच्छा या करले आफूलाई त्यस समाजभित्रको एउटा सदस्यको रूपमा मान्ने रीतहरूलाई नै यहाँ सामाजिक संस्कार भनिएको छ । धिमालहरूले मान्ने यस प्रकारका सामाजिक संस्कारलाई यहाँ चार भागमा छुट्याइएको छः १) जन्म २) मेस्त्रा ३) विवाह र ४) मृत्यु ।

१) जन्म

स्त्री पहिला पटक गर्भवती हुँदा धिमाल-समाजमा कुनै किसिमको हर्क बढाइ हुँदैन । गर्भवती स्त्रीसँग यौनसम्बन्ध जोड्नुहुँदैन भन्ने सामाजिक नियम धिमालहरूमा भए पनि व्यवहारमा खुकुलो छ । गर्भवती स्त्रीले पीरो, तातो तथा चिया खानु हुँदैन भनिन्छ ।

कुनै स्त्रीले छोरा या छोरी पाउने धिमालहरूको आफ्नै अडकल छ छोरी पाउने समयमा बेथा बिसाई लाग्छ र कटिलो हुन्छ । छोरा पाउने बेलामा बेथा लगातार लाग्छ तर कटिलो हुँदैन । नानी पाउने समयमा स्थानीय गाउँले आइमाईहरू उपस्थित हुन्छन् । नानी पाउने बेलामा, आइमाईलाई सुताउनु हुँदैन, बसाएर राख्नुपर्छ नत्र भने नानी मास्तिर सरेर जान्छ र अठ्यारो हुन्छ । बेथा चर्को भए सुँडेनी (धि डगराइनी) बोलाइन्छ । सुँडेनी काम गर्ने धिमाल स्त्रीहरू अध्ययन-क्षेत्रमा नदेखिएर एक जना थरनी र क्षेत्रिनीले यस प्रकारको काम गरेका छन् । थरनी डगराइनीले काम गर्दा नानी पाउने आइमाईको राम्रोसँग स्थिति बुझ्छे र सुत्केरनी रानी चम्पा-गर्दिनी^१लाई भाकल उठाउँछे । भाकलमा

^१ चम्पा गर्दिनी थारुहरूकै स्त्री देवताहो, धिमालहरूको होइन ।

वेथाअनुसार एक जोर परेबा या एउटा पाठी या एक जोडी पाठी उठाई ल हे चम्पा-गदिनी ? मेरो हातमा आइदेऊ, मेरो जय होस्, काम सफज होस् भन्छे । त्यस समयमा चम्पा-गदिनीलाई सुपारी सिद्धर, भेटी रु. १।- राखेर पूजा गरिन्छ र भाकल न्वारानको दिनमा चढाइन्छ । डगराइनीलाई स्वेच्छाले जे मन लाग्यो त्यहीँ दिइन्छ । थरुनी डगराइनीले बताएअनुसार उसले यो काम गरेबापत कममा रु. ५।- र ज्यादामा रु. १००।- सम्म पाएकी छे । डगराइनी आएर पनि नानी नजन्मे ओझा बोलाइन्छ । ओझाले फूकफाक या भाकल गरे-पछि तुरुन्त नानी जन्मन्छ भन्ने विश्वास छ । यसरी थरुनी डगराइनी लगाउने चलनले कसरी थारु-विश्वासहरूलाई धिमालहरूले मान्यता दिएका छन् भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । नानी जन्मेपछि आमा आफैँले या कुनै स्त्री आफन्तले माटाको गाग्राको टुक्रा (धि. पालछा) मुनि बाँसको धार (ध. पासिमको धार) ले नानी-को नाइटो काटिदिन्छे । नानी पाएको दिन सुत्केरीलाई भात ख्वाउनुअघि अलिकति चामल र दाल भिन्नाभिन्नै भुटेर खान दिइन्छ । यसो गर्नाले सुत्केरी-लाई ताकत लाग्छ र दूधसमेत राम्रोसँग आउँछ भनिन्छ । नानी पाएको दिन धिमाल सुत्केरीले ओखलीमा धान कुट्छे भने पनि व्यवहारमा देखिंदैन । धिमालहरूकी भनाइमा यसो गर्नाले सुत्केरीका हात खुट्टाहरू तन्किन्छन् र चाँडै नै स्वस्थ हुन्छे ।

पहिलो चोटी नानी जन्माउने काम साधारणतः लोग्नेको घरमा नै हुन्छ । यस अवसरमा स्त्रीलाई ज्यादा आत्मवल दिनु पर्ने हुदा उसको माइती-हरू समेत यस अवसरमा हुन्छन ।

नानीको नाइटो नझुन्जेलसम्म सुत्केरीको राम्रो स्याहार पुर्‍याइन्छ । यस अवसरमा सुत्केरीले खानु नहुने केही वर्जनहरू छन् । तिङ्गरी, भिँगे र बुहाली माछा, मुरै, हरियो साग सब्जी, लौका खान दिइंदैन । यी चीजहरूलाई चिसो खाना भनिन्छ र भित्र गएर सुत्केरीलाई ठंडी पुर्‍याउँछ । खसीको मासु, पियाज तथा घिउले र पनि सुत्केरीलाई फायदा पुर्‍याउदैन भन्ने धिमालहरूको विश्वास छ । सुँगुरको मासुलाई धिमालहरूले सबैभन्दा राम्रो मासु माने पनि लोम्वाङ पाथा (आफ्नो घरमा पालेका र पहाडियाहरूले बिक्री गर्न ल्याउने सुँगुर) को मासु खान दिइंदैन र हारीपाथा (देशीहरूले बिक्री गर्न ल्याउने सुँगुर) को मासु मात्रै सुत्केरीलाई खान दिइन्छ । माछामा गरे पोथी, सउल, माङ्गरी, हिले, र मासुमा हारीपाथा वाहेक कुखुरा दालमा कलइ (मासको दाल)

र मसालामा कालो जुवानो सुत्केरीलाई दिइन्छ । अतः धिमालहरूले आफ्ना भोज्य पदार्थलाई आफ्नै प्रकारले तातो चिसो खाना भनी छुट्याएको पाइन्छ । धिमालहरूको विश्वासअनुसार सुत्केरीलाई काँचो या चिसो खाना खुवाएमा सर्दी लाग्छ, खून माथि चढ्छ या बग्छ ।

न्वारान तथा नाम राख्ने चलनः—

बच्चाको नाइटो झरेको दिन (बाँधेको भागदेखि बाहिरको भाग झर्ने) सुत्केरी चोखिन्छे । बच्चाको नाइटो जन्मेको ३ दिनदेखि ७ दिनभित्रमा झर्दछ यस दिनलाई धिमालहरू 'सुतिसिका' (न्वारान) भन्दछन् । 'सुतिसिका झोडताली गेयाङ्ग' घन्टाले न्वारानको दिन नाम राख्नुपर्छ भन्ने बुझिन्छ, सुतिसिकाको दिन सुत्केरीलाई घरमार्ग तातो पानीले नुहाइदिनुपर्छ, खोला वा अन्यत्र ठाउँ नुहाउन गए भूत लाग्छ । त्यस दिनमा सुत्केरीलाई सेकेको ढुगो तथा सुत्केरीको अगेतोमा खरानी पोको पारेर बाटोमा पर्दाकिन्छ । त्यसपछि भलायाको गोडाको धुवा निकाली बच्चालाई सुँगाइन्छ । भलायोको गोडो सुँगाउनुको अर्थ बच्चालाई भलायो नउत्तियोस् भन्ने हो । अब घर लिपपोत गरी चाँदी पानी (घि० रूपा पानी) ले घर शुद्ध बनाएर बच्चाको नाम राखिन्छ । बच्चा बिरामी परे या अन्य आकस्मिक दुर्घटना पर्ने आए नाम राख्ने काउ केही पर सार्ने सकिन्छ । सुतिसिकामा बच्चाको बपस्थित हुनुपर्छ भन्ने आवश्यकता छैन । पितृकुलको कुनै पनि व्यक्तिले काम चलाउन सक्छ । यो धिमालहरूको कर्म पनि नेपालमा बाहुन, क्षेत्रीहरू सरह नै मेल खान्छ । यस दिनमा इष्ट-मित्रहरू बोलाएर हवाउने चलन धिमालमा छैन ।

धिमाल समाजमा छोरा वा छोरी जन्मनुमा फरक नमानिए पनि छोराने हरेक पितृकर्मको निमित्त हर्ता कर्ता हुनाले एउटै छोरा नजन्मेका परिवारमा छोरो जन्मनुलाई निश्चय नै प्राथमिकता दिइन्छ । न्वारान छोरा वा छोरीको (केही फरक नगरी) नाइटो झरेको दिनमा नै गरिन्छ । सुतिसिकाको दिनसम्म सुत्केरीले उसको लोग्ने तथा अन्य कुनै लोग्ने मान्छेलाई छुनु हुँदैन, उसले दिएको पानी भात भान्सा कसैलाई पनि चल्दैन ।

बच्चाको नाम राखिदिने चलन धिमाल समाजमा चाखलाग्दो छ । नाम षड, दशा केही नमिलाई संज्ञोगअनुसार राखिन्छ । बच्चाको नाम नयाँ आगन्तुकहरूको नामबाट तथा महीनाहरूको नामबाट विभिन्नप्रकारको आकस्मिक संज्ञोग प्रकृतिप्रकोपबाट बच्न वा अन्य कारणहरूबाट राखेको देखिन्छ ।

मन्त्री सवारिभएको बेला छोरा जन्मे सन्त्री, वारोगा गाउँमा आएको बेला छोरा जन्मेकोले दोरंगा, मगर धिमाल-घरमा बास बसेको बेला छोरी जन्मेकोले छोरीको नाम मगरनी आदि राखिएको देखिन्छ । आइतवारको दिन छोरा जन्मेकोले देउवारे, सोमवारबाट सोमाइ, मंगलवारबाट सावुलाल बुधवारबाट बुद्धिलाल आदि र छोरी जन्मे एवं प्रकारले आइतवारबाट आइती, बुधवारबाट बुद्धइ, जेठ सहीनामा जन्मेकोले जितनी आदि नामहरू राखेका देखिन्छन् । नाम राख्दा सबैको एउटै नाम नहोस् भन्नका निमित्त धिमालहरू कसैलाई लाल कसैलाई इमाइ, नामको अन्तमा थपिदिन्छन् । एवं प्रकारले विगार (राजा या कसैको) परेको बेला छोरा जन्मेकोले विगार, उन्तीससालमा जन्मेकोले उन्तीस बहादुर, धडधड मेला (बजार) मा जन्मेकाले बजार, गाउँमा पहिला मोटर-गाडी आउँदा छोरा जन्मेकोले मोटर, बाहुन पाती पढ्दै गएको बेला छोरा जन्मेकोले छोराको नाम बाजे, जादुवाला आएको बेला छोरा जन्मेकोले जादु, बाबु देशमा (भारतमा) गएको बेला छोरा जन्मेकोले देशिया आदि देखिन्छन् । छोरीको नामहरूमा लोभने इटहरी गएको बेला छोरी जन्मेकोले इटहरनी, गाउँमा झगडा भएको बेला जन्मेकोले झगनी (धिमालमा झगरापाई भनेको झगडा गर्नु हो) चाँदी जस्तो सेती जन्मेकोले चाँदी, हवाईजहाज धिमाल गाउँमाथिबाट उडेको दिन जन्मेकोले जातिनी (धिमालमा हवाईजहाजलाई जाहाज भनिन्छ), कुखुराको सुलीमाथि जन्मेकोले केलसी (धि० केलसी कुखुराको सुली) आदि नामहरू राखेको देखिन्छ । कहिले-कहीं दैवी दुर्घटनाबाट बच्न आफ्नो वास्तविकता छिपाई कुनै सानो जातको नाम-दमिनी, सकिनी आदि राखिदिने चलन पनि धिमालमा देखिन्छ । सानो जातको नाम राखि दिएमा बच्चा मर्दैन भन्ने विश्वास छ ।

धिमालमा बच्चाको नाम राख्ने कुनै खास व्यक्ति हुँदैन । त्यसैले घरको कुनै पनि व्यक्तिले (बाजे, बाबु, आमा, या अन्य व्यक्तिले) वा बाहिरी कुनै व्यक्तिले राखिदिन सक्छ ।

नाति जन्मेको केही दिनसम्म आमाको दूध नआए ओझालाई बोलाएर फूकफाक गराइन्छ, आवश्यक परे भाकलसमेत गर्नुपर्दछ । यस्तो समयमा कहिले-कहीं ओझाहरू भाफूले तयार पारेको जडीबूटी पनि सुत्केरीलाई खुवाउँदछन् ।

बच्चालाई पहिला चोटि भात (उम) खुवाउने कुनै सभारोह

धिमालमा छैन । आमाको दूध आउने नआउने विचार गरी आवश्यकता-अनुसार बच्चालाई ढिलो छिटो भात खुवाउने काम गरिन्छ । आमाको दूध नआए गाईको दूधमा बच्चालाई बानी बसाइन्छ । र एक महीना पछाडिदेखि नै गीलो, लिटो, भात खुवाउन शुरू गरिन्छ । यस्तो अवसर नपरे पनि धिमालहरू बच्चालाई साधारणतः जन्मेको तीन महीनापछाडिदेखि नै भात खुवाउन बानी गराउन थाल्छन् । यस्तो भात खुवाउने कामलाई धिमालहरू 'उमचा पाली ग्यङ' भन्ने पनि यी शब्दहरूले कुनै उत्सव या समारोह नजनाई भात खुवाउने शब्दको माने मात्रै जनाउँछ ।

भेन्रा:—

भेन्रा छोरा वा छोरीको पहिलो पटक कपाल कटाउने दिन हो । यो कर्म सम्पूर्ण धिमालहरूले गर्नुपर्दैन । नानी नहुने वा गर्भाधान भएर पनि समयभन्दा अगाडि नै मरेको बच्चा जन्मने स्त्रीहरूको लागि विश्वास लागेको ओम्हा या घामीलाई बोलाएर 'के भएको' ? भन्ने कुरा पत्ता लगाइन्छ । ओम्हा या घामीले आफ्ना सम्बन्धित इष्ट देवताहरूलाई सम्झी भाकल (कुखुरा, परेवा, हाँस, आदिको) उठाउँछ । यस्तो भाकलको अवधि तीनदेखि पाँच वर्षसम्म हुन्छ । भाकल गरेअनुसार पुगे (बच्चा जन्मिए वा अडिए) धिमाल भोक्नले भाकल चढाउँछ र उसले बच्चाको नाम पनि राखिदिन्छ । यो दिन केटा या केटीको मामालाई बोलाइन्छ । मामा टाढा भए पनि यस दिन उपस्थित हुनैपर्छ र साख्खै मामा नभए सम्बन्धित मामा पर्नेलाई (Classificatory maternal uncle) पनि बोलाइन्छ । मामा आएर आफ्ना भान्जा वा भान्जीको कपाल काटिदिन्छ । कपाल काटेबापत उसलाई पारिश्रमिक (रु० १- देखि रु० ५- सम्म) दिइन्छ । यसरी मामालाई पैसा दिने चलनलाई धिमालहरू, 'पुसिङ सिका वाको मामाइह्याङ पिही' (कपाल कटाएको पैसा मामालाई दिइयो) भन्दछन् । मामाले पैसा लिएर भान्जा वा भान्जीको पाप आफूले बोक्छ र उनीहरूलाई उनीहरूको 'पूर्व पाप' देखि मुक्त गर्दछ भनिन्छ । त्यसैले धिमालमा कसैले गरेको पाप कसैले बोकिदिन सक्छ । यस्तो पाप धिमाल-बच्चाहरू आफैले बोकेर ल्याए वा बच्चाका मामा बाबुहरूले गरेका दिए, स्पष्ट हुँदैन ।

भेन्रा कर्ममा मामाको साथ अरु नजीकका नाता कुटुम्ब र छर-

छिमेकी बोलाइन्छ र मेजमानीस्वरूप दही चिउरा तथा मासु, भात खान दिइन्छ ।

धिमालमा केटाकेटी रात्रि सँग जन्मेर नरहे जन्मेका बच्चाहरूलाई जन्मेको ५-७ दिनपछि नै कानको माथिल्लो भाग छेडेर केही समयपछि कुण्डल (धि-फन्हैला) लगाइदिने चलन छ । नानीलाई जीउमा खोट लगाए बच्चा बाँच्छ भन्ने विश्वास नेपाली हिन्दू जातहरू सरह नै व्याप्त छ ।

केटाकेटीको खेलकूद तथा मनोरञ्जनमा धिमालहरू एकदमै कम ध्यान दिन्छन् । साधारणतः जलवायुको प्रभावले धिमाल केटी ११-१२ वर्ष देखि नै तरुणी भएको देखिन्छ र यसै उमेरमा नै ऊ पहिलो पटक रजस्वला हुन्छे । धिमालमा रजस्वला हुनुलाई 'माछाइका' वा 'मस्वाइली' वा 'बोनाफेका' (धि० बोला पेटानी, फेका प्याँवु) भनिन्छ । 'बोनाफेका' को शाब्दिक अर्थ बाहिरी व्यक्तिहरू (धिमाल बाहेक अन्य जातिहरू) को निमित्त 'बोना' मैला भयो र यसलाई प्याँवु हो । बोनाफेका भएकी केटीलाई समाजले पहिलेको रूपमा नै हेर्छ र धिमाल केटी यस चीजलाई साधारण लाज वा शर्माको रूपमा मात्र हेर्छे । ऊ अन्य बोनाफेका नभएका स्त्रीहरू सरह नै काम गर्छे र घरको विभिन्न कर्महरू पूर्ववत् नै चल्दछ ।

बिवाह:-

धिमाल संस्कारमा विवाहले एउटा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । कुनै धिमाल केटी वा केटी विवाहपछि मात्र आफूलाई त्यस समाज भित्र रहेको वा बाँधिएको एक जिम्मेदार व्यक्तिको रूपमा स्वीकार गर्दछन् धिमालमा विवाह यौन सम्बन्ध तथा जन्मेका सम्पूर्ण बच्चाहरूसँग मात्र सीमित नरही जबसम्म राम्रोसँग १० रीत केटीको बाबुलाई बुझाउँदैन, विवाह मान्दैन । यो १० रीत बुझाउने काम विवाहअगाडि, बच्चाहरू जन्मिसके पछि वा मान्छे मरिसकेपछि पनि गर्न सकिन्छ । त्यसैले कुनै केटीलाई घर भित्र भित्र्याउने बित्तिकै वा आफ्नो कुलमा ल्याउने बित्तिकै र उसबाट केटा-केटीहरू जन्मेर समाजले दुवैलाई लोग्ने-स्वास्नी भन्ने पनि १० रीत केटीको बाबुलाई नबुझाउन्जेलसम्म विवाह हुँदैन । १० रीत नबुझाईकन स्वास्नी मरे स्वास्नीको बाबुलाई १० रीत बुझाएर मात्रै उसको मृत्यु-कर्म गर्न पाइन्छ । कहिले-कहीं लोग्ने नै अगाडि मरे उसका हाड-बंशले समेत १० रीत बुझाउन

जानुपछ र ती दुईबाट जन्मेका केटाकेटीलाई आफ्नो हाडवंशभित्र पसाउनु-पछ ।

केटी फकाउने तरिका:-

धिमालमा तरुणा केटाकेटीहरू हाँस-खेल या मनोरञ्जन गर्ने वा विभिन्न अवसरमा आफ्ना विचारहरू आदान-प्रदान गर्ने नेपालका अन्य जातिहरू मगर, गुरुङ, आठपहरिया राईहरूको रोदी वा डेरा घरहरू सरह कुनै खास युवागृह (Youth Dormitory) देखिदैन । साधारणतः छोरो १४-१५ वर्ष लाग्ने वित्तिकै उसको लागि केटी खोजी दिन धिमाल बाबु भामाहरू तम्सिने र धेरैजसो धिमाल केटाहरूको बिवाह यही उमेरमा नै हुने हुनाले बिवाहभगावै यौन सम्बन्ध (Premarital Relations) एकदमै कम हुन्छ । धिमाल केटीहरूमा दाउरा खोज्न जाने, भारी बोक्ने वा टाढाबाट पानी बोकेर ल्याउने वा टाढा हाट बजार जाने चलन छैन । त्यसैले धिमाल तरुणा केटाकेटीहरूको आपसमा भेटघाट गर्ने अवसर नजीकका हाट बजार बाहेक अन्य ठाउँमा एकदमै कम देखिन्छ । धिमालहरूको एउटै सामाजिक 'पार्वी' (चाड) जात्री (जातिरी) मेलामा (एकदिने मेलामा) केटीहरूले आफूलाई सिंगारी केही हदसम्म केटालाई देखाउन खोज्छन् । जात्री मेला हरेक धिमाल गाउँमा भिन्न दिन लाग्छ र केही हदसम्म केटा केटीले एक अर्कालाई हेर्ने वा चिन्ने मौका पाए पनि यसले केटाकेटीलाई प्रेमसम्बन्ध बढाउन एकदमै कम अवसर प्रदान गर्छ ।

केटी साग्ने र छान्ने तरिका:-

धिमालमा केही अगाडिसम्म साइनो, थर राम्रोसँग केलाएर बिवाह गर्ने चलन नभएकोले हाडनाताभित्रको सम्बन्ध पनि सामान्य रूपमा स्वीकार गरिन्थ्यो । धिमाल बिवाह-कर्ममा एउटा रीत साइनो केलाउने भएकोले र बिवाह गर्नेहरू साइनो वा थरभित्र परे धिमाल समाजले दुवैलाई सामान्य दण्ड गरेर स्वीकार गर्ने हुनाले थर वा साइनोभित्र धिमालमा पहिला बिवाह हुन्थ्यो भन्ने कुरा मान्न सकिन्छ । हालमा यो रीत भए पनि बिवाहभगावै साइनो वा थर राख्ने केलाएर बिवाह गराउन धिमालहरू कोशिश गर्दछन् । धिमालमा वैवाहिक सम्बन्ध ५ देखि १० साइल भित्रको दुरी भित्र नै जोडेको पाइन्छ । (हाल यातायातको सुविधाले दुरी केही बढेको छ)

र संबंधेखि नै नाता सम्बन्धीहरूसँग वैवाहिक सम्बन्ध हत्तपत्त जोडिदैन थियो होला भन्ने कुरा मात्र सकिन्छ ।

धिमालहरूका सामाजिक नियमअनुसार आफ्ना हाडनाताभिन्नमा फुनै शर्तमा पनि विवाह चल्दैन । माधली र फूपू चेली तीन पुस्तासम्म वारिन्छ । वंश या तीन पुस्ते साइनोभिन्न विवाह गरे सन्तान मात्तिन्छ वा पितृ रिसाउँछ भन्ने पनि माथि भने भैं व्यवहारमा यी नियमहरू खुकुला छन् ।

केटीमाग्न आफ्ना हाडनाता र तीन पुस्ते साइनाहरू बाहेक अन्य धिमाल-धरहरूमा जान पूरै छुटछ । केटी माग्न जाँदा आफ्नो सामाजिक मान्यता वा आर्थिक स्थिको वास्ता गरिदैन । धिमालहरूको भनाइअनुसार केही भगाडि-सम्म विवाहसम्बन्धमा केटाकेटीको मन, शारीरिक तन्दुरुस्ती र जवानी हेरिन्छ्यो । आजकल केटाको आर्थिक स्थितिलाई ज्यादा प्राथमिकता दिइन्छ । शिक्षाले यस सम्बन्धमा पहिला पनि मान्यता पाएको थिएन र अझै पनि छैन । धिमाल केटी आफू केही पढेको भए पनि ऊ साधारणतः पढेको केटी खोज्दैन र पाउँदैन पनि । तर धिमाल समाजमा केटाभन्दा केटीलाई आफ्नो केटी छान्ने अधिकार ज्यादा छ । यस सम्बन्धमा धिमाल बाबु-आमाहरू केही हदसम्म छोरी-को इच्छालाई मान्यता दिन्छन् । धिमाल केटी दाह्री^२ पलाएको तथा अग्लो केटालाई मन पराउँदैन । दाह्री जुंगा पलाएको केटी बूढो हो र चाँडै मर्छ भनिन्छ ।^३ कुनै धिमाल केटाको दाह्री संजोगले १५ वर्षमा नै देखिए ऊ त्यस्तो केटासँग सकेसम्म आफ्नो सम्बन्ध जोड्दैन । कुनै धिमालको विवाहित जहान भरेर उसको उमेर त्यस समयमा २० वर्ष मात्रै भए उसले हत्तपत्त कन्या केटी पाउन अठ्ठचारो छ । धिमाल केटीको विचारमा उसले सुख-भोग गरिसकेको छ, ऊ बूढो हो । साधारणतः धिमाल केटी आफूभन्दा केही कम उमेरको केटालाई नै मन पराउँछे । त्यसैले अध्ययन क्षेत्रका धिमाल जोडीहरूमा केटा १४-१५ वर्षको भए केटी २०-२२ वर्षकी देखिन्छे ।

^२ धिमाल भाषामा दाह्री भन्नाले दाह्री जुंगा दुवै बुझिन्छ ।

^३ धिमालहरू 'हिन्द, मंगोल वर्ग' भित्र पर्ने हुनाले दाह्री जुंगा कम पलाउँछ र पलाए पनि निक्कै छिप्पिएपछि मात्रै । अतः धिमाल केटीको यस प्रकारको बूढो भन्ने तर्कमा केही वैज्ञानिक तथ्य पनि देखिन्छ ।

धिमाल केटीहरू विवाहअगावै छिप्पिने धेरै कारणहरू छन् :

१) छोरो कलिल भए पनि छिप्पिएको बुहारी ल्याउन धिमाल बाबु-आमाहरू चाहन्छन् । बुहारी ठूली भए घरको सबै काम गर्छ र घर राम्रोसँग चल्छ भन्ने विश्वास छ ।

२) छोरी विवाहउमेर पुगे पनि सानै छ भनेर माग्न आउनेलाई नदिएको देखिन्छ । यसमा धिमाल बाबु-आमाहरूको छोरीप्रति स्नेह मात्रै देखिन्छ ।

३) धिमाल केटीहरूमा अन्य पुरुषसँग पोइल जाने प्रवृत्ति एकदमै कम छ । त्यसैले जबसम्म केटा माग्न आउँदैन, पर्खनैपर्छ । माग्न आएको केटीलाई पनि धिमालहरू दशौं झमेला लगाएर रित्तो हात फर्काइदिन्छन् । धिमाल बाबु छोरी २५ वर्षकी पुगे पनि सामाजिक प्रतिष्ठाको लागि छोरीको लागि कहिले पनि केटी खोज्न जाँदैन ।

साधारणतः धिमाल केटीहरूको विवाह उमेर १६-१८ र केटाहरूको १४-१५ देखिन्छ । कहिलेकहीं केटी ३० वर्षकी हुँदा पनि विवाह हुन नसक्नु माथिका कारणहरू हुन् । केटाको चाँडै विवाह हुन नसक्नु उसको आर्थिक अवस्था नै हो ।

धिमालमा सबैभन्दा कटिलो काम केटी हेर्न जानु हो । कम्तीमा चारचोटि माग्न जाँदा मात्र केटी पाइन्छ भनी धिमालहरू भन्दछन् । आफ्नो छोरी या चेलीबेटी चाँडै नदिने कुरामा एक जना धिमाल आफ्नो विचार यसरी पोख्दछन्:- आफ्नो रीतले पाएको चेलीबेटी माग्ने वित्तिकै तुरुन्त दिनु हुँदैन, अहिले माग्न आयो अहिले दियो भने त आफ्नै चेलीबेटी विधेको पो कुटुम्बले शंका गर्दछ ।”

धिमालहरू केटी माग्न जाँदा साधारणतः केटीको स्वास्थ्य, रूपशील, चालचलन र काम जाँच्छन् । केटी माग्न जाँदा केटीतर्फको नजीकको नातालाई आफूतर्फ मिलाएर सँगै लिएर गएमा काम चाँडो हुन्छ भनिन्छ । सगनीमा पहिलो चोटी केटीको बाबुसँग भेटघाट, दोस्रो पटक केटीको आमा तथा इष्ट-मित्रसँग सोधौं, तेस्रो पटक केटीसँग सोधौं र चौथो चोटि मात्र दिने नदिने कुरा टुंगो लगाइन्छ । केटा सन नपरे आमाले सन पराइन्, साइनो पर्ने भयो, इष्ट-मित्रले तास जुवा खेल्छ भने भन्ने जबाफ केटा तर्फकालाई दिइन्छ । कहिलेकहीं एउटै केटीलाई १०-१२ चोटिसम्म माग्न गएको र त्यति गर्दा पनि केटी नदिएको धिमाल बाबु-आमाहरू नै बताउँछन् यसलाई धिमालहरू केटीपट्टिकाले केटा

हेनँ लिएको समय हो भन्दछन् । केटी माग्न जाँदा हरेक छोटि २ बोतल रक्सी, आधापाउदेखि १ पाउसम्म सुपारी, २-४ पाकेट बिडी, २-४ पाकेट सिगरेट तथा माचिस लिएर जानुपर्छ । यस्तो काममा केटा एकलै नगई ऊसँग वा उसका नातेदारहरूसँग २-३ जना साथीहरू जान्छन् । केटी माग्न जाने टोलीलाई धिमालहरू वेजलाई घालाई (कन्यार्थी) भन्दछन् । केटी माग्न जाँदा कति खर्च हुन्छ हेनुहोस् आर्थिक भाग ।

केटीको दुंगो लागेपछि पुर्वतर्फका संधी (केटा र केटीका बाबुहरू) को भेटघाट हुन्छ । यो विवाहअघि गर्नुपर्ने एउटा आवश्यक रीत हो । भेटघाटमा केटातर्फकाले दुइ बोतल रक्सी (धि. गोरा), दुई गाग्रो जाँड (ध्याडसिङ) नरिबल, सुपारी, सिगरेट, बिडी राख्छ । यस अवसरमा संधीहरू मात्र भेला नभइ संधिनी (केटीकी आमा) तथा ५-७ जना पंचहरू पनि हुन्छन् । अब भेजमानी शुरू हुन्छ । केटाको घरबाट ल्याएको सामान सकिएपछि केटीतर्फबाट एक गाग्रो जाँड र रक्सीले फेरि अतिथिहरूको सत्कार हुन्छ ।

अब बेउला हुने केटाले केही दिनसम्म (७ दिनदेखि १ महीनासम्म) केटीको घरमा चाकरी (नोकरी जातो) गर्नुपर्छ । यस समयमा केटीको बाबुले जे अराए पनि केटाले गर्नुपर्छ ।^४ साधारणतः यो एउटा मान्नु पर्ने रीत देखिए पनि आफ्नो छोरी कुनै पुरुषलाई सधैंको लागि दिनुअघि ऊ काम गर्छ । गर्देन वा छोरीलाई पालन सक्छ सक्दैन जाँचेको हो भनी धिमालहरू भन्दछन् ।

विवाह उत्सवः—

धिमालमा एकपल्ट विवाह भइसकेकी, विधुवा वा सम्बन्ध बिच्छेद (पार पाचुके) गरेकी आइसाइ बाहेक अरु सबै तहना आइमाईहरूको निमित्त १० रीत बुझाइ विवाह गर्नुपर्छ । अर्को शब्दमा, कन्या वा सरहकी (विवाह हुनुअगावै पेट बोकेकी) लाई विवाह गर्दा केटीको बाबुलाई १० रीत बुझाएर मात्र पत्नी बनाउन पाइन्छ ।

विवाह समारोहको ३-४ दिनअघि आफ्ना भाइ भैयात तथा इष्ट-मित्रहरूलाई सुपारी दिएर निम्तो बाँड्ने चलन छ ।^५ निम्तोहरू एक बोतल

४ हाल कसैले यो चलन मान्दछन् र कसैले मान्दैनन् ।

५ आजकाल केही शिक्षित तथा सम्पन्न धिमालहरूले निम्तो सुपारीको बदला विवाह कार्ड छपाएर पनि बाँड्न थालेका छन् ।

रक्सी वा एक घेला जाँड वा यस बराबर मृत्युको पंसा लिएर निम्ता माझ जान्छन् । धिमालमा निम्तो माझ स्त्रीहरू नगई पुरुषहरू नै जाने चलन छ । तर आफ्नै गाउँभिन्नको विवाह र कसैले लोटाभरी पानी बोकेर निम्ता दिन आए धिमाल स्त्रीहरू विवाह घरमा गई एक छाक खाएर फर्कन्छन् । आफ्नै आफन्तहरूको विवाह भए विवाह समारोहको एक दुई दिनअघि नै पुग्नुपर्छ ।

विवाहघरमा दाउरा, पात, धान चामल आदिको बन्दोबस्त मिलाउन गाउँले तरुणी-तन्नेरीहरू २-३ दिनअघि नै भेला हुन्छन् । यसरी विवाहमा सघाउन आउने व्यक्तिलाई धिमालहरू तोलाहा (काम गर्ने) सहायक पुरुषहरू र धार्नी (काम गर्ने सहायक स्त्रीहरू) भनेर बोलाउँछन् ।

बराती शुरू हुनुअघि जन्ती सबैलाई केटाको घरमा खुवाइन्छ । अब ओझा या धामीलाई फुकेको खाने तेल (शुभ होस् भन्नाको निमित्त) जन्तीहरूले आफ्ना हात, गोडा, अनुहारमा दत्तन्छन् । यसपछि साइत फुकाइन्छ । साइतमा दियो (धि-गेसा) वाली सबै त्यसलाई छुन्छन् र बराती शुरू हुन्छ । बराती बेउलाको आर्थिक स्थितिअनुसार पंदल, गोरुगाडी या मोटरगाडीमा जान्छ । जन्तीको साथमा २-३ जनासम्म लोकन्दी^६ (ने० लोकन्ती) हुन्छन् । लोकन्दीहरू जहिले पनि केटी र बेउलाका आफन्तहरू (आफ्नै बहिनीहरू, फूपू या मामाकी छोरीहरू) हुन्छन् । लोकन्तीहरूको काम बेउलीलाई शृङ्गार पटार गर्नु तथा बेउलाको घर नपुन्याइन्जेलम्म राम्रोसँग हेर विचार गर्नु हो । बरातीमा बाजा बजाउनेहरू मधेसिया हारी (डुम) हुन्छन् ।^७ जन्तीहरूले आफ्नो साथमा बाँसको चिलिम-थोदरा (हुक्का) लिएर जान्छन् । बेउलीको घर पुग्नुअघि खाजा भनेर अलि अलि रक्सी सबै जन्तीहरूले बाँडो खान्छन् । यस्तो रक्सीलाई धिमालहरू (दामता आमका गोरा) भन्दछन् । बराती बेउलीको घरमा घाम नअस्ताइकन नै पुग्नुपर्छ भन्ने चलन छ ।

६ लोकन्दीहरू मागी विवाहमा मात्रै चाहिन्छन् ।

७ धिमाल बेउली पहाडिया दमाई बाजाभन्दा देशी बाजाहरू नै मनपराउँछे । यस्ता देशी बाजा बजाउनेहरू मधेसिया हारीहरू हुन्छन् जसको संख्या साधारणतः ६ जना हुन्छ । यसरी बाजा मगाएर विवाह गर्ने चलन मागी विवाह हुनथालेपछि शुरू गरिएको हो भन्ने धिमालहरूको भनाइ छ ।

अब बरांती बेउलीको घर-क्षेत्र पस्नुअघि त्यस गाउँका युवक केटाहरूले बाटो छेक्दछन् । रीतअनुसार यसवेला बेउलातर्फकाले रु० २१- देखि रु० ५१- सम्म दिनुपर्छ र दुवै तर्फले आपसमा दुई बोतल रक्सी साटासाट गर्दछन् । यसपछि बाटो छेक्ने अर्को दल गाउँले बूढाहरू (धि० धाराङ्ग) ले गर्दछन् । यहाँ रु० ४१- देखि रु० १०१- सम्म बेउला-पट्टिकाले बुझाई आपसमा एक घैला जाँड र एक बोतल रक्सी आपसमा साटासाट गरिन्छ । यस अवसरमा गाउँले बूढाहरू हुक्का-चिलिम पिउने माग गर्दछन् र घरबाट बोकेर ल्याएको चिलिम थोदरा उनीहरूलाई दिइन्छ । बरांतीले हुक्का चिलिम यस्तो अवसरमा नलगे दण्ड रूपियाँ (रु० १ देखि १० सम्म तिर्नुपर्छ) केटीतर्फकालाई बुझाउनुपर्छ । अब बरांती बेउलीको मूलघरको संघार (ने-आँगन) मा पुगेको बेला गाउँले तरुणी केटीहरूले एक घैला जाँड एक घैला पानी, दियो गरी बाटो छेक्दछन् । यहाँ सामान केही नसारी बेउलापट्टिकाले रु० १०१- बाटो छेक्ने केटीहरूलाई दिनुपर्छ ।

बरांती जाँदा बेउलीलाई गरगहना लिएर जाने चलन धिमाल-समाजमा छैन । आवश्यक परे एउटा पेटानी, काँइयो, तेल लगिन्छ । गरगहना बेउलीलाई घरमा ल्याएपछि मात्र दिने चलन छ ।

आवश्यक रीतहरू:

जन्तीहरू बेउलीको घरमा पुगेपछि बेउलीपट्टिकाले सबैभन्दा पहिला एक घ्यापा जाँड र दुई बोतल रक्सी 'मेजमानी' भनेर निकाली दिन्छन् । यसपछि विवाहको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण भाग १० रीत बुझाउने कार्य शुरू हुन्छ । धिमालका यी १० रीतहरू यस प्रकार छन्-

१) चोर कसुर २) दुधावली ३) धनासकौरी ४) पन्चेली ५) मुखिया (माझी) ६) धामी ७) कान्ताका ८) घरमइनी ९) दुवार छेकाउली र १०) सेन केराउनी (सामान्दा नालाचापका) । यी रीतहरूमा चोर कसुर

• यी दश रीतहरू धिमालका ९ जना सदस्यहरू र २२५ जना जातभाइ-हरू मिली २०१९ साल वैशाख १ गते निकालेको पर्चा, 'नेपाल हाम्रो हामी नेपाली हौं हाम्रो राजा श्री ५ महेन्द्र धिमाल हामी जाति हौं' बाट टिपिएको हो ।

रीत घोरी या सुपारी विवाहमा मात्रै लागू हुन्छ । अन्य रीतहरू सबै प्रकारका विवाहमा चाहिन्छन् । दुधावली, घनासकौरी, पचेली, कानताका, घर मइनी, मुखिया (माझी) धासी र से केराउनी वेउलीको घरमा र द्वार छेकाउली र सेनकेराउनी वेउलाको घरमा गरिन्छ ।

रीत बुझाउँदा वेउला तथा वेउली दुवैतर्फका पञ्च भलादमीहरू बाहेक वेउलातर्फबाट या उसको वंशको कुनै मुख्य व्यक्ति र वेउलीतर्फबाट वेउलीको बाबु या उसका दाजुभाइ उपस्थित हुन्छन् । रीतका सामानहरू सबै केराको पातमा राखिन्छन् ।

कानताका:-

यो सबै भन्दा महत्त्वपूर्ण रीत हो । यसलाई धिमालहरू चुमाउनी पनि भन्दछन् । यस रीतमा दुई बोतल रक्सी र एक रुपियाँ^९ राखिन्छ । यस वेला वेउलीपट्टिकाले पञ्चहरूलाई सुनाउँदै “हामीले रीत बुझ्यौं” भन्नुपर्छ र चुमाउनीको रक्सी (धि० कानताका गोरा) वेउलीतर्फका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूलाई बाँडिन्छ । कानताका गोरा उपस्थित पञ्चहरूलाई सम्बोधन नगरी पिएमा दण्डस्वरूप पुनः अर्को चोटि रक्सी पिउनुपर्छ ।

घनासकौरी:-

यस रीतमा ७ पैसा र ७ सुपारी राखिन्छ । यो केटाले केटीका गाउँले तन्रेरीहरूलाई बुझाएको रीत हो । विवाहपूर्व केटीको सम्बन्ध अन्य कुनै केटाहरूसँग भए ती केटाहरूसँग तपाईंहरूकी गाउँकी केटी लाँदैछु भनी विवाह गर्ने केटाले माफी मागेको हो भनिन्छ । यो रीत केटीको गाउँको कुनै पनि अविवाहित केटाले बुझ्न सक्छ र यस रीतलाई केटीका गाउँका बूढापाकाहरूले खानुहुँदैन । केही धिमालहरू यस रीतलाई घान्नागेलाई पनि भन्दछन् ।

दुधौली वा दुधावली:-

यस रीतमा केटीकी आमालाई एक चिण्डो जाँड र २१- रु० बुझाउनुपर्छ । आमा नभए भाउजू या कुनै घर भूली स्त्रीले यो रीत बुझ्न

^९ २०१७ सालसम्म चुमाउनी रु० ५१- देखि रु० ५००१- सम्म उठाउने चलन थियो भनी धिमालहरू भन्दछन् ।

सकछे । आमाले दूध चुसाएर हुर्काएको हुनाले यो रीत आमाको रिन बुझाएको हो ।

पञ्चैली:-

उपस्थित पञ्चहरूलाई मनाउन रु० ४।- बुझाउनुपर्छ ।

धामी:-

एक बोतल रक्सी र एक रुपियां बुझाइन्छ ।

मुखिया (गाउँ माझी):-

धामीसरह नै बुझाइन्छ । यी दुवै रीत बुझ्ने व्यक्तिहरू (धामी तथा गाउँ माझी) त्यस समय उपस्थित हुन नसके कुनै गाउँ वृढोले जिम्मा लिई पछि बुझाइदिन सक्छ ।

अब चुमाउनी रक्सी, आमालाई दिएको जाँड र पञ्चहरूलाई दिइएको रु० ४।- बाट रक्सी नै किनी पञ्चहरूले खान्छन् । त्यसपछि पुनः संधी-संधीको भेटघाट हुन्छ । संधीहरू उपस्थित हुन नसके काका या बडाबाबुहरूले काम चलाउँछन् । भेटघाटमा एक अर्कालाई नमस्ते गरी धि० नमस्ते पाली) बटु कामा दिएको रक्सी दुवैले एकै चोटि पिउनुपर्छ ।

धरमइनी:-

यो रीत वेउलीपट्टिकाले वेउलातर्फकालाई बुझाउने रीत हो । वेउलातर्फकाले कानाताका रीत नबुझाएसम्म वेउलीपट्टिकाले यो रीत दिंदैनन् । यस रीतमा एक घैला जाँड र दुई बोतल रक्सी सत्कार भनेर जन्तीहरूलाई दिनुपर्छ ।

चोर कसूर:-

चोर कसूर रीत चोरी विवाह गर्नेको लागि दण्डस्वरूप बुझाउने रीत हो । यस रीतमा रु० २।, दुई बोतल रक्सी केटीको बाबु वा उसका हकवालालाई बुझाउनुपर्छ । यो रीत केटीतर्फकालाई बुझाउँदा, 'तपाईंकी चेली बेटी हामीसँग छ, यो चोरको घाममा छोरी कहाँ गई भनेर दुःख नपाउनु-होस्' भन्ने भनिन्छ ।

द्वार छेकाउली:-

यो रीत बेउलीलाई बेउलाको घर भित्र्याएपछि गरिन्छ । यस रीतअनुसार बेउलाको घरबाट पहिलो चोटि भात जन्तीहरूलाई खुवाउन निकाल्दा पञ्चहृले बाटो छेक्दछन् । यसमा रु० २१- पञ्चहृलाई बुझाई भनेर खुलाउनुपर्छ ।

सेन केराउनी:- (सामन्दा नालचापका)

यो रीत बेउला तथा बेउली दुवैको घरमा गरिन्छ । यो बेउली तथा बेउला कस्तो साइनोभित्र परे भनी केलाउने रीत हो । यस रीतमा स्थानीय गाउँको मुखिया वा कुनै बूढो वाराङ्गलाई बोलाएर रु० ११- देखि रु० ५१- सम्म राखी साइनो केलाइन्छ ।

बेउलीको बाबुलाई बुझाउने काम भएपछि भत्यार (भात खाने काम) शुरू हुन्छ । भत्यारमा इष्ट-मित्र तथा जन्तीहरू सबैलाई एकै ठाउँ राखेर खुवाउने चलन छ । यस्तो भत्यारमा पीलहाफा (वेसारेको पात) मा भात दाल, तरकारी मासु आदि दिने चलन छ । भोज आधा सकिएपछि भत्यारमा बस्नेहरू हारा इही (हाड अड्क्यो) भनी कराउँछन् । हाड अड्के पनि सजिलै नित्न बेउलीपट्टिकाले एक घैला जाँड र रक्सी एक बोतल रक्सी निकाली सबैलाई बाँड्नुपर्छ । यति जाँड वा रक्सी खालि रीतअनुसार निकालिएको हो । यस मात्राले सबै जनालाई नपुगे हुनाले अरु जाँड वा रक्सी फेरि निकाली सबैलाई बाँड्नुपर्छ । अन्तमा बेउलीतर्फका मान्छेले खाना पुग्यो पुगेन, खाना कस्तो भयो आदि नमस्ते गर्दै हरेक व्यक्तिलाई सोढ्छन् । जवाफमा 'जेडहोइ' (पुग्यो) वा 'गोताड जेडहोइ' (सबै चीज पुग्यो) भनी भन्नुपर्छ । यसरी भात खाने काम सकिएपछि खुरमाका (हात धुने) भनी एक ध्याम्पा जाँड र एक बोतल रक्सी रीतअनुसार जन्तीहरूलाई साथि भने- अनुसार नै बाँडिन्छ ।

रातमा कुनै कर्म हुँदैन । जन्तीहरू विश्रामको लागि बनाइएको एउटा सानो घर (धि० छाइनी) मा रातभर जाँड रक्सी खाएर तथा गाएर बिताउँछन् ।

भोलिपल्ट उज्यालो हुने बित्तिकै भित्रै (नि. मुख धुने) भनेर एक घैला जाँड र एक बोतल रक्सी जन्तीहरूलाई साथि भने भैं रक्सी

आशीर्वादका लागि पखिरेका नवविवाहित दम्पति

र जाँड पुनः बरघाट निकाली बाँडनुगछे । यसपछि बेउला बेउलीलाई टीका (चामलमा रातो रंग मिसाएर दहीले मुछेको) लगाई दिने कार्यक्रम हुन्छ । यस बेला धिमालहरू बेउलालाई पैसा र बेउलीलाई बोनम (पेटानी) दिने गर्दछन् । सम्पन्न धिमालहरू यस अवसरमा छोरी ज्वाइँलाई केही जग्गा ¹⁰ (१ बिगहा-देखि २५ बिगहासम्म) दाइजो (धि. दानवीका) दिन्छन् । गरीब धिमालहरूले पनि यस बेला लोटा, थाल, बटुको भात पकाउने भाँडाकुँडा छोरी-ज्वाइँलाई दिनेपछि । यस बेला धिमालहरू दोहोरो कुरो गर्दै यस्तो उखान पनि गर्दछन्, 'काट्ने छोरा छोरी हुँदैन र पर्याक्ने धन हुँदैन' अर्थात् छोरीलाई केही दिनुपछि तर आफ्नो औँकात पनि भुल्नु हुँदैन ।

अब बेउला बेउली अन्माउने कार्यक्रम शुरु हुन्छ । यसबेला स्थानीय गाउँको महाराज थानमा बेउला बेउलीलाई लगिन्छ । उनीहरूको नाममा पूजा बली गराइन्छ थानमा दुवैलाई धागो समात्न लगाएर तीनदेखि सात चोटिसम्म परिक्रमा गराइन्छ, दुवैको नयाँ जीवन तथा सुख-शान्तिको लागि बरदान मागिन्छ । यसपछि बेउला आफ्ना नाता-कुटुम्बहरूलाई नमस्ते गर्दै बिदा माग्छ । अन्तमा बिदाङ्गी (बिदा गर्ने) भनेर बेउलीपट्टिकाले एक घंला जाँड र एक बोतल रक्सी रीतअनुसार साथि झैं जन्तीहरूका सामूमा राखिदिन्छन् ।

जन्तीहरू बेउला बेउलीलाई साथमा लिएर आफ्नो घर गाउँ आएपछि स्थानीय गाउँलेहरूले (कुनै पनि जातले) बाटो छेक्छन् र धिमालहरूले यस बेला आफ्नो रीतअनुसार बाटो छेक्नेहरूको चित्त बुझाउँछन् । अब बेउला बेउलीलाई बेउलाका गाउँका महाराज थानमा पुनः परिक्रमा गराई बराँती बेउलाको घरमा पुग्दछ । बेउला बेउलीलाई घरअगाडि (पूर्व फर्काएर) राखी नाडलोमा दूबो, धान, दियो, कलश, राखेर रातो अक्षताले टीका लगाउने काम हुन्छ । अब बेउलापट्टिको सबैभन्दा बूढो मान्छेले (बाजे या बाबुले) टीका लगाइदिन्छ र घरका अन्य जेठा व्यक्तिहरू तथा इष्ट मित्रहरूले क्रमशः टीका लगाउँदै जान्छन् । यस बेला धिमालहरू आफ्नो गच्छेअनुसार बेउला बेउलीलाई लुगा-फाटा, रुपियाँ पैसा दिन्छन् ।

यसपछि मेजमानीमा धिमालहरू मुरि चिउरा, मासु जाँड-रक्सी

¹⁰ कारिकोशीका (मोरंग जि०) का सोफेलाल धिमालले २५ बिगहा जग्गा आफ्नी छोरीलाई दाइजो दिएका छन् ।

जन्ती तथा निम्तालुहरूलाई खान दिन्छन् । धिमालहरू हालमा यसरी खर्च नगरी मेजमानीमा जाँड रक्ती मात्रै दिएर भत्यार (दाल, भात, मासु) शुरू गर्छन् । यस बेला भात पकाउने तथा बाँड्ने केटीहरू (धि. आलोजी) कम्मरमा सेता गम्छा (धि. टेपना वा पेटाना) बाँधेर काम गर्छन् । नवविवाहिता, दुलहीले पनि यसरी नै टेपना बाँधेर दाल-भात बाँड्नेपर्छ । यो नयाँ दुलहीलाई समाजले स्वीकारेको हो भनिन्छ ।

भत्यारपछि विवाह-उत्सव सकिएपनि विवाह-कर्म अझै सकिदैन । अब गाउँले इष्टमित्रहरू र घरका मानिसहरू भेला भई माछा मार्न जानुपर्छ र यस रीतलाई हायामाडका (माछा मार्न जाने) भनिन्छ । माछाको साथमा खोलाबाट साना साना ढुंगाहरू बोकेर ल्याइन्छ । ढुंगाहरूलाई सानो बालुवा जस्तो पारी त्यसमा तोरीको नलको खरानी, कनिकाको भात, लसुन, खुर्सानी, सुँगुरको आन्द्रा र माछा मिसाएर दाल जस्तो बनाई आफन्त र ज्वाइँहरूलाई बाँडिन्छ । यो वास्तवमा अपना आफन्तहरूलाई एउटा जिस्क्याउने वा ख्याल-ठट्टा गर्ने रीत मात्रै हो । भोलिपल्ट पुनः भात पकाउने केटीहरू, घरकी चेलीबेटी ज्वाइँहरू र घरका अन्य सदस्यहरू माछा मार्न जान्छन् । यो दिन धिमाल-चेलीबेटीहरूलाई खुवाउने दिन हो । तर यसरी माछा मार्न जाने र ढुंगा मिसाएर खाने चलन बन्द भएको २-३ वर्ष भयो भनी धिमालहरू बताउँछन् । यस समयमा चेलीबेटीहरूलाई गच्छेअनुसार धान, पैसा, गाई-वस्तु दिइन्छ । अब विवाह-कर्म सकिन्छ ।

विवाहपछि झण्डै एक महीनासम्म नव दुलही पतिको घरमा नै बस्छे । यसरी लोम्नेको घर बस्नेमा धिमालहरूको आफ्नै नियम ३ दिन ७ दिन, १५ दिन वा २१ दिनसम्म राखेर पुर्‍याउनुपर्छ भनिन्छ । यस समयसम्म नव दुलही पूर्णरूपले पत्नी भइसकेकी हुन्छे र घरका घेरं जसो कामकाजहरू आफैँ जिम्मा लिन थाल्छे । अब बेउला पहिलो चोटि पत्नीलाई लिएर सपुराली जान्छ । यस रीतलाई धिमालहरू “वान्छागाली” (धि. वान्छा मेजमानी, गाली-खेलनु) भन्दछन् । बेउलाले वान्छागाली रीत मात्रै जाँदा सपुरालीतर्फका हरेक आफन्तहरूलाई एक एक बोतल रक्ती र केही वागिया तोले (चामलको पिठो-लाई बफाएर बनाएको रोटी) राखेर ढोगभेट गर्नुपर्छ ।

उल्लिखित विवाहपद्धति धिमालहरूको सागी विवाह को हो । यस बाहेक अन्य तीन प्रकारका विवाहहरू धिमाल समाजमा देखिन्छन्— १) सुपारी

विवाह २) जवर्जस्ती विवाह ३) चोरी विवाह ।

सुपारी विवाह--

२००७ सालसम्म सुपारी विवाह धिमाल समाजमा निकै चल्ती देखिन्छ । यस विवाहमा केटाले केटीलाई कुनै पनि ठाउँ—मेला, बजार, सामाजिक पर्व वा घरमा फकाएर सुपारी खुवाउने कोशिश गर्दथ्यो । केटीले सुपारी खाएमा उसको सन्जुरी बुझिन्थ्यो र विवाह-रीत नै नबुझाई केटोले केटीलाई आफ्नो घरमा ल्याएर स्वास्नीसरह राख्न सक्थ्यो । पछि केटीको बाबुलाई १० रीत बुझाएर मात्रै दुवैको विवाह पूर्ण मानिन्थ्यो । अतः सुपारी-लाई माध्यम बनाएर विवाह गर्ने धिमालहरूको चलनलाई यहाँ सुपारी विवाह भनिएको छ । त्यसैले सुपारीले केही अगाडिसम्म धिमाल समाजमा एउटा महत्त्वपूर्ण ठाउँ ओगटेको देखिन्छ । धिमाल केटी वा समाजले यस सम्बन्धमा अन्य भादक वस्तुहरू (जाँड वा रक्सी) वा सिगरेट वा मिठाइ, नरिवल आदि-लाई मान्यता नदिएर सुपारीलाई नै किन मान्यता दिए चाखलाग्दो छ । सुपारीको प्रयोग किन भयो धिमालहरू आफैँलाई थाह छैन । यस क्षेत्रमा सुपारी लगाउने चलन थिएन (हाल कतै कसैले २-४ वटा सुपारीका बोट लगाउन थालेका छन् । र सुपारी सस्तो पनि थिएन ।

धिमालहरूको भनाइअनुसार सुपारी—विवाहमा ज्यादा उच्छंखलता (दाजु बाबुकाँ सामुने केटाकेटी ठट्टा गर्ने वा जिरिकने हुनाले) २००७ सालपछि धिमालहरूले मतो गरी यस प्रकारको विवाह नगरौं भनी बन्द गराएको हो भनिन्छ । अध्ययन-क्षेत्रका धेरै धिमालहरूले सुपारी विवाह नै गरेका थिए र अझै पनि धेरै धिमालहरू यस प्रकारको विवाह नै रुचाउँछन् । उनीहरूको भनाइअनुसार सुपारी विवाह सबैभन्दा सजिलो किसिमले स्वास्नी ल्याउने तरीका हो र यसमा ज्यादा खर्च नगरी केटी मात्रै बित्तिकै सबै काम हुन्छ ।

जवर्जस्ती विवाह—

कुनै केटीलाई सुपारी खुवाउँदा नमाने वा कुनै मन परेकी केटी आफू-सँग आउन नचाहे जवर्जस्ती उसलाई घिसारेर ल्याई स्वास्नी बनाउने चलन पनि धिमाल समाजमा थियो । केटी घिसार्दा अपना (केटा) तर्फकाले हल बनाई केटी एकान्त परेको वेलामा गरिन्थ्यो । धिमाल केटी वा स्त्री एउटा पेढानी मात्र लगाउने हुनाले यसरी घिसार्दा सम्पूर्ण नाङ्गी समेत हुन्थी र आफ्नो

स्वीकृति सजिलै दिन्थी भनिन्छ । तर यसरी विसारेकी केटी केटाको घरमा पुगेर पनि उसको स्वास्नी बन्न अस्वीकार गरी आफ्नो घर फर्कन सक्थी । यस्तो अवसरमा केटीको बाबुले पञ्चहरू राखी केटालाई डाँड्ने र केटीलाई कन्या रूपमा नै समाजमा स्वीकार गराउँथ्यो । धिमालमा कहिलेकहीं कम्पनी रूपियाँ जवर्जस्ती छुन लगाएर पनि स्वास्नी बनाइन्थ्यो भन्ने कथा धिमालहरू गर्दछन् । केटीले कम्पनी रूपियाँ दिए उसको मन्जुरी बुझिन्थ्यो । २००७ सालपछाडि यस प्रकारका विवाहहरू बन्द भइसकेका छन् ।

चोरी विवाह:-

यसलाई पैचो विवाह पनि भन्न सकिन्छ । केटा केटीले आपसमा मन पराए र दुवैपट्टिका बाबु-आमाले स्वाकृती दिए तर आर्थिक स्थिति कमजोर भई केटाले १० रीत बुझाई तुरुन्त विवाह गर्न नसके केटाले आफ्ना तर्फका २-४ जना मान्छेहरू लगेर केटीलाई आफ्नो घरमा भित्र्याउँछ । केटी केटाको घरमा आएपछि पूर्णरूपले पत्नीको रूपमा रहन्छे । केटाको आर्थिक स्थिति सप्रिएपछि वा अन्य कुनै खास कारणबाट (मृत्यु) बाध्य भए ऊ केटीको बाबुलाई १० रीत बुझाई विवाहकर्म गराउँछ । १० रीत बुझाउनुअघि वच्चाहरू जन्मिए फलानाको छोरो भने पनि उनीहरूलाई पितृ, देव कर्म, मृत्यु आदिमा स्वीकार गरिदैन । चोरी विवाहमा १० रीत बुझाउँदा बेउला बरातीसँग नजान पनि सक्छ विवाहमा बेउलीको उपस्थिति पनि अनिवार्य छैन ।

धिमालमा सुपारी विवाह, जवर्जस्ती विवाह र चोरी विवाहमा केही पहिला केटाको घरमा ल्याइसकेर आवश्यकता हेरी १० रीत बुझाई विवाह गरिन्छ । त्यसैले झट्ट हेर्दा यी तीन प्रकारका विवाहहरू एउटै देखिए पनि आपसमा फरक छन् । सुपारी विवाहमा केटीको खुशीलाई ज्यादा मान्यता दिइन्छ तर बाबु-आमाको इच्छालाई वास्ता गरिदैन । जवर्जस्ती विवाहमा खालि केटाको इच्छा हेरिन्छ केटी तथा केटीका बाबु-आमाको इच्छालाई हेरिदैन । चोरी विवाहमा केटा र केटीको इच्छाको साथसाथै बाबु-आमाको खुशीलाई पनि मान्यता दिइन्छ ।

मागी विवाह साधारणतः २००७ सालपछिदेखि शुरू भएको देखिन्छ । यसमा विवाह हुने केटाकेटीभन्दा पनि उनीहरूका आमा-बाबुले मुख्य भूमिका खेल्दछन् । बाबु-आमाको मंजुरी नै विवाहको अन्तिम टुंगो हो ।

यस विवाहमा केटीको बाबुलाई पहिला १० रीत बुझाएर कुनै केटीलाई पत्नी बनाई आफ्नो घरमा भित्र्याइन्छ ।

उल्लिखित विवाहहरू बाहेक धिमाल-समाजमा विधुवी विधुर विवाह पनि चलती छ । समाजले यस प्रकारको विवाहलाई मान्यता दिए पनि विधुरले कन्येकेटी र विधुवीले कन्येकेटी एकवसे कम पाउने सवने कारणहरू साथि नै भनी सकिएको छ । विधुवी विवाह गर्नेले पहिलो पतिले केटीको बाबु-भामालाई जति कानताका रीत बुझाएको थियो । त्यति मात्र बुझाउनुपर्छ । यसरी कानताका मात्रै बुझाएर विवाह गर्ने रीतलाई धिमालहरू कानताका धुरी पापिही (कानताका फर्काइ दियो) भन्दछन् । यस प्रकारको विवाह विधुवीलाई फकाएर तथा उसको बाबु-आमाको स्वीकृति लिएर गरिन्छ । यसमा बरांती जाने चलन छैन । विधुरले कन्ये केटी विवाह गर्ने खोजे सम्पूर्ण १० रीत बुझाएर साथि भने झैं विवाह गर्नुपर्छ । धिमालमा जारी गरेर अर्काकी स्वास्नी ल्याउने चलन पनि छ । जारी विवाहमा पहिलो लोग्नेले जारी तोक्दछ । गाउँ-घरका इष्ट मित्रहरू मिलेर दुवैलाई खुशी बनाउने किम्वदन्तले यति बुझाउनुपर्छ भनी तोक्दछन् र नयाँ पतिले पुरानो पतिलाई उक्त रकम बुझाएर सधैंको लागि उसकी स्वास्नीलाई आफ्नो घरमा ल्याउँछ । धिमालमा दाजु मरे भाउजू राख्न सकिन्छ तर साथि भने झैं कानताका धुरी पापिही रीत बुझाउनुपर्छ । बुहारी कुनै शर्तमा राख्न पाइदैन । दिदी मरे बहिनीलाई विवाह गर्न सकिन्छ तर केटी-तर्फकाले दिदीको साटो बहिनी दिनुपर्छ भन्ने आवश्यकता छैन । विवाह गर्न चाहे र केटीतर्फकाले स्वीकृति दिए पुनः सम्पूर्ण रीत बुझाएर विवाह गर्नुपर्छ । स्वास्नीको दिदीलाई विवाह गरे रु० १ । र केही दण्ड बुझाएर गर्न सकिन्छ तर यस्तो सम्बन्धलाई धिमालहरू रुचाउँदैनन् ।

मृत्यु संस्कार-

धिमालमा मृतलाई गाड्ने र जलाउने दुवै चलन छ । मान्छे मर्ने बित्तिकै नौजको वंशजहरू जहाँ जहाँ छन् तुरुन्त खबर गर्नुपर्छ । मृत्यु-कर्ममा समाचार नदिने र समाचार पाएर पनि नजाने दुवै थरिका व्यक्तिहरूलाई धिमाल-समाजमा दण्ड गर्ने चलन छ ।

मान्छे मरेको सुनेपछि गाउँले छर छिमेकीहरू तुरुन्त भेला हुन्छन् र मृतको लागि चिता (धि. मनचाउली वा चाकल) बनाउने काम हुन्छ । मन-चाउली वा चाकल बाँसको मपेर जालीदार पारी ओछ्यान जस्तो बनाइन्छ ।

मृत ५ वर्षभन्दा सानो भए काखमा नै च्यापेर लगिन्छ । चाकल बनाउने काम-पछि मूल घरको अगाडि लिपेर मृतलाई राखिन्छ । साधारणतः धागो प्रसस्त भए राता, सेता, काला धागाले सात बन्धन पारी बाँधिन्छ र धागो छैनभने सन-पाटको डोरीले पनि बाँध्ने काम हुन्छ । चाकलमाथि मृतका पुराना आढ्ने-ओछ-चाउने राखेर कात्रो वा आफ्नै जातीय कपडामा मृतलाई लपेटेर बाँधिन्छ । कात्रोलाई बिनालहरू 'ठमली' कोही जे का नौसोइ (ने० सेतो कपडा) या जे का धावा (सेतो ओढ्ने) भन्दछन् । यसपछि मृतको छातीमा दियो बालिन्छ र मृतकका आफन्त तथा मलामी जान नसक्नेहरू (आमा, दिदी, बहिनी आदि) बल्दै गरेको दियोमाथि देब्रे हातले माटो भिजाएर मृतलाई चढाउँछन् । स्त्रीहरू मलामी नजाने हुनाले घरमा मृतको भागको माटो चढाइएको हो । मृतलाई घाटमा लैजाँदा घरबाट दुई मूठी खर (मूल घरको र सानो रातो धागोले बाँध्ने) पंखा (धि० यासो) काइँयो (धि० तोसी) झोलामा धानको फूल (धि० लादाहोका) आगो, तेल, कुखुरा, चामल, भात जाँड लगिन्छ । भात माटाको भाँडामा र जाँड वा रक्ती दुङ्ग्रो या चिण्डोमा लगिन्छ । मृतलाई घाटमा नपुऱ्याइन्जेलसम्म बाटामा धान, भुटेको तोरी, चामल र तामाको पैसा मिसाएर पर्यावदै जानुपर्छ ।

मलामीहरू जातभाइ बाहेक अन्य जातका मानिसहरू हुन सक्दछन् । तर उनीहरूले मृतलाई छुनु हुँदैन । मलामीहरूको कुनै निश्चित संख्या हुँदैन । मृतलाई काँध हाल्नेमा अपना वंशहरू हुनुपर्छ । स्वास्नी मरेर छोरो नभए लोग्नेले काँध लगाउँछ ।

धिमाल समाजमा मृतलाई गाड्ने निश्चित थलो नभए पनि धिमाल-गाउँमा कुनै ठाउँहरू रहचियानडाँडा नाउँले प्रसिद्ध छन् । यस्ता चिहान डाँडामा, 'पहिला हामी हात्रा मृतहरू गाड्थ्यौ' भनेर धिमालहरूले भने पनि हाल यी चिहानडाँडाहरू आवाद भइसकेका छन् । त्यसैले धिमालहरू हालमा अपना मृतलाई खोलामा वा खोला नजीकै ठाउँमा लगेर गाड्दछन् ।

खाडल मृतको लम्बाईअनुसार र गहिराइ ३३ फीटसम्म हुन्छ । घरबाट ल्याइएको चोखो खर खाडलमा बालिन्छ र खाडलको चारै पट्टि घुप्पाएर (दुई मूठा दुवै हातमा राखिन्छ) र पूर्व हातको खर पश्चिम र पश्चिम हातको पूर्व गरेर पर्याकिन्छ । यो खाडल चोख्याइएको (माछेको पैतालाको डाम नबसोस् हो । यसपछि खाडलमा पैसा पर्याकिन्छ र यो राजाबाट माटो

किनिएको हो भनिन्छ । यस समयमा धिमालहरू, 'तिम्रो (राजाको) माटो किन्यौं है' भनी फलाक्दछन् । अब खाडलमा मृतले दैनिक जीवनमा प्रयोग ल्याएका सबै चीजबीज, लुगाफाटा, किताव आदि जे छन् हालिदिन्छन् । मृतकलाई त्यस बेलासम्म पंखाले हँकिइइन्छ । धिमालहरूको विश्वासमा आत्मा त्यहीं भएकोले उसले यस्तो समयमा आफूलाई गर्मी भएको अनुभव गर्दछ । यसपछि मृतलाई खाल्डोमा हाली वंशजहरूले (बाबु, छोरा, भाइ भैयात आदिले) दागवत्ती दिने काम (धि० गेसा जोलाइली गोयाङ्ग) गरी उसको भाग एक माना चामल, एउटा ज्यूँदो कुखुरा, सिन्दूर फूल, रक्सी दिन्छन् । यस बेला मृतको निधार वा छातीमा वा उसको खल्लीमा केही पैसा (नोट, खुदरा दुवै) हालिदिने चलन छ । यसरी पैसा हात्ने काम कहिलेकहीं मृतलाई घाटमा ल्याउनुअघि घरमा पनि गरिन्छ ।

दागवत्तीपछि मृतलाई पुर्दा पहिला नजीकका वंशजहरूले, त्यसपछि नातेदारहरूले र अन्तमा सम्पूर्ण मलामीहरूले माटो हाल्दछन् । घरबाट ल्याइएको कपेड पंखा, झोला, मृत बोकी ल्याएको-बाँस तथा मृतलाई गाड्ने उद्देश्यले ल्याइएका सम्पूर्ण चीजहरू मृतका चिहानमाथि नै पर्याकिन्छ । यस-पछि पुनः लोटा तेलको सिसी, टाँके (ने० डेक्की) ज्यूँदो कुखुरा, चिहान-माथि राखी मृतको सम्बन्धित मुख्य व्यक्तिले दियो, वत्ती, फूल अक्षता गरेर मृतको नाममा भात, जाँड घोप्ट्याइदिन्छ र आजदेखि 'तिम्रो माना पुग्यो है' भन्दछ । मृतलाई गाडी सकेपछि राम्रोसँग जंगली स्याउलाले छोपेर हरेक मलामीले मृतलाई पात चढाउँदै, आजदेखि तिम्रो हाम्रो कुलमा छैनौ, तिम्रो हाम्रो पितृ भयौ, अर्को लोकमा जाऊ, तिम्रो जे जात छ त्यहीसँग गएर मिल' भनी पात चिहानमाथि पर्याँकेर मलामीहरू मृतको घर फर्कन्छन् । मलामीलाई बाटामा खाजा खुवाउने चलन धिमाल समाजमा छैन ।

मृतलाई जलाउनु परे सात तला (दाउराको हारको ५ तला, माटो र पानीलाई एक एक तला मानिन्छ) बनाई मृतसँग उसको चीजबीजहरू जलाइन्छ । जलाउँदा नजलेको भाग (धिमालहरूको भनाइअनुसार नसाहरू) को निमित्त पुनः अर्को सानो चिहान बनाई माथि भने भैं गाड्नुपर्छ ।

मृतको घर पुग्नुअघि सबै मलामीहरू खोला वा पोखरीमा नुहाउँछन् र घर पुगेपछि मलामीहरू चोख्याउने काम हुन्छ । सुनपानी वा चाँदी पानी, तेल, पानी, आगो चोख्याउने साधनहरू हुन् । मलामीहरू पहिला सुन वा चाँदी

पानीले आफूलाई चोख्याएर आफ्नो जीउमा तेल धस्दछन् र त्यसपछि फलाम, आगो, तुलसीपत्तालाई छोई चोख्याउने काम हुन्छ । यसरी मलामीहरू चोखिए पनि हाराहरूले त्यस दिन तेल घस्नु हुँदैन, कामपापी (शुद्धाई) को दिनमा मात्र उनीहरूले तेल घसी चोखिनुपर्छ । यस समयमा धिमाल वाराङ्ग (पुरोहित) ले उपस्थित भई पञ्चहरूको समक्ष 'सबै मलामीहरू चोखिए' भन्नुपर्छ ।

मलामीहरूलाई चोख्याउने काम सकिएपछि पहिला चुर र तमाखुले र पछि जाँड रक्सीले सत्कार गरिन्छ । जाँड रक्सी नखानेहरूलाई यस समयमा चियासमेत खान दिइन्छ ।^{११} अब हाराहरू भेला भएर कामपापी कहिले गर्ने र कुन कुन चीजहरू दिएर (चामल रक्सी, कुखुरा, जाँड, पंसा) मृतको घरमा सहयोग पुऱ्याउने ढुंगो लगाउँछन् ।

धिमालहरू मान्छे मरेको दिन मूल घरको अगाडि डालो, पाथी, नाङ्लो, घोघ्याएर अशुभ जनाउँछन् । यस किसिमले मान्छे मरेको दिनको पहिलो कर्म सकिन्छ ।

सानो नानी (दाँत नसाटिएको बच्चा), कुमार केटा वा कन्ये-केटी तथा सुत्केरी मर्दा गाड्ने तथा चोख्याउने विधिमा केही फरक छ । दाँत नसाटिएको बच्चा मर्दा मनचाउली नबनाई काखमा सुताएर लगी गाडिन्छ । मलामी तथा हाराहरू त्यसै दिन चोखिन्छन् । कुमार केटा वा कन्ये केटी मर्दा उनीहरूलाई गाडेकै दिन नपसाएको केराको बोट र फूल फुल्ने बिस्वा मृतको ठीक सिरान पारी लगाइदिनुपर्छ । धिमालहरूको भनाइअनुसार केराको बोटले पुरुष वा स्त्रीको काम गर्छ । कुमार केटा मरे केराको बोटले स्त्रीको र कन्ये केटा मरे पुरुषको काम गर्छ अतः केराको बोट यहाँ विवाह जोडीको रूपमा उभिन्छ । फूल नवदम्पतीको शोभाको लागि लगाइएको हो भनिन्छ । बाँकी कर्म साथि भने झैं कुमार केटा वा कन्ये केटीको पनि गर्नुपर्छ ।

सुत्केरी मरे पँतालामा फलाम वा सियोले उनी अरु कर्म साथि भने झैं गरिन्छ । मृत अपवित्र अवस्थामा मरेकी हुनाले सिहे- डाकिनी वा जागित्र (दलित्र) भएर दुःख नदियोस् भन्ने उद्देश्यले फलाम गाडिएको हो । फलामे वस्तुहरूमा दुष्ट आत्माहरू प्रवेश गर्न सक्तैनन् भन्ने धिमालहरूमा विश्वास छ । यस

^{११}साधारणतः धिमाल-घरमा चिया खाने चलन छैन ।

समयमा कुनै बूढो धिमाल बाराङ्गले हामीलाई दुःख नदिनु, भनी फलाकछ । गर्भवती स्त्री मरे उसको लोग्ने वा वंशजले पेट चिरी बच्चा वा आमालाई फाल्टु फाल्टु नै गाडी आमाको माथि झैं सत्गति गरिन्छ । यस्तो घटनामा बच्चाको कुनै सत्गति गर्नुपर्दैन ।

सातो बोलाउने चलनः—

मृतकको दोस्रो दिनको कर्ममा धिमालहरू मृतकको सातो बोलाउन चाहन्छन् । यस समयमा लावा भुटिन्छ । घँटोमा अंडा तथा मासु मिसाएर भात पकाई घँटोलाई सेतो कपडाले छोपी चारैपट्टि धागोले बेरिन्छ । यी सामानहरू बोकेर किरियापुत्री (धि० केराहिका) एउटा साथी लिएर मृतकको चिहानमा जान्छन् । घँटोको भात चिहानमा घोप्ट्याएर घँटोको धागोले चिहानमा तीन चोटि परिक्रमा गरी त्यस धागोलाई तान्दै घरतर्फ ल्याउँछ । धागो बाटोमा चुँडिए त्यहीँ फ्याँकिन्छ र नचुँडिए पनि घरभित्र नहुली बाटैमा फ्याँक्नुपर्छ ।

धिमालमा सातो बोलाउन जाने मान्छेले¹² मान्छे मरेकै दिन मृतकलाई घरबाट बाहिर निकाल्दा उसलाई नहेरी खुट्टाले पछाडिबाट छुनुपर्छ । यस्तो समयमा धिमाल बारांग उपस्थित हुन्छ । उसैको सहयोगले सातो बोलाउन जानेको खुट्टा र मृतकको देब्रे हात छुवाउने काम हुन्छ । धिमालहरूको विश्वासअनुसार यस कर्मबाट मृतकको आत्मा किरियापुत्रीमा सँध र मृत आत्मा जथाभावी नदगुरी एक व्यक्तिमा केन्द्रित हुन्छ । त्यसैले सातो बोलाउन जाने मान्छे मृतक जसरी मरेको छ त्यही प्रकारले सुत्नुपर्छ । यसरी मृतकको आत्मा कामपापी नगरुन्जेलसम्म किरियापुत्रीसँग रही कामपापीको दिन आफ्नो पूरा भाग पाएर आफ्नो जुन ठाउँ छ त्यहीँ जान्छ भन्ने विश्वास छ ।

जुठो बार्ने काम र कामपापीः—

कामपापी नगरुन्जेलसम्म किरियापुत्रीले कससँग बोल्नु, खोला तर्नु, अर्काले छोएको खानु तथा अन्य जातलाई छुनु हुँदैन । कससँग एकहोरो बोल्न मात्र सकिन्छ, र एकसरो शुद्ध कपडा ओढ्ने तथा ओछ्याउने गर्नुपर्छ ।

¹²धिमालमा सातो बोलाउन जाने मान्छे जहिले पनि किरियापुत्री हुन्छ ।

यस्तो किरियापुत्री बाबु-आमा मरे छोरो, नभए हाडवंशको मान्छे र स्वास्नी मरे (छोरा नभए) लोग्ने नै बस्दछ ।

त्यस समयमा उसले मासु, जाँड रक्सी खानु हुदैन, नून भुटेको र भात खालि एक पन्थु दुइ छाक नै खानुपर्छ ।

वंशदेखि टाढाका नाता कुटुम्बहरूले खालि एक छाक जूठो नून, तेल, मासु, जाँड, रक्सी नखाई बाँदछन् । जूठो बान्ने दिनमा घर लिपपोत गरी रूपा पानी (ने० चाँदि पानी) ले चोख्याउनुपर्छ । यसरी जूठो बान्ने चलनलाई धिमालहरू 'ज्याङ्सी वारीका' भन्दछन् ।

मृत्यु संस्कारको सबैभन्दा मुख्य अंग काम पापी (ने० शुद्धाई) हो । काम पापी कहिले र कसरी गर्नेमा धिमालहरूको विभिन्न विचार छ । साधारणतः कामपापी मान्छे मरेको ३ दिनदेखि लिएर १ वर्षभित्रमा गरिन्छ । मृतकको किरिया बसे ३ दिनदेखि १३ दिनसम्ममा कामपापी गर्नुपर्दछ । कुनै व्यक्ति माई वा बिफरले मरे तुल्यत कामपापी गर्नु हुँदैन । कामपापीको समयमा सुंगुर, कुखुरा मारिने हुनाले रगत देखिए झन् विरामी फलिन्छ भन्ने विश्वास छ । त्यसैले समयमा (३ देखि १३ दिनसम्म) कामपापी नगरे दण्ड बुझ्नुपर्छ । साधारणतः कामपापीको निमित्त दुइटा कुखुरा र एउटा सुंगुर चाहिएमा यस्तो काममा चारवटा कुखुरा र दुइटा सुंगुरको पाठा चाहिन्छ ।

धिमालहरूको भनाइअनुसार १३ दिनमा कामपापी गर्ने चलन २००७ सालपछि शुरू गरेको हो र खास जातको रीत चाहिँ मान्छे मरेको ४ दिनमा गर्ने हो । त्यसैले कामपापी १३ दिनमा गरे किरियापुत्री बाहेक अरु हाराहरूले ३ दिनदेखि उता जूठो बार्नुपर्दैन । कामपापीमा तीन जोर कुखुरा मान्नेपर्छ त्यसमा एक जोर कुखुरा मृतकको नाममा मारिने हुनाले वंशजले यी कुखुराको मासु खानु हुँदैन । यस दिनमा इष्ट-मित्रहरू बोलाउनुको साथै मलामीहरूलाई बोलाउनु अनिवार्य छ ।

कामपापीको दिन मृतकलाई तथा कुल-पितृहरूलाई पिण्ड दिनुपर्छ । रक्सी, जाँड मासु, सुकुटी माछा, कुखुराको मासु, सिकाउटी (पटुवाको मुटालाई सुकाई बनाइन्छ) कपासको गेडामा चामल या चामलको पिठो मिसाई पिण्ड बनाइन्छ । सातवटा 'जल्वा' (गुएलो) को पातमा^{१३} पिण्ड राखेर पहिला

^{१३} धिमालहरूको भनाइअनुसार मृत-कर्ममा गुएलो पात अनिवार्य छ । त्यसैले मृतलाई गाडेर वा जलाएर फर्कदा बाटामा परेका ठूला गुएलीका रूखहरू काट्दै जुठो बनाउनुपर्छ । हाल व्यवहारमा यस्तो गरिदैन ।

पितृलाई पिण्ड दिइन्छ । त्यसपछि पिण्ड पुनः माटाको भाँडामा हाली सेतो कपडाले मुख बाँधेर फाटेको नाङलोमा राखी (नयाँ नाङलो राखे पनि हुने तर प्याक्न पर्ने हुनाले पुरानो नै राख्ने) किरियापुत्रीले खोलामा डुयाइदिन्छ । पिण्ड मृतकलाई चढाइसकेपछि सम्पूर्ण हाराहरूले कपाल काट्दछन् ।¹⁴

कपाल काटी सकेपछि सबै 'हाराहरू' खोलामा गएर नुहाएपछि मृतकको घर-आंगनमा भेला हुन्छन् । यसपछि मलामीहरूलाई शुद्ध पार्न 'चिउका गोरा' (एक घँला जाड र दुइ बोतल रक्सी) निकालेर बाँडिन्छ धिमाल समाजमा मृत्यु-कर्ममा सम्पूर्ण काम गर्ने धिमाललाई धिमालहरू 'बारांग' भनेर सम्बोधन गर्दछन् बारांग साधारणतः गाउँ-बूढो हुन्छ र मृतकको घर-घरभित्रको हुँदैन । उसले किरियापुत्री, हारा मलामीहरू चोख्याउनुको साथै मृतकको घर पनि चोख्याउँछ । त्यस समयमा अशुद्धि भएका सम्पूर्णलाई रूपा पानी लिन लगाएर 'हामी चोखि यौं' भन्न लगाई पुनः रूपा पानीले 'छर्की जय होस्' (शुद्ध होस्) भनिन्छ । यस समयमा बारांगले हाराहरूलाई तेल घसी चोख्याउँछ । मृतकलाई काँध लगाउनेहत एक अर्काको जोउमा तेल घसी काँधमा काँध मिलाउँछन् ।

किरिया फुकाउँदा धिमाल बारांग यस प्रकार फलावदछ,

"हिङ्सो बारांगलाई पञ्चले हिङनाही भन्दछन् । फलाना दोका बाजान सिनु सी होइ, फलाना दोका बाजान केराही, केरा भाङिलो, निङनामानेङ ? पञ्चले 'निङखे' भन्दछन् । सनाइती भाइ दोसा हिगली तिगली हाटी बजार घुराइली, राज होगा पोने फूरा झोका सुपारी, चुन्ने खाइरे निलाइ तेङ्ग, चाली निङनामानेङ्ग ? पञ्चले निङ्गखे भन्दछन् । हिङ्सो बाराङलाई । सनाइती भाइ दोसा नाधिल्ली तेगिल्ली निङनामानेङ्ग पञ्चले निङखे भन्दछन् । (सुन हे बूढा पञ्चहरू हो ? पञ्चले सुन्यौं भन्दछन् । फलानो केटा मन्यो है बाँचेन मन्यो, देवता लागेर वा कालगतिले मन्यो, त्यसैले अब किरिया बस्नेले किरिया फुकाउन पाउँछ कि पाउँदैन ? पञ्चले 'पाउँछ' भन्दछन् । ऊ साथी-भाइसँग हाट बजार डुल्न ठूलो पानको पत्ता, ठूलो खालको सुपारी, चुना खपर मिसिएको पान खान पाउँछ, पाउँदैन ? पञ्चले 'पाउँछ' भन्दछन् । फेरी सुन पञ्चहरू हो ! ऊ साथीभाइसँग नाच गान गर्न पाउँछ पाउँदैन ? पञ्चले 'पाउँछ' भन्दछन् । किरिया

¹⁴ धिमाल समाजमा यस्तो अवसरमा कपाल काट्ने व्यक्ति र बजारिया हजाम (भारतीय) नै देखिन्छ ।

फुकाउँदा यति मन्त्र फलावनैपछि । यस कामको पारिश्रमिक धिमाल वारांगले रु० २।- र एउटा सेतो कपडाको पगरी (फेटा) वा देशी गंड्या पाउँछ । त्यसपछि उसलाई जाँड रक्सीले आतिथ्य गरिन्छ जुन पञ्चको सामुन्ने उसले पिउनुपर्छ ।

यसपछि इष्टमित्र तथा मलामीहरूलाई खाजा, चिया खुवाउने काम हुन्छ । यस्तो भोजमा वंशजहरू एक लहर र इष्ट-मित्रहरू एक लहर भई बस्छन् । हरेकको भागमा केरा या पील्हाफाको पातमा भिजाएको काँचो चामल अलि अलि बाँडिन्छ । कुनै धिमाल-समारोहमा काँचो चामल बाँडेको देखिए यो मृत्यु-कर्मको भनी जान्नुपर्छ भन्ने धिमालहरूको भनाइ छ । भोजमा मुरै, मासु (सुँगुर, कुखुरा या खसी) चिउरा, जाँड रक्सी बाँडिन्छ । कसैले यस्तो अवसरमा भात पनि बाँड्दछन् ।

धिमालमा किरीया पुत्री, नवसेर पनि कामपापी हुन्छ तरमाथि भने म्रं दण्ड बुझाउनुपर्छ । यस्तोमा घरका सम्पूर्ण सदस्यहरूको जात जान्छ (धि० जात हानी) र जात उठाउने (धि० जात त्होपाली) भनी दुई जोर कुखुरा काटेर पञ्चलाई खुवाउनुपर्छ ।

धिमालमा कामपापी ठीलो हुनुमा खर्चको कमी तथा अन्य आकस्मिक दुर्घटनाहरू नै हुन् ।

पुनर्जन्म—

धिमालमा पुनर्जन्मसम्बन्धमा आफ्नै धारणाहरू छन् । मृतलाई घाट लगेपछि घर लिपपोत गरिन्छ । त्यसपछि मूल घरको चूल्हाबाट एक थाल जति खरानी (कोइला छानेर खरानी मात्रै राख्ने) निकालेर डालो या कुनै किसिमको ढकनीले छोपीदिइन्छ । त्यस खरानीलाई घरका कुनै सदस्यले छुनु हुँदैन । मृतलाई गाडिसकेर घर फर्केपछि मलामीमध्येको कुनै एकले ढकनी निकाली खरानी हेर्दछ । कुनै जन्तुको छाप खरानीमा देखिएमा त्यही जन्तुको जुनीमा र छाप नदेखिए कुनै जन्तुको जन्म नदिई रुख पातको जुनी फेर्‍यो भनिन्छ ।

सामाजिक संस्कारका विविध पक्षहरू—

धिमालमा जन्म प्राकृतिक होइन, यो त भगवानको देन हो । आफ्नो पूर्व जुनीको कमाईअनुसार मात्रै कसैले छोरा या छोरी पाउँछ । त्यसैले केटा-केटीहरू धिमाल-समाजमा घरको खुशी र उल्लास लिएर जन्मन्छन् । कुनै

परिवारमा धेरै केटाकेटी हुनु भन्नु मानिंदैन । केटाकेटीलाई खुवाउनु, हुकाउनु लुगाफाटा दिनु अदि सम्बन्धमा 'जस्तो पर्छ त्यस्तै टर्छ' भन्ने धिमालहरूको भनाइ छ । छोराछोरी धेरै भए बुढेसकालमा एउटा एउटाले त पाछ्छ वा हेर-विचार गर्छ भन्ने भट्ट विश्वास देखिन्छ । धिमाल समाजमा छोरीभन्दा छोराको जन्मलाई मान्यता दिनु, छोराको हेर-विचारमा नै जोड दिनु आदिले पुरुष-अधिकार समाज हो भन्ने कुरा स्पष्ट छ ।

धिमालमा सबैभन्दा चाखलाग्दो चलन बच्चाको नाम रखाइ हो । नामले सामाजिक आर्थिक वा धार्मिक महत्त्व नदेखाई एउटा संजोग मात्र हो भन्ने कुरा प्रष्ट गर्दछ । त्यसैले बहुसंख्यक धिमालहरू आफू जन्मेको नाम टिपेर राख्ने आवश्यकता महसूस गर्दैनन् र आफ्नो नाम, थर र उमेर सही रूपमा थाह हुँदैन ।

धिमाल विवाहमा बाटो छेबने प्रथाए एउटा महत्त्वपूर्ण ठाउँ ओगटेको छ । केटीको गाउँका केटाहरूले, केटीहरूले ता बूढाहरूले बेउलालाई तुरुन्त केटीको घरमा पस्न बाटो छेबनु र बेउलाले क्रमशः सबैलाई खुशी पार्दै जानु केटीको त्यस गाउँका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्ध देखिन्छ । त्यसैले यस्तो अवसरमा केटातर्फकाले नम्रतापूर्वक हामी तपाईंहरूको गाउँको चेलीबेटी लाँदैछौं, तपाईं-हरूमध्ये कसैको मंले विवाह गर्न लागेकी केटीसँग कुनै प्रकारको सम्बन्ध भएमा पछि गएर दुवै तर्फको आपसमा मनमुटाव वा झगडा नहोस् भनी सन्धि गरे जस्तो देखिन्छ । सामान साठासाट गर्ने चलनले मित्रताको हात बढाएको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

धिमालमा बाल-विवाहको चलन पटकै छैन । चोरी विवाह, सुपारी विवाह वा अन्य प्रकारका विवाहहरूले यस कुराको पुष्टि सजिलै गर्दछन् । धिमाल समाज आमाभन्दा बाबु नै छोरा वा छोरीको विवाहको लागि चिन्तित देखिन्छ । लोने मान्छेले नै घरको सम्पूर्ण जिम्मेवारी लिने र घरको इज्जतसमेत थाम्नुपर्ने हुँदा उसले चिन्तित हुने कुरामा कुनै अस्वाभाविकता छैन । धिमाल विवाहमा केटीभन्दा केटी नै छिप्पिएको देखिन्छ । यसको मुख्य कारण धिमालहरू आफ्नी छोरी जथाभावी दिन चाहँदैनन् र बार बार छोरी माग्न आउँदा पनि तुरुन्त स्वीकृति नदिनुले यस कुराको पुष्टि गर्दछ । धिमाल-हरू छोरी माग्न आउनेलाई यस्तो उखान पनि गर्दछन्— "कान चामिन्दी लास्का सोना तिनाना, कालाउ न्हुसो पित्तल तिनाना" (लाने बेलासा छोरीलाई पुन

सम्झेर लान्छौ पछि पित्तल बनायी भने के गर्ने ?) । छोरीलाई धेरै वर्ष घरमा राखेर काम काज चलाउँदा घरको आर्थिक स्थिति सप्रिन्छ भन्ने कुरामा धिमालहरू विश्वस्त नभए पनि छोरीहरू कुनै शर्तमा बोक्न मानिंदैनन् ।

धिमालमा बहु विवाह गर्ने चलन एकदमै कम छ । केही अगाडिसम्म धिमाल-क्षेत्रमा ७ जनासम्म स्वास्नी ल्याउने धिमालहरू थिए भने पनि हाल अध्ययन-क्षेत्रमा यसरी बहुविवाह गर्ने धिमालहरूको संख्या २ जना मात्र छ । यसरी बहुविवाह हुन नसक्ने धेरै कारणहरू छन् । सर्वप्रथम, जेठो स्वास्नी हुँदै कान्छो ल्याउन चाहने धिमालहरूले जेठो स्वास्नीको अनुमति लिन आवश्यक छ । जेठो स्वास्नीको स्वीकृति यस बेला मात्रै सम्भव देखिन्छ जब उसबाट छोराहरू जन्मिंदैनन् । दोस्रो, धिमाल केटी जस्तो सुकै धनीको घर भए पनि आफू गएर सौता बनी माग्न र दिनुहुँ झगडा गर्न चाहँदैन । सौता सौताको झगडा धिमाल खानपानसँग सम्बन्धित नभई यौन सम्बन्ध नै मुख्य देखिन्छ । अध्ययन-क्षेत्रका दुई जना स्वास्नी ल्याउने धिमालहरूको घर-झगडा राती सुत्ने समयमा नै हुन्छ भनी दिग्दर्शकहरू भन्दछन् । तेस्रो, धिमाल विवाह-भोजमा प्रशस्त खर्च हुन्छ । त्यसैले आर्थिक दृष्टिकोणले फमजोर धिमालहरू हत्तपत्त बहुविवाह गर्ने आँट गर्दैनन् ।

आजकाल धिमाल-समाजमा अन्तर्जातीय विवाह (Intercaste Marriage) शुरू भैसकेको छ । धिमाल पुरुषहरूले भगर, गुरुङ, राई, लिम्बू, बाहुन क्षत्री तथा थारू स्त्रीहरूसँग र धिमाल स्त्रीले राई, लिम्बू र थारू पुरुषहरूसँग वैवाहिक सम्बन्ध जोडेको देखिन्छ । अन्तर्जातीय विवाह हुनु आर्थिक कारण नै हो । अन्य जातकी स्त्री ल्याउँदा धिमालमा जस्तो रीत, भोज खुवाउनु-पर्दैन । यस प्रकारको विवाह पिर्ति गाँसेर मात्रै सम्भव छ, मागेर पाइँदैन ।

धिमाल केटी हत्तपत्त अन्य जातको पुरुषसँग जान्न र गई भने त्यस पुरुषलाई कुनै शर्तमा छोड्दिन भनी धिमालहरू बताउँछन् । यस सम्बन्धमा अध्ययन-क्षेत्रभित्र एउटा घटना लेखक कार्य-क्षेत्रमा हुनुभन्दा केही अगाडि घटेको थियो । लेखक कार्य-क्षेत्रमा हुँदामम्म त्यसको चर्चा घर घर गरेको सुनियो । एउटा धिमालकी छोरी आफूलाई मन परेको एउटा गरीब थारू केटासँग पोइल गई । थारू केटाले आठौँ कक्षा पनि पास गरेको थिएन र स्थानीय स्कूलमा पढाउँदै थियो । केटीलाई थारू केटाबाट छुटाउन धिमाल बाबु-आमा र उनका आफन्तहरूले निकै कोशिश गरे तर केटीले मानिन र पछि ती

बुधको सम्बन्धलाई धिमाल-समाजले स्वीकार गर्दैन । यस्तो सम्बन्धलाई धिमालहरू केही हेय दृष्टिकोणले हेर्दछन् । अन्य जातसँग पोइल जाने आइमाईले पकाएको भात-भान्सा धिमाल-समाजमा चल्दैन । यसरी पोइल जानेहरूमा विवाहित स्त्रीहरूभन्दा कन्या केटीहरू नै ज्यादा देखिन्छन् । कन्या केटी पोइल जाने मुख्य कारण समयमा विवाह नहुनु हो ।

धिमालमा आजकाल भागी-विवाह फेशनको रूपमा चलेको छ । यस्तो भागी-विवाहमा नेपालका ब्राह्मण, क्षेत्रीहरूले जग्गे मण्डप बनाएर रूँ धिमालहरू पनि जग्गे मण्डप बनाएर बेउलीलाई सिन्दूर-पोतेसमेत गर्न थालेका छन् । यसबाट धिमालहरूमा आस्ते आस्ते हिन्दुत्वले जरा गाड्दै लगेको कुरा थाहा हुन्छ । तर यस प्रकारको विवाहदेखि धिमाल बूढापाकाहरू सन्तुष्ट नभएर आफ्नो विचार यसरी पोख्दछन् । “मरी मरी छोरी पाल्यो, लाने बेलामा अकालि सित्तै लान्छ, योभन्दा त पहिलाको कानताकाको चलन नै राम्रो” । यस भनाइबाट धिमालहरू केही अगाडिसम्म छोरीको दस्तूर (Bride price) कानताकाको रूपमा निकै नै खान्थे होला भन्ने कुरा मात्र सकिन्छ । विवाह-रीत ज्यादा नभए पनि विवाह-भोजमा निकै नै खर्च हुन्छ । त्यसैले धिमालहरू चोरी विवाहलाई ज्यादा मान्यता दिन्छन् । आर्थिक स्थिति र खर्च हेर्दा चोरी विवाह धिमालहरूको निमित्त सुहाउँदो देखिन्छ किनभने यो विवाह आफ्नो आर्थिक स्थिति राम्रो भएको कुनै पनि बेला गर्न सकिन्छ ।

धिमाल समाजमा कुनै विवाहित स्त्री आफ्नो लोग्नेको पेट बोकी अन्य पुरुषसँग पोइल गएमा पहिलो लोग्नेले समाज अगाडि रु० २१- रीत राखेर त्यो जन्मेको बच्चालाई लान पाउँछ । आमाले जन्मेको बच्चा दिन नचाहे छोरा भए रु० १०१- र छोरी भए रु० ५१- पहिलो लोग्नेलाई बुझाएर ऊ आफूसँगै बच्चा राख्न सक्छ । यस नयाँ बच्चाको बाबु दोश्रो लोग्नेलाई मानिन्छ । अतः धिमालमा जन्माउने बाबु (Genitor) भन्दा पाल्ने बाबु (Pater) ठूलो मानिन्छ । यस प्रकारको चलनलाई धिमालहरू “पुरिडटाका” वा “लोकाटाका” भन्दछन् । तर कन्या केटीको बच्चा जन्मिए र बाबु पत्ता नलागे या अन्यत्र भागेर गए त्यस समाजको बच्चालाई समाजमा “चुडसार पेका” (धि० चुडसार निगुरो पेका भएको) वा निगुरो धारीभित्र जन्मिएको बच्चा भनिन्छ । यसरी विवाहअगावै मानी पाए पनि धिमाल केटी कन्या-केटीहरू नै मानिन्छे ।

र बाबुको कुलमा रहन्छ । जन्मेको बच्चा पनि आमाकै घरभित्र रहन्छ । त्यसैले धिमालका 'पुरिङटाका' तथा 'चुङसार पैका' चलनहरूले यौन सम्बन्धलाई मान्यता नदिएँ वा विवाह-रूप नमानेो एउटा सामाजिक जटिलताको परिचय दिन्छन् ।

धिमालमा मान्छे मर्नु पनि प्राकृतिक नभई दैवको खेलको रूपमा स्वीकार गरिन्छ । मान्छे छिटो या ढीलो मर्नु दैवको अधिकारभित्रको कुरो हो । कुनै बच्चा निमोनिया वा फोक्सो सुनिएर मरे वा कुनै तरुनी सुकेनास पल्टेर स्वर्ग भए वा नानी पाउने समयमा गर्भशयमा नानीको स्थान उल्टो परी आमा-बच्चा दुवै मरे वा कसैको रक्तचाप बढेर मुटु फुटी मरे 'दैवले दियो दैवले' लग्यो भनिन्छ ।

धिमालका उल्लिखित सामाजिक संस्कारहरूमा केही हृदयस्पर्शी हिन्दुत्वको असर पर्दै आएको भए पनि मृत्यु-संस्कार धिमालहरूको चोखो छ । सम्पूर्ण विधि आफ्नै प्रकारले गरिन्छ । मृत्यु-कर्मका हरेक तहहरू आफ्नै गाउँ वाराङ तथा पञ्चहरूद्वारा नै सम्पादित हुन्छन् । त्यसैले धिमालहरू अन्य व्यक्तिहरूलाई सुनाउँदा, 'अब त हाम्रो परम्परा खाली मरण-परणमा त बाँकी रह्यो नि' भन्ने गर्दछन् ।

धिमालहरू केही हृदयस्पर्शी आफ्ना सामाजिक संस्कारहरूलाई पेंचो (धि-खिलका) रूपमा पनि स्वीकार गर्दछन् । विवाह (चोरी, सुपारी तथा जबर्जस्ती विवाह) तथा मृत्यु (कामपापी) कर्महरू पछि समाजलाई बुझाउनेछु भनी पहिला नै समाजबाट पेंचो जस्तो गरेर लिइन्छ र अवसर हेरी समाजलाई पेंचो लिएको चीजको मूल्य वा दस्तूर बुझाइन्छ । यस्तो पेंचोलाई धिमाल-समाजले स्मृति नमानेो सामान्य रूपमा स्वीकार गर्दछ ।

धार्मिक विश्वासहरू

नेपाली भाषामा सँगै 'धर्म' भन्ने शब्द धिमालमा देखिदैन । धिमालमा 'धर्मपाली' भन्ने शब्द देखिए पनि यसको अर्थ धर्म गर्नु (धर्म = धर्म, पाली = गर्नु) भन्ने मात्र हो । धिमालहरूको भनाइमा मानी आएका देवी-देउताहरूको पूजा गर्नु र आफूमा आइपर्ने वा आइपरेका दुःख-कष्टहरूबाट मुक्ति पाउनु नै धर्म हो । भापता जिजु-वराजुहरूले गरेको कुनै पनि कर्मलाई छोराहरूले गर्नु-पछि र यही नै धर्म हो भन्ने धिमालहरूको भनाइ छ ।

मझेलीटारका धिमालहरू यो धर्म मान्छन् भन्नुको बदला मझेली-टारका धिमालहरूले मान्ने देवी-देउताहरू के के हुन्, उनीहरूका धार्मिक विश्वासहरू कस्ता छन् चर्चा गर्ने काम भएको छ । धार्मिक विश्वासहरू कुन प्रकारले उनीहरूको नाता-कुटुम्ब, परिवार तथा सामाजिक संस्कारहरूमा घुसेका छन् र कस्ता किसिमले विभिन्न देवी-देउताहरूमार्फत धिमालहरूको सामाजिक संगठन चलेको छ पहाँ देखाउने काम भएको छ ।

धार्मिक विश्वासहरू:-

प्राकृतिक शक्तिहरू नै एउटा अदृश्य शक्तिको रूपमा धिमालसमाजमा उभिएका छन् । त्यसैले मृत्यु, गरीबी, बच्चा, सुन्दरता, धन-सम्पत्ति सबै देवको देन र खुशी भनी विश्वास गरिन्छ । देव (देउता) भन्नेबित्तिकै कुनै एउटा नदेखिने अदृश्य शक्ति हो, यसको रूप तथा आकार धिमालहरू कल्पना गर्न सक्तैनन् । छोरा-छोरी हुनु वा नवाँच्नु, अन्नबाली नहुनु, खडेरी पर्नु, वा घेरै पानी परेर अन्नबाली नोक्सान हुनु, गाई-बस्तु भटाभट गर्न, सम्पत्ति चोरी हुनु वा हराउनु आदि सबै दैविक प्रकोप वा प्राकृतिक प्रकोप हुन् । धिमालका यी विश्वासहरू विश्लेषण नहुने रूपमा (Abstract Form) उभिन्छन् र यस्ता चीजहरूको निमित्त धिमालहरू कुनै पनि वैज्ञानिक तर्कमा विश्वस्त

हुँदैनन् । अतः नेपाली हिन्दूहरूभैँ धिनीहरू पनि भाग्यलाई ठूलो मान्दछन् । भाग्य बनाउने भगवान हो । धिमालहरूको निमित्त भगवान् र देउता एउटै हुन् । त्यसैले भगवान्‌ले आफ्नो इच्छाले जसलाई जो बनाउँछ वा मान्छेले जे कर्म गरे पनि भगवान्‌को खटनअनुसार नै हुन्छ भन्ने कुरामा धिमालहरू विश्वस्त छन् ।

धिमालमा धर्म र पाप विभिन्न रूपमा छुट्टिन्छन् । अर्कालाई दुःख नदिने, नठग्ने, पितृ तथा देवी-देउतालाई समय-समयमा मान्ने मान्छे धर्मात्मा हो । अर्काकी स्वास्नी तथा कन्ये केटीसँग शारीरिक सम्बन्ध जोड्नु हुँदैन यी धर्मका रूपहरू हुन् । धिमाल-स्त्रीहरू अरूले पकाएको (आफ्ना जातदेखि बाहेक) भात भान्सा खाँदैनन् र आफ्नो सतमा (अन्य पुरुषसँग सम्पर्क नजोड्न) बस्नुलाई नै धर्म मान्दछन् ।

धिमालहरूको विश्वासअनुसार पाप, धर्म यही लोक (पृथ्वी) मा छुट्टिन्छ । फट्याई गर्ने, चोरी तथा डाँका गर्ने मान्छे यसै लोकमा जागिन्न (मान्छे मरेपछि रात्रो सत्कर्म नभएर यसै लोकमा भट्केको आत्मा) भएर घुम्नुपर्छ । यस जुनीमा रात्रो काम गर्ने (पाप नगर्ने) व्यक्ति अर्को लोक (पृथ्वी बाहेक कुनै अर्को लोक जहाँ पाप कर्म हुँदैन) मा जान्छ । धिमालमा 'स्वर्ग' भन्ने शब्द छैन तर आजकाल धिमालहरू पनि नेपाली हिन्दूहरूको संगतमा परी मरेपछि स्वर्गमा जान्छ भन्दछन् । तर यहाँ बिगार गर्नेले यहीं नै दण्ड पाउँछ भन्न पनि धिमालहरू छोड्दैनन् । आफ्ना हाडनाताहरू आपसमा बिग्रँदा कसरी जंगली हात्तीहरू आएर पाप गर्नेहरूको घर भत्काउनुको साथै विभिन्न चीजहरूमा हानी नोक्सानी पुऱ्याउँथ्यो भन्ने कथा केही अगाडिसम्म धिमालक्षेत्रमा घटेका धिमालहरू सुनाउँछन् । त्यसैले धिमालहरू प्रत्यक्ष पापको परिणाममा पहिलादेखि नै सचेत थिए भन्ने कुरा मान्न सकिन्छ ।

देवी-देउताहरूः—

धिमालका देवी देउताहरू कुनै पनि पुस्तकमा लेखिएका छैनन् । यी देवी-देउताहरू बाबुबाट छोराले तथा इष्ट-मित्रहरूको सर संगतबाट एक अर्कोले थाह पाएको देखिन्छ ।

धिमालका थरअनुसार देवी-देउताहरू छुट्टिएका छैनन् । धिमाल समुदायको एक क्षेत्रभित्र बसोबास गर्ने सम्पूर्ण धिमालहरूको एकै प्रकारका देवी-देउताहरू छन् । यहाँ एक क्षेत्र भन्नाले माई खोलापश्चिमका धिमाल-हरूका देवी-देउताहरू भन्ने मात्रै बुझिन्छ ।

धिमालहरू आफूले मान्ने देवी-देउताहरूमा अगाध विश्वास राख्छन् । यी विभिन्न देउताहरूमा पितृ, घरको देवता, ग्राम-देउता प्रमुख छन् । भूत प्रेत तथा बोधसी-डाइनीहरू देवता नभए पनि यिनीहरूलाई समय-समयमा मान्नेपर्छ नत्र यिनीहरूले पनि वेला, कुवेला हानि पुऱ्याउँछन् । धिमालका देवी-देउताहरूलाई यहाँ चार तहमा छुट्याइएको छ । (१) घरको देउता (धि० सा को दीर) (२) ग्राम देउता (धि० ग्रामदीर) (३) पूख्यौली-हरू (धि० जौरागेलाई) (४) हिन्दू प्रभावित देवी-देउताहरू

(१) घरका देउता (साको दीर) :-

धिमालका घरभित्र सदैव राखिने देउताहरू काली, देवी र मसान हुन् । यी देउताहरूलाई धिमालहरू "साको दीर" मात्रै नभनी "शाली" (कुलदेउता) पनि भन्ने गर्दछन् । यी देउताहरू जहिले पनि मूल घरको पूर्व कुनामा राखिन्छन् । कुल देवताहरू राखिएको कोठामा घर-परिवारका सदस्यहरू बाहेक अरु कसैले जथाभावी पस्नु र ढोकाअगाडि उभिनु हुँदैन । त्यसैले धिमालमा घेरै जसो भान्सा घर र मूल घर भिन्ना भिन्नै हुन्छ । धिमालहरूको विश्वासअनुसार एउटै घरमा बस्ने, मुत्ने तथा खाने गरे देउता-थानमा जूठो पर्न सक्छ र घरमा अनिष्ट हुन्छ ।

धिमालको मूल घर फुटेर घरका विभिन्न सदस्यहरूले भिन्ना भिन्नै घर बनाए पनि साको दीर मूल घरको ठूलो मान्छे बाबु, बाजे, ठूलो दाजु वा कुनै जेठो पुरुषसँग नै रहन्छ । अतः छुट्टिएका छोरा भाइका घरमा बिगार परे र घरका देउता लागेको थाह पाइएमा मूल घरमा आएर नै देउता मनाउनुपर्छ ।

धिमालहरूले मान्ने काली तीन प्रकारका छन् । चमसारी, अन्धाकाली र सोझीकाली चमसारी लागे ज्यादा झडा पिसाब हुने र तुरुन्त देवी नमनाए रगत र आन्द्रासमेत बाहिर निस्कन्छ । चमसारी मुखमा लागे मुख बग्याइ-दिने, आँखामा लागे आँखो फूलो पार्ने हुन्छ । अन्धाकाली लागे तुरुन्त मान्छे अन्धो हुने र सोझी कालीले जीउ तथा पेट दुखाउने काम गर्छन् ।

कालीहरूलाई असारे पूजा तथा तिहारमा (औंतीमा) पूजा गर्नेपर्छ तर देउता रिसाएको बुझिए पछि पाने अवसर हेरी तुरुन्त पूजा गर्नुपर्छ । काली रिसाएको समयमा पूजा नगरे घरमा-बिगार गर्ने बिगार हुने आदि झन्झट आइ लाग्छन् ।

कालीको रूप र आकारबारे धिमालहरू कल्पना गर्ने सक्दैनन् । काली-

को उत्पत्ति कसरी भयो धिमालहरूलाई थाहा छैन । त्यसैले काली पूजा गर्दा कुनै पनि प्रकारको मूर्ति बनाइदैन । काली तथा घरका अन्य देवीहरूको घरभित्र थान बनाउँदा घरको पूर्व कुनामा अलिकति माटो उठाई सानो समतल क्षेत्र बनाइन्छ र त्यहीं नै काली वा घरका अन्य देवीहरूको नाम गरी बत्ती वालिन्छ । पूजा गर्दा घरमूलीले वा ओझाले थानमा फूल, अक्षता, कुखुरा, परेवा हाँस आदि समय हेरी चढाउँछ ।

देवीलाई काली जस्तै असारे पूजा तथा तीहारमा र अन्य दुःख पिराउ भएको वेला मनाउनुपर्छ । घरकी देवी ओझाले मनाउने किसिमकी सिंह देवी, पञ्च कन्या देवी तथा जलदेवी होइनन् । काली सँगै यिनको रूप आकार तथा उत्पत्तिबारे धिमालहरूलाई थाहा छैन । देवीको पूजा गर्दा साको वीरको एउटै थानमा देवी भनेर बत्ती वालिन्छ र फूल, अक्षताले पूजा गरिन्छ । तर देवी नमाने विमार हेरी परेवा, कुखुरा, पाठा आदि चढाइन्छ । देवी बिगार परी लागे टाउको दुस्ने, वाकवाकी लाग्ने वा ज्वरो आउने हुन्छ । मसानको थान पनि काली र देवीकै थान हो । धिमालहरूको विश्वासअनुसार तर्साउने मसान र घरका मसान भिन्नाभिन्न हुन् । घरको मसान देउता हो र यसले घरको रक्षा गर्छ ।

मसान को हो र यसको उत्पत्तिको सम्बन्धमा धिमालहरूका भिन्नाभिन्नै तर्क छन् । कुनै धिमालहरूको विश्वासमा यो पानीको देउता हो अर्कोतर्फि धिमालहरूको भनाइमा कालीले (हिन्दूहरूको विश्वासअनुसार दुर्गादेवी) महिषासुरनामक राक्षसलाई नाश गर्दा उसको जीउवाट रगतको थोपा निक्कलनेवित्तिकै त्यसबाट राक्षस बनिने हुनाले त्यसलाई कालीको वाहन मसानले खाइदिन्यो र राक्षस महिषासुर मार्न सजिलो भयो । त्यसैले कालीको वाहन मसानको पूजा-घरमा चलाउन थालेको हो ।

साथि भनेसँगै मसानलाई असारे पूजा तथा तिहार बाहेक अरु वेला पनि आवश्यक परे पूजा गर्नुपर्छ । मसान लागेर पूजा नगरे भुँडी दुस्ने, आँखा दुस्ने वा फूलो पार्ने तथा अन्य प्रकारका व्याधिहरू लाग्न सक्छन् । मसानलाई मनाउँदा कुखुरा वा परेवा जेले मनाए पनि हुन्छ तर रंग रातो हुनैपर्छ ।

घरका देउताहरूलाई घरमूली तथा ओझा दुवैले मनाउँछन् तर घरमूलीले मनाउने विधि र ओझाले मनाउने विधिमा फरक छ । घरमा कोही विमारो भए ओझाले जोखाना हेर्छ र आफ्नै घरका देउता वा कसैका घरका देउता लागेका हुन् ढुंगो लगाउँछ । त्यसपछि फलानो जम्बु वा फलानोले चीज

फलानो देवताको पूजा गर्नु भनेपछि मात्र घरमूलीले भनेअनुसार देवता मनाउँछ यसरी घरमूलीले पूजा गर्दा नभए ओम्मा आफैले एउटै छुट्टै थान बनाई घरका देवताको पूजा गर्दछ ।

असारे पूजामा मनाइने काली, देवी र मसान घरमा राखिएका यी देवी देवताहरूको पूजाको विधिमा केही फरक छ । असारे पूजामा मनाउने देवी देउताहरूको थान घरबाहिर हुन्छ । असारे पूजामा कालीलाई हात्ती (माटाले बनाएको) या घोडा (माटाको) र हात्ती कालीलाई चढाए भोगमा काली पाठी र घोडा चढाएमा कालो परेवा चाहिन्छ । देवीलाई माटाको घोडाको साथमा एउटा हाँस (पोथी निखुर कालो) र मसानलाई एउटा कुखुरा पोथी र परेवा (जस्तो रंग भए पनि हुने) चढाइन्छ ।

धिमालहरूको विश्वासअनुसार यी देवी देवताहरूको पनि हाने, सुत्ने, तथा सुत्ने समय हुन्छ । त्यसैले देवता बाहिर हिंडुल गरेको वेलामा कुनै मान्छे सामुनेसा परे तुरुन्त अनिष्ट गछ भनिन्छ । घरका देवी देवताहरू रिसाहा मानिए पनि चाँडै खुशी हुने र धेरै ठूलो विगार नगर्ने भन्ने धिमालहरूको विश्वास छ ।

ग्राम देवताः--

धिमालका ग्राम देवताहरू विभिन्न नाम भएका छन् । यी ग्राम देवताहरूको सीमा त्यस गाउँभित्र मात्र सीमित देखिन्छ । यसरी सीमा बाँध्ने काम देवताहरूको आफ्नो नभई धिमालहरूको आफ्नो छ । हरेक गाउँभित्र एकै प्रकारका देवताका थानहरू हुने र थानमा एउटा नाम भएका देवताहरू रहने हुनाले एउटा गाउँका ग्राम देवता र अर्का गाउँका ग्राम देवतामा खास फरक पाइँदैन । गाउँलेहरूले मिली 'ग्राम क्षेत्र' भनेर देउताहरूको क्षेत्र पनि त्यसैभित्र तोकि दिएका छन् । त्यसैले एक गाउँका बासिन्दाहरूले ग्राम देवताको पूजा गर्न अर्को गाउँमा गइरहनुपर्दैन ।

ग्राम थानको गाउँअनुसार आफ्नो आफ्नै बोलाउने नाम छ । अध्ययन क्षेत्रभित्र पर्ने तीनवटा ग्राम थानहरूको नाम क्रमशः जिमी ग्राम (टुकुरे डाँडाको), तामा ग्राम (जम्मुझारको) र तुलसी ग्राम (दाप गाछी) हुन् । धिमालहरूको कुनै ग्राम थान कस्तो हुन्छ भने कुरा अध्ययन क्षेत्रभित्र पर्ने एउटा ग्राम थानलाई लिएर वर्णन गरिँदै छ ।

जिमी ग्राममा पाँचवटा साना साना थानहरू देखिन्छन् । यी थानहरूमा विभिन्न देवताहरू बस्छन् भने पनि धिमालहरू अहिलेई भन्दा सबैलाई

‘महाराजको थान’ भन्दछन् । पहिला थान सबभन्दा ठूलो देखिन्छ । थानको बीचमा चार वटा त्रिशूलहरू गाडिएका पाइन्छन् थानको चारैपट्टि काठको बार लगाएको हुन्छ । पूर्व मोहडाको दुई खाँवाको बीच फलामे साङ्गलीले बांधी एउटा पित्तले घण्टी झुण्ड्याएको पाइन्छ । घण्टी बाँधेको ठाउँमा राता, सेता, हरिया, काला घागाहअ ध्वजा बनाएर फलामे साङ्गलीमा झुण्ड्याइएको हुन्छन् । थान समतल आकारको छ । थानभित्र घोडाको टाप आकारको अन्य रंगका थोप्ला बनेका देखिन्छन् । थानमा पूजा गरेको सिँदूरको रातो तथा रगतका दागहरू चारै पट्टि प्रष्ट पाइन्छन् । थानमा टीनको छाना लगाएको देखिन्छ ।

दोन्ना र तेन्ना थानहरू पहिलो थानभन्दा केही साना र यी थानहरूमा एक दुइवटा त्रिशूलहरू मात्र देखिन्छन् । चौथो र पाँचौ थानहरू सबै भन्दा साना र यी थानहरू भित्र केही देखिँदैन । सबै थानहरूलाई टीनलेनै छाएको देखिन्छ । यी साना थानहरू महाराजका सानवानका थानहरू हुन् भनी घिमालहरू भन्दछन् ।

घिमालका देवताका थानहरूमा त्रिशूल, घण्टी ध्वजा बाहेक अरु कुनै प्रकारको मुर्ति नपाइए पनि अझै पूजाको समयमा विभिन्न ग्रामदेवी-देवताहरूका नाममा मुर्तिहरू बनाउन आवश्यक छ । यसरी पूजाको अवसरमा बनाइएका माटाका मूर्तिहरूमा माटाकै बाहनहरू बनाइ विभिन्न देवी देवताहरू लाई चडाइन्छ । तर यी माटाका मूर्तिहरू केही समयपछि नै ध्वस्त भएका देखिन्छन् ।

यी ग्राम थानहरूको बनावट गाउँ हेरी केही भिन्न देखिन्छ । तुलसी ग्राम थानको चारैपट्टि काठको मूढाले घेरेको पाइन्छ र बीचमा एउटा ठूलो बरको छल देखिन्छ । जसो ग्रामथान एउटा सानो जंगलभित्र छ । यो समतल भुईँ जग्गाभन्दा केही अग्लो ठाउँमा र यसले करीबन १½ बिगहा जति जग्गा ओगटेको छ । तुलसी ग्राम थानमा बरको छल मुनि नै जातिरी मेला लाग्दछ भने जसो ग्रामथानमा जंगल भित्रै । जसो ग्राममा पाँच वटा साना साना थानहरू देखिन्छन् भने तुलसी ग्राम चार वटा थानहरू मात्र ।

नेपालमा बसोबास गर्ने खास गरी राई र लिम्बूहरूको देवता-हरूको थानमा पनि घिमालहरूको थानमा जस्तै त्रिशूल, घण्टी, ध्वजा आदि देखिन्छन् । यसै गरी पश्चिम नेपालमा पनि हिन्दूहरूले पूजा गर्ने विभिन्न थानहरूमा घण्टा, त्रिशूल तथा ध्वजाहरू मात्र देखिनु एउटा स्वाभाविक दृश्य

हो । साधारणतः त्रिशूललाई शिवजीको प्रतीक हो भनी हिन्दूहरू ठोकुवा गर्दछन् । राईहरू लिम्बूहरू शिवलाई हिन्दूहरूले पुज्ने महादेव नसम्झी किराँत रूप लिएका किरातेरवर महादेव हुन् भनी भन्दछन् । त्यसैले बूढा सुब्बालाई लिम्बूहरू शिव रूप मान्दछन् । तर धिमालहरूमा त्रिशूललाई शिवको प्रतीक मानिंदैन । त्रिशूल त महाराजको थानको हो जो किराती रूप नभई एउटा तागा लगाउने हिन्दू देवताको हो । त्यसैले धिमालहरूको ग्राम थान एउटा 'रेसनिस्लिटिस्टीक' रूपमा उभिएको पाइन्छ जो पूजा कर्मलाई लिएर मात्र सम्बन्धित देखिन्छ । त्यसैले धिमालहरूको ग्रामथान व्याख्यात्मक (Explanatory) रूपमा खडा नभएर आफ्नै सांस्कृतिक परंपरामा (Culture Dependent) भड्केको देखिन्छ ।

धिमालका ग्राम देवताहरू दुई रूपमा हात्त्रा अगाडि देखा पर्छन्- पहिलो असारमा पुजाको समयमा पुजिने र दोस्रो तिहारमा (औंसीमा) पुजिने । असारमा पुजामा ग्राम देवताहरूलाई पूजा गर्दा सम्बन्धित गाउँका हरेक व्यक्तिहरू संलग्न भई सामूहिक रूपमा पूजा गर्नुपर्छ । यसरी सामूहिक रूपमा ग्राम-देवताहरूको पूजा हुने हुनाले यस बेला ग्राम देवताको पूजा बृहत् रूपमा र ज्यादा खर्च गरेर गरिन्छ । तिहारमा घरमूलीले बाहिर थान बनाएर सबै ग्रामदेवताहरू एक्लैले पूजा गर्छ । त्यसैले तिहारको समयमा गरिने ग्राम देवताहरूको पूजाले सानो रूप लिन्छ र कम खर्चिलो हुन्छ । यी दुवै अवसरमा पनि सम्पूर्ण ग्राम देवताहरू समान रूपमा नपुजिई असारमा केही कम र तिहारमा केही ज्यादा ग्राम देवताहरू पुजिन्छन् । असारमा पुजामा पुजिने र तिहारमा पुजिने ग्रामदेवताहरूको सूची तल देखाइएको छ ।

असारमा पुजामा पुजिने ग्रामदेवताहरू तिहारमा पुजिने ग्राम देवताहरू

१) महाराज (राहसती)	१) महाराज (राहसती)
२) बूढा ठाकुर (भीमसेन)	२) बूढा ठाकुर (भीमसेन)
३) राधराम (धरमपाल, धरम ठाकुर)	३) राधराम (धरमपाल, धरम ठाकुर)
गरम ठाकुर, चौधरी ठाकुर)	गरम ठाकुर, चौधरी ठाकुर)
४) खोला बेराड	४) खोला बेराड
५) देरा गेलाइ	५) देरा गेलाइ
६) संसारी	६) संसारी
७) चौमाझी	७) चौमाझी

८) धार्नी वाराङ (चूल्हो देउता)	८) धार्नी वाराङ वेराङ (चूल्हो देउता)
९) काली	९) काली
१०) देवी	१०) देवी
११) मसान	११) मसान
१२) शिकारी	१२) जौरा गेलाई
१३) बहादुर चौधरी	१३) जल कुमारी (कूप कुपैनी)
१४) अर्जुन धामी	१४) घाट घट्टुवार
	१५) द्वारे
	१६) लासमी वेराङ
	१७) 'ग्वाल राजा ग्वाल रानी
	१८) बहादुर चौधरी

ग्राम देवताहरू "साको दीर" भन्दा सम्मानको साथ पूजा गरिन्छन् । घरका देवताहरूको पूजा घरमा मात्र सीमित हुने हुनाले पूजा सानो र व्यक्ति विशेष मात्र हुन्छ । ग्राम देवताहरूलाई असारे पूजामा सामूहिक संपूर्ण गाउँलेहरू मिलेर ग्राम थानमा गएर (वेग्लै थान बनाएर) पूजा गर्ने जानैपर्छ ।

ग्राम देवताहरूले गाउँलेहरूलाई वेला मौकामा दुखः दिए पनि घरका देवताहरू जस्तो सानो सानो चीजमा दुख दिंदैनन् । ग्रामदेवताहरूको पूजा सामूहिक गाउँ भलाइको निमित्त र खास उद्देश्यलाई लिएर गरिन्छ ।

महाराजः-

धिमालहरूले मान्ने देउताहरूमा प्रमुख स्थान महाराजको छ । धिमालहरूको गाउँमा देखिने साना थानहरू भए कुनै देउताका नभई महाराजका थान हुन । यसरी महाराजको थान गाउँ-गाउँमा भए पनि असारे पूजा तथा तिहारमा महाराजको भिन्नै थान बनाई पूजा गर्नुपर्छ । यस समयमा महाराजको निमित्त सानो टाँडे एकतले घर बनाई खरले छाडिन्छ । गाउँको महाराज थानमा भए वेला पूजा गर्नुपरे थानमा गएर नै पूजा गरिन्छ । धिमालहरू महाराजको उत्पत्तिबारे स्पष्ट छैनन् । केही धिमालहरूको भनाइअनुसार महाराज तागाधारी देउता हो र क्षत्री कुलको हो । धिमालहरू आफू सुँगुर, कुखुरा खाए पनि यी चीजहरूको भोग यस देउतालाई नचढ्ने हुनाले माथिको

भनाइमा केही सत्यता छ कि भनी अनुमान लगाउन सकिन्छ । साधारणतः धेरै जातिहरूमा आफूले जे खाने गरेको छ त्यही चीज नै देउतालाई प्रसाद वा भोग चलाउने चलन छ । कुनै धिमालहरूको भनाइ-अनुसार महाराजका सात भाइ छन् । तर सात भाइ भने पनि धिमालहरूलाई राहसतीमहाराज बाहेक अरु कुनै भाइको नाम थाह छैन । पूजा गर्दा महाराजको सातै भाइको कल्पना गरी सात टीका लगाइदिने चलन छ । एउटा परेवा, हाँस अथवा सेतो पाठोले सातै ठाउँमा नै पूजा गर्नुपर्छ । असारे पूजामा महाराजलाई माटाको हात्ती या घोडाको मूर्ति बनाएर चढाउने चलन छैन । महाराजलाई पूजा गर्दा धिमालहरू घर-घरमा रक्षा गरिदिनु, सुख-संपत्ति दिनु गाउँको रक्षा गरिदिनु भनी फलाकदछन् ।

बूढा ठाकुर:-

धिमालहरूका देउताहरूमा सबैभन्दा बलियो देवता बूढा ठाकुरलाई मानिन्छ । कुनै धिमालहरू बूढा ठाकुरलाई भीमसेन पनि भन्ने गर्दछन् । धिमालहरूको लागि महाभारतमा उल्लेख गरिएको पाँच पाण्डवको माहिलो भाइ भीमसेन होइन । यो त गौरा (पार्वती) ले चण्डी रूप लिएर संसार खान लाग्दा संसारलाई बचाउन महादेवले ठूलो आकार (भीमाकार) लिएर गौरालाई बाटो छेकिविएको हुनाले महादेवको त्यस रूपलाई भीमसेन भनेको हो ।

बूढा ठाकुरलाई धिमालहरू असारे पूजा तथा तिहारमा पूजा गर्दछन् । तिहारमा पूजा गर्दा घर आँगन वा त्यस छेउको भाग घेरेर बूढा ठाकुरको चाम गरी सुँगुरको एउटा पाठोको साथमा सुपारी, फलफूल आदिले पूजा गरिन्छ । बूढा ठाकुरलाई पूजा गर्दा धिमालहरू, 'म पनि तिमी जस्तै बलियो हूँ, कुस्तीमा हरेकलाई जित्ने, चिताएको पुगोस् भन्दछन् ।

राधारम:-

धिमालहरू राधारमलाई विभिन्न नाम गरी धरम ठाकुर, गरम ठाकुर, चौधरी ठाकुर आदि नामले बोलाउँछन् । एउटै देउतालाई कसरी विभिन्न रूपमा पुकारियो भन्ने कुरामा धिमालहरू आफैँ स्पष्ट छैनन् । धिमालहरूले पहिलेदेखि नै ठूलो क्षेत्र नओगटी सानो भौगोलिक क्षेत्रभित्र सीमित भएका हुनाले प्रान्तीय विभिन्नता भएर एउटै देवताको नाम भिन्ना भिन्नै

हुन गयो भन्ने कुरामा मान्न सकिन्न । पूजा गर्दा धिमालहरू देवता एउटै हो भन्ने पनि भिन्ना भिन्नै जन्तुको बलि चढाउँछन् । धरम ठाकुरलाई तिहारमा एउटा सेतो भाले, गरम ठाकुरलाई एउटा परेवा (जस्तो भए पनि हुने) र चौधरी ठाकुरलाई परेवा वा कुखुरा चढाइन्छ । असारे पूजामा धरम ठाकुरलाई माटाको घोडा बनाई एउटा रातो परेवा चढाइन्छ । धिमालहरू आफूले मान्ने देउताहरूमा सबैभन्दा ठूलो देउता राधरमलाई नै मान्दछन् । त्यसैले सबै भन्दा पहिला यही देउताको नै पूजा हुन्छ । धिमालहरूको विश्वासअनुसार मान्छे सपाने, विगाने तथा संसारको सृष्टि गर्ने यही देउता हो । तर देउता यति ठूलो भए पनि यसले विगार गर्दा साधारणतः मान्छेको कम्मर मात्रै दुखाउँछ भनिन्छ ।

चौमाझी:-

असारे पूजा तथा तिहारमा चौमाझीलाई पूजा गर्दा एउटा रातो कुखुराको भाले चाहिन्छ । धिमालहरू वूढा ठाकुर र चौमाझीलाई आपसमा साढू दाजु-भाइ हुन् भनेर भन्दछन् ।

संसारी

संसारीलाई असारे पूजा र तिहारमा पूजा गर्नुको साथै विगार गरेको कुनै पनि बेला तुरन्त पूजा गर्नुपर्छ । संसारीलाई पूजागर्दा पाङ्ग्रे परेवा (आधा रातो आधा सेतो) चाहिन्छ । धिमालहरूको विश्वासअनुसार संसारीले संसारको रोग-व्याधि (रूगा, खोकी, ज्वरो, हैजा आदि) जिम्मा लिएकोले बिमारी नहोइयोस् भनेर पूजा गरिएको हो ।

खोला वेराङ:-

सम्पूर्ण वेराङहरू माई भगवती हुन् । यी माई भगवतीमध्ये इमाइ वेराङ, तिसाइ वेराङ, ल्हासे वेराङ, गोठ्ने वेराङ, कनकाइ वेराङ मुख्य हुन् । यी वेराङहरूमा कनकाइ वेराङ (माइ खोला) लाई प्रमुख मानिन्छ । धिमालहरूको विश्वासमा यी सात बहिनी हुन् ।

असारे पूजामा कनकाई वेराङलाई एउटा माटाको घोडा बनाएर भोगमा एउटा हाँस चढाइन्छ । कनकाइ वेराङलाई तिहारमा पोथी कुखुरा (जस्तो रंग भए पनि) चढाइन्छ । कनकाइ माईलाई कहिले पनि सुँगुर चढ्दैन । तिहार तथा असारे पूजामा माई खोलालाई पूजा गर्दा कनकाई

वेराड वा माई वेराड नभनी वीया वेराड (दिया-भैंसी, वेराड-खोला) कनकाई माईलाई विफर (Small Pox) को प्रतीक मानिने हुनाले नाम कोड तुरुन्त बिमारी भाउँछ र डरले मराओ नाम राखी दिएको भनिन्छ ।

घरमा कनकाई माइको नाममा भाकल भए कहिले-कहाँ कनकाई खोलामा गएर र खोलामा नगए कनकाईको पानी तथा ढुंगा त्याएर घरमा पूजा गरिन्छ । कनकाई वेराडसंग बिहेवारीमा बल, शक्ति मागिन्छ । चाडवाडमा सन्धो सुविस्ता होस् भनिन्छ । छोरा छोरी नहुनेहरू छोरा छोरी होस् भनेर बरदान माग्छन् । गाउँमा विफरको बिमारी फैले कनकाई वेराडको नाममा पञ्चवली (रांगा, भेडा, हाँस परेवा, कुखुरा) चढाएर महामारीको रुकावटको निमित्त देवीसँग प्रार्थना गर्नुपर्छ ।

तिहारमा वेराड पूजा गर्दा पश्चिम कोशीदेखि लिएर पूर्व टिस्टा-सम्मका खोलाहरूलाई पूजा गर्ने जानुपर्छ । धिमालहरू यी विभिन्न वेराड-हरूलाई भक्तिभाव देखाउँदा पश्चिमतर्फ (माइ खोलापश्चिम) का खोलाहरू भन्दा माइखोला पूर्वका खोलाहरूलाई नै ज्यादा मान्दछन् । यसबाट धिमाल-हरूको फैलावट शुरूमा पश्चिम नेपाल क्षेत्रभन्दा पूर्व नेपालतर्फ नै थियो भन्ने कुरा मान्न सकिन्छ ।

शिकारी

धिमालहरूको भनाइअनुसार यो वनको देउता वा पहाडे देउता हो । शिकारी देउता स्त्री, पुरुष दुवै हुन्छन् । असारे पूजामा शिकारीलाई पुर्दा दुई तले सानो टाँडे घर बनाई टाँडमा कालो कुखुराको टाउको र भुईँमा कुखुराको फुल राखिन्छ । ओम्हाहरूअनुसार शिकारी विभिन्न नाम भएका छन् जस्तो-चकमके शिकारी, सूर्ये शिकारी, श्रीङ शिकारी, ज्वाला शिकारी, जिमी शिकारी भूमि शिकारी आदि । असारे पूजा तथा तिहारमा राजधानी तथा घर मूलीले 'तिमी शिकारी हो' भनेर एउटै नामले मात्र पूजा गर्छन् । शिकारी आफ्नो बाटो हिडेको बेला कोही सामुन्नेमा परे उसले आफ्नो बाँणले हानी तुरुन्त मान्छेलाई बिमार बनाउँछ र आफ्नो साथमा जहिले पनि ठोक्रोमा बाँण र धनु हातमा लिएर हिड्दछ । यसरी शिकारीले कसैलाई बिमार बनाए तुरुन्त ओम्हाको सत्लाहा लिएर भाग चढाउनुपर्छ ।

देरा गेलाई:-

सबै देउतामा चाँडो रिसाउने देउता देरा गेलाई हो यो देउता

कसैलाइ कुनै बेला पनि लाग्न सक्छ । धिमालमा 'देरा' भनेको गौरा (पार्वती) हुन् । गौरा धिमालहरूको शब्दमा बोक्सी वा डाइनी हो । पूजा गर्दा गौरा र भीमसेन (महादेवको) संयुक्त पूजा हुने हुनाले यिनीहरूलाई संयुक्त रूपमा देरा गेलाई भनिएको हो । (गेलाईहरू) बहुवचन हो । धिमाल गाउँलेहरूको निमित्त शिव पार्वती बोक्सा बोक्सी हुन् । धिमालहरूको विश्वासअनुसार शिव-पार्वती गाउँभित्र नै रहने हुनाले सम्पूर्ण गाउँहरूले नै बोक्सा बोक्सी हुन् । त्यसैले धिमालहरू देरा गेलाईलाई गाउँलेको पूजा हो वा गाउँले नै बोक्सा बोक्सी हुन् भन्ने पनि गर्दछन् । अतः कुनै कार्य गर्दा गाउँलेहरूको आँखा लागी कुनै चीज नविधियोस् वा हानि नबोक्सानी नहोस् भन्नका निमित्त देरा गेलाईलाई मनाउनु परेको हो । असावे पूजा तथा तिहारमा माथिकै चीजहरूलाई लिएर देरा गेलाईको पूजा गर्नुपर्छ । तिहारमा यिनीहरूलाई कुनै एउटा जन्तुको भोग (कुखुरा, हाँस, जे भए पनि हुने) दिइन्छ । बिरामी भएको बेला दुइटा कुखुराको भोग एउटा चाहिन्छ । देरा गेलाईको नाममा भाकल उठाउँदा सम्पूर्ण गाउँलेहरूलाई बोलाई कुखुराको पोथी चढाएर सम्पूर्ण गाउँलेहरूलाई बाँड्नुपर्छ ।

जौरा गेलाईः--

जौरा गेलाई धिमालका पितृहरू हुन् । पितृ भन्नाले सम्पूर्ण धिमालका पितृहरू नबुझी आफ्ना हाँगाका बाबु-बराजुहरू बुझिन्छ । धिमालमा सबै प्रकारका मृतहरू पितृ मानिन्छन् । अगति परेर मर्दा पितृ नहुने र सुगति परेर मर्दा पितृ हुने भन्ने कुरा धिमालहरूमा छैन । आफ्ना वंशमा पर्ने कुनै व्यक्तिहरू अगति परेर मरी जागिर भए पनि आफ्ना पितृ मानी पूजा गर्नुपर्छ ।

पितृ-पूजा तिहारमा मात्रै गरिन्छ । पूजामा जस्तो रंगको भए पनि एउटा कुखुराको भाले चाहिन्छ । जौरा-गेलाईलाई पूजा गर्दा घरमा कुनै प्रकारको अनिष्ट नल्याइदिनु भनिन्छ ।

धिमालमा पितृहरूलाई 'देउ' भनेर पनि मानिन्छ । यी देउहरू क्रोधी रिसाहा र तुक्न लाग्ने भनेर मानिन्छन् । त्यसैले औँसीमा (तिहारमा) देउहरूलाई मनाउँदा कोही पनि दैलो अगाडि नउभिनु भनेर धिमालहरू भन्छन् । मझेलीटारमा बस्ने एक जना नेवारको खुट्टा धिमालको देउ लागेर नै विग्रिएको हो भनिन्छ ।

लासमीः--

धिमालहरू यस देवीलाई नेपाली हिन्दू समाजअनुरूप लक्ष्मी

नभनी लासमी भन्ने गर्दछन् । केही धिमालहरू यी देवीलाई लासमी बेराङ वा लाठी बेराङ भनेर पनि सम्बोधन गर्दछन् । लासमीको पूजा औंसी (तिहार) मा हुन्छ । पूजा गर्दा कुनै मूर्ति नराखी एउटा सानो थान बनाएर, 'मेरो घरमा लासमीको वास होस्, सुख होस्, छाक नघटोस्' भनिन्छ । पूजामा एउटा सुँगुरको पाठा चाहिन्छ र पुन्याउन नसके एउटा कालो कुखुराको पोथीले पनि काम चल्छ । लासमीलाई कहिले-कहीं भाकल उठाएर मेल भन्ने र मोजिम पुगे कुखुरा वा सुँगुरको पाठा चढाउँला भनेर पनि धिमालहरू पूजा गर्छन् ।

धिमालहरू लासमीलाई हिन्दूहरू अनुरूप नै धन दौलतकी रानी भनेर माने पनि यी समुद्रबाट उत्पन्न भएकी वा भगवान् विष्णुकी पत्नी भन्ने कुरा मान्दैनन् । सुँगुर तथा कुखुरा चढाउने विधिले धिमालहरूले आफ्नै प्रकारले लासमीलाई मानेको देखिन्छ ।

धानी वाराङ:-

यो भात पकाउने पुरुष देउता हो । धिमालहरू यस देउतालाई चूल्हो (आँखा) देवता भन्ने गर्दछन् । असारे पूजामा भात पकाउने ठाउँमा यस देवताको पूजा हुन्छ । यस समयमा सानो एकतले थान बनाई एउटा सानो माटाको घोडाको साथमा एउटा कुखुरा र फुल चढाइन्छ । तिहारमा धानी वाराङ बेराङ (लोने स्वास्नी) भनेर संयुक्तरूपमा पूजा हुन्छ । तिहारमा धानी वाराङ-बेराङको पूजा गर्दा भान्सा-घरकै चूल्हामा र त्यसमा आगो हुनपर्छ । भात राम्रोसँग पाकोस् तथा अन्नले सन्धो सुविस्सा गरीस् भन्ने उद्देश्यले यी देवी देवताको पूजा गरेको हो । कोही धिमालहरू चूल्होमा पूजा गर्दा आगो (देवता) लाई भाग दिएको भन्ने पनि गर्दछन् ।

बहादुर चौधरी:-

धिमालहरू यस देउतालाई बडा चौधरी भनेर पनि सम्बोधन गर्दछन् । बहादुर चौधरीलाई पूजा गर्दा कालो पाठो (बोको) वा कालो हाँस चाहिन्छ ।

अर्जुन धामी:-

धिमालमा आफ्नो पुर्ख्यौली अर्जुन धामीलाई देउता मानी पूजा गर्ने चलन छ । अर्जुन धामीसँग उसका सहायकहरू-डोम ओम्हा, पृथ्वी ओम्हाहरू पनि पुजिन्छन् । पूजामा अर्जुन धामीलाई कुखुरा वा एक जोर फुल चाहिन्छ ।

उल्लिखित देवी-देवताहरू असारे पूजा तथा तिहार दुवैमा पुजिन्छन् । तिहार (औंसीमा) मात्रै पुजिने ग्राम-देवताहरू यस प्रकार छन्:-

गुहाली देउता:-

गुहाली देउतालाई 'बाल राजा बाल रानी' भनिन्छ । केही धिमालहरू यस देउतालाई बोलाउँदा 'गोरे राजा गोरे रानी' पनि भन्दछन् । गुहालीको मूल खाँवामा एउटा कुखुराको फुल चढाएर, मेरा गाई-वस्तु सधुन्, रोग व्याध नलागोस्, बगल बढोस्' भनेर पूजा गरिन्छ । नयाँ सालको पहिला दिन गुहाली पूजा गर्दा दोबाटे देउताको भाग भनेर बाटामा अलिकति लिपेर धूप घुवाई गर्ने चलन पनि छ ।

घाट घटुवार:-

यो बाटो देउता हो । यसलाई पूजा गर्दा बाटामा अलिकति लिपिन्छ र सिद्धर, फूल अक्षताले पूजा गरिन्छ । हिंदा कुसाइत नपरोस् भनेर घाट घटुवारको पूजा गरेको हो ।

द्वारे:-

यो मूल घरको ढालो देउता हो । द्वारेलाई धिमालहरू घरको रक्षा गर्ने चौकीदार हो भन्ने पनि गर्दछन् । द्वारेलाई सिद्धर अक्षता फूलले पूजा गरिन्छ । बाहिरका बोक्सी तथा शत्रुहरू घरभित्र सजिलै पस्न नसकुन् र द्वारेले बोक्सी तथा शत्रुहरूबाट रक्षा गरोस् भन्ने उद्देश्यले नै द्वारेको पूजा गरेको हो ।

कुप कुपनी:-

कुप कुपनीलाई पानी देउता नभनी कुवाभित्र बस्ने देउता भनिन्छ । धिमालहरूको शब्दमा यिनी जलकुमारी हुन् । कुवाको पानीमा (पिउने पानीमा) कुनै किसिमको खराबी नआवोस् भनेर कुप कुपनीको पूजा गरेको हो । सिद्धर, अक्षता तथा फूलले कुप कुपनीको पूजा गरिन्छ ।

धिमालका देउताहरू ऋतु बोल्दा धेरै देउताको नाम एउटै देखिए पनि यी देउताहरू जोडी अर्थात् लोग्ने-स्वास्नीका रूपमा उभिएका पाइन्छन् । अतः यिनी त जलकुमारी हुन् भने पनि अर्कोपट्टि धिमालहरू जलकुमारीलाई कुप कुपनी भन्न पनि छोड्दैनन् ।

मिस्त्री बाराङ-वेराङ:-

यो देवी देउताहरू कृषि तथा औजारका (हलो, कोदालो, तान आदि) मालिक मानिन्छन् । यिनीहरूलाई अक्षता तथा फूलले पूजा गरिन्छ ।

उल्लिखित देवी-देउताहरू खास पार्वी (ने-पर्व) मा पुजिन्छन् ।

तर केही ग्रामीण देउताहरू- गैया, रूख देउता, वन देउता, आकाशकी कामिनी, पातालकी बासुकी नाग, आगो देउता र हावा देउता पर्वहरूमा मात्रै नपुजिएर अन्य समयमा पनि पुजिन्छन् ।

गैयाहरू-

धिमालहरूको विश्वाशमा गैयाहरू सात जना छन्- शिलो गैया (शुल गैया) तामा गैया, दुध गैया, सत गैया, तारान गैया, धुदिया गैया र हुल गैया । धिमालहरूको भनाइमा गैयाहरू वीर पुरुषहरू भए पति यी कसरी वीर पुरुषहरू भए धिमालहरूलाई थाह छैन । गैयाहरूले पनि समय-समयमा ज्वरो ल्याउने तथा अन्य प्रकारका दुःख दिन्छन् । त्यसैले गैयाहरूको पूजा अवसर हेरी कुखुरा फूल, अक्षता आदिले गरिन्छ ।

रूखका देउता-

धिमालमा कुनै देउताहरू घरभित्र नबसी सलुवाको रूख, बाँसको लिंग, बरपीपल वा कहिले सीमलको रूखमा समेत गएर बस्छन् । रूखमा बस्ने देउताहरूमा कहिले घरका देवता(काली, देवी, मसान)र कहिले ग्राम-देउताहरूनै आएर बस्छन् । घरका देउताहरू घर नबसी रूख बस्न चाहे यस्ता देउताहरूलाई धिमालहरू 'शाली वेराड' भन्दछन् । बरपीपलमा बस्ने देवीहरू-सिंह देवी, जलदेवी वा पञ्चकन्या हुन् । यी बरपीपलमा बस्ने देवीहरू धिमालहरूका आफ्ना हुन् वा हिदुत्वको असरले मान्न लागेका हुन् भन्न सकिदैन ।

हिन्दुप्रभावित देवी-देउताहरू--

धिमालका केही देवी-देउताहरू हिन्दूहरूको विश्वासअनुरूप आचारित छन् । धिमालहरू अहलाई सुनाउँदा पनि आफ्ना यस्ता देउताहरू हिन्दूहरूको समान नै हुन् भनी देखाउन खोज्छन् । नाग-नागिनीलाई हिन्दूहरूले धिमालहरू पनि देउता मान्दछन् । धिमालहरूको भनाइमा यिनीहरू बाल बिसहरी हुन् । हावा-पानी राम्रो होस् तथा असिना नपरोस् भनेर हनुमानको पूजा गरिएको हो । आगोलाई धिमालहरू ब्रह्म देउता मान्दछन् । धानको राशिलाई धिमालहरू अन्न-देवी सम्झी हिन्दूहरूले विश्वास राखेर पूजा गर्दछन् । आकाशको देउता इन्द्र राजालाई मानिन्छ । इन्द्रको पूजा गर्दा पहिला कामिनीको पूजा गर्नुपर्छ । कामिनी पनि आकाशकी देवी हुन् । कामिनीको उत्पत्तिसम्बन्धी विचार पनि धिमालहरूको विचार हिन्दूहरूले नै छ । धिमालहरूको विश्वासअनुसार कसैले

देवकीको कोखबाट जन्मेको आठौं बच्चा मान्न खोज्दा ती कन्या आकाशमा उडेर कामिनी भइन् ।

धिमालहरू हिन्दूहरूमा इष्ट देवता बूढा सुब्बा तथा सुब्बेनीलाई मान्न धरानसम्म पुग्छन् । धरानमा बूढा सुब्बा तथा सुब्बेनीलाई मान्न जाँदा धिमालहरू धरान स्थित दन्त्यकाली, रणकाली तथा गुह्येश्वरीलाई समेत मान्छन् । धिमालहरूको भनाइमा बूढा ठाकुरको अर्को रूप नै बूढा सुब्बा हो बुढी सुब्बेनी भनेकी लासमी हुन् । अर्को रूपमा बूढा ठाकुर र लासमी हिन्दूहरूले मान्ने विष्णु र लक्ष्मी हुन् ।

धिमालहरू हिन्दूहरूले मान्न जाने धार्मिक स्थलहरू काशी संतासी धाम, चुली धाम, सुरुङ्गा मेला, वराहक्षेत्र तथा काठमाण्डूस्थित पशुपतिनाथको मन्दिरसमेत दर्शन गर्न आउँछन् । एकजना धिमाल पशुपतिनाथको दर्शन गर्न किन काठमाण्डू आए यस प्रकारको कथा गर्छन् ।

उनले बिहे गरेको चार पाँच साल भइसके पनि उनका छोरा-छोरी भएनन् । उनले भाकल गरे, आफूले मान्ने सम्पूर्ण देवी देवताहरूलाई माने तर छोरा छोरी भएनन् । उनलाई गाउँका धिमाल बूढा तथा पहाडियाहरूले काठमाडौं गएर पशुपतिनाथको दर्शन गर्ने सल्लाह दिए । निराश भएका हामी दुई (लोभे स्वास्नी) बच्चा होला भन्ने आशाले काठमाडौं आएर पशुपतिनाथको दर्शन गरी हाम्रा छोरा-छोरी हुन् भनेर देउतासँग वरदान माग्यौं । भगवान्को आशीर्वादले हो वा संजोगले, हाम्रो अर्को साल एउटा छोरा जन्मियो ।

हालमा केही धिमालहरूले पहाडिया बाहुनहरू (पुरेथहरू) बोजाएर सत्यनारायण पूजा, श्राद्ध (पितृ-पूजा) रव्री, ग्रह, जाप तथा सप्ताहिक पुराण-समेत लगाउन थालेका छन् । बाबु वा आमा मर्न लाग्दा दश दान तथा वंतरणी गराउने चलन धिमालहरूमा चलिसकेको छ । अध्ययन-क्षेत्रदेखि केही बाहिर बस्ने एकजना धिमालले अपना तीनैवटी बुहारीहरूबाट छोरा नजन्मेकोले छोरा होस् भन्ने उद्देश्यले लिएर साप्ताहिक पुराण लगाउँदा तीनैवटा बुहारीहरूबाट छोराहरू जन्मेको कथा पनि धिमालहरू गर्दछन् । फागु चाडलाई पनि धिमालहरू राम्रोसँग मान्दछन् । फागुमा विशेष खाना छेली, बाबर पकाएर खाने तथा इष्ट-मित्रहरूलाई बोलाएर खुवाउने चलन धिमालमा राम्रोसँग चलिसकेको छ ।

त्यसैले हिन्दूहरूले मान्ने धार्मिक सांस्कृतिक परंपराहरू क्रमशः धिमालहरूमा घुसिरहेका छन् । उनीहरू अपना देवी-देवताहरूको पूजा कम

गर्भ हिन्दू देवी-देवताहरूलाई उपादा स्वीकारिरहेका छन् । तर धिमालहरू अझ पनि दशैं, तिहार, माघे संक्रान्ति, साउने संक्रान्ति तथा रामनवमी हिन्दूहरूको अनुरूप मनाउँदैनन् । यी चाड-पर्वहरूमा आफूलाई खुशी देखाउन धिमालहरू माछु-भात खाई चाड मान्छौं भन्ने चलन छ ।

बोकसी तथा भूत प्रेतहरू—

धिमालमा बोकसी भद्रपुरे ह्याई र बोकसीहरू भद्रपुरे ह्याई गेलाइ भनिन्छ । अर्को शब्दमा, देरागेलाई (गाउँलेहरू या महादेव, पार्वती) नै बोकसा या बोकसीहरू हुन् । धिमालमा लोग्ने मान्छे बोकसेको विश्वास गरिँदैन र बोकसी भन्नेवित्तिकै स्त्री बुझिन्छ ।

धिमालमा बोकसीहरूसम्बन्धी विश्वास नेपालका अन्य जातिहरू-सरह नै देखिन्छ । बोकसीहरू राती एकलै घुमी घुमी हिँड्दछन्, विभिन्न रूप फेर्छन्, जे मन लाग्यो (मरेको सिनु आदि) त्यही खाँछन् र रित उठेको ठाउँमा तुरुन्त जाइ लाग्छन् । नानी पाउन नसक्नु, पेट दुख्नु, गर्भ नरहनु, टाउको दुःखी रहनु तथा अन्य साधारण कष्टहरूको उपज बोकसीहरू नै हुन् । बच्चा जन्मिने-बित्तिकै आमाको दूध नआउनु बोकसीकै खेल हो ।

धिमालहरू बोकसीहरूलाई सालमा दुइ चोटि असारै पूजा तथा तिहारमा देरा गेलाईको नाम गरेर मनाउँछन् । अन्य समयमा बोकसीहरू लागे ओझामार्फत पत्ता लगाएर आवश्यकताअनुसार कुखुरा आदिले मनाइन्छ ।

भूत-प्रेतका लागि धिमालहरूका आफ्ना शब्द नभए पनि भूत-प्रेतहरू घेरै प्रकारका छन्— कोही छल आँचेर आँचेर कोही ढुंगा हात्ते, कोही तसजिने, कोही पहाड भएर उभिने, कोही राँको बालेर राती राती हिँड्ने, आदि धिमालहरूको विश्वासका भूत-प्रेत सामुन्नेमा देखिँदैन, टढा, टाढाबाट हिँडेको डुलेको देखिन्छ र सामुन्ने गए तुरुन्त हराउँछ । भूत-प्रेत लागेको पत्ता ओझाले लगाउँछ र ऊमार्फत नै सुँगुर कुखुरा, फुल आदि बिमार हेरी बढाएर भूतप्रेत मन्साइन्छ ।

देवी-देउता खुनो बनाउने तरीकाहरू—

धिमालका कुनै पनि देवी-देउता मनाउन भोग वा बलि अनिवार्य छ । भूत-प्रेत तथा बोकसीलाई आवश्यकताअनुसार साधारण एउटा फुल वा फूल जसताले मन्साइन्छ र भोग भागे कुनै जन्तुको भोग दिनुपर्छ । बलि वा

भोग चढाउने जन्तुहरू कुखुरा बोका, खसी, सुँगुर, रांगा, भेडा हाँस तथा परेवा हुन् । कुखुराको फुल मन्छाउने तथा चोख्याउने विधिको निमित्त आवश्यक छ । बलि चढाइने जन्तुहरूमा ज्यादा चढाइने जन्तु कुखुरा हो । भोग दिने जन्तुलाई उसको टाउकोमा पानी छर्केर उसले सम्पूर्ण शरीर हल्लाएपछि देवता मान्यो भन्ने विश्वास धिमालहरूमा नेपालका अन्य जातिहरूसहर नै देखिन्छ ।

धिमालमा भोग दिने प्रक्रियाहरू दुई प्रकारका छन्— पहिलो सम्पूर्ण देउतालाई समयमा (असारे पूजा तथा तिहारमा) केही विगार नगरे पनि उनीहरूको भाग भनेर बलि चढाइन्छ । दोस्रोमा, देउताले विगार गरे पनि उसलाई खुशी बनाउनको निमित्त भोग चढाइन्छ । यी दुवै प्रकारका भोग वा बलिहरू धिमालका आफ्नै विश्वासहरूमा आधारित छन् । पहिलो प्रकारको भोग एउटा सामूहिक भोग हो र यस भोगको हिस्सा सम्पूर्ण गाउँहरूले पाउँछन् (खास गरी असारे पूजामा) । यस सामूहिक भोगले सम्पूर्ण गाउँलेहरूको भलो, सुख-शान्तिको लागि काम गर्छ । दोस्रो प्रकारको भोग कुनै परिवारसँग सम्बन्धित हुन्छ र घरका सदस्यहरू नै सम्पूर्ण काम गर्न तथा त्यसको फलको जिम्मेदार रहन्छन् । यस प्रकारको भोगमा पनि धामी वा ओम्हा तथा गाउँका एक दुई जना पञ्च भलादमीहरू भेला हुनैपर्छ ।

पूजा गर्ने विधि—

बलि चढाउने जन्तुलाई पर्सिनु आवश्यक छ । भोग दिने जन्तुलाई धूप, सिंदूर अक्षता अदिले पूजा गरी, 'ल तिमोलाई भोग चढाउँदै छु, संचो सुविस्ता गरिदिनु' भनिन्छ । यस प्रकारको मन्त्र घरमूलीको नाममा गरिन्छ । यसपछि भोग दिने जन्तुलाई धामी, ओम्हा वा कुनै पनि गाउँ पञ्चले काटिदिन्छ । भोग दिएको जन्तुको टाउको र रगत मात्र देवी वा देउतालाई चढाइन्छ ।

असारमा पूजा गर्ने विधि माथि नै उल्लेख भइसकेको छ । तिहारमा (औंसीमा) देवी-देउताहरूलाई मनाउँदा घरको आंगन वा बारीको कुनै खुला ठाउँमा पूजा गरिन्छ । तिहारका देवी-देउताहरूको निमित्त भरिसव्य कसैले आँखा नलगाउने किसिमले चारैपट्टि सन्ठी वा बाँसका माटा आदिले बारिन्छ । यस बेला घर-देउतालाई घरभित्रै र ग्राम देउतालाई माथि भनेर घरबाहिर पूजा गरिन्छ । तिहार पूजा (औंसी) व्यक्तिगत भएकोले घरमूलीले नै यस समयमा सबै देवी देउताहरूलाई खुशी बनाउँछ । धिमालका वाडमाली तथा तेडमाली घरहरूले यस दिनमा (औंसी) सिक्नुवा (दलानमा नै थान बनाएर लासे, द्वारे

तथा गोथाने (कुल-पितृहरू) को पूजा गर्छन् । कुल-पितृ मानेपछि मात्र घर देउता र अन्य देउताहरूको पूजा हुन्छ । औंसीको दिन (तिहारको लक्ष्मीपूजाको दिन) हररा, तरुल (घर तथा वन-तरुल) अमला, नयाँ बेसार तथा नयाँ अदुवाको पूजा हुन्छ । यस वेला पहाडे, गिट्टा, म्यागुरोको दियो बनाई धागोमा खानेतेल भिजाएर देउताको हरेक थानमा माटाको दियो (धि० चराक) बालिन्छ । औंसीको भोलि पल्ट विभिन्न देउताहरूलाई घरमूलीले नुहाई धुवाई, केही नखाई पूजा गर्नुपर्छ । त्यस वेला हरेक देवताको थानमा एउटा जन्तुको भोग चढाउनुपर्छ ।

धिमालमा कुनै वेला ठूलो अनिष्ट आइलागे (विफर वा अन्य कुनै प्राकृतिक दुर्घटनाहरू परे) पञ्चवली गरिन्छ । पञ्चवलीमा रांगा, भेडा, पाठा (बोका) हाँस, परेवा वा कहिले सुँगुर चल्दछ । धिमालहरूको विश्वासमा पञ्चवली भनेको पाँच वटा जन्तुको टाउको काट्नु भन्ने नभई रांगाको साथमा कुनै अन्य जन्तुको बलि दिए पञ्चवलि हुन्छ । साधारणतः धिमालहरू आफूले पञ्चवलि गरेको थाह छैन भनी सुनाउँछन् ।

देउता खुशी पार्ने विधिहरू:-

धिमालमा देवी-देवताहरू खुशी पार्ने तीन प्रकारका व्यक्तिहरू देखिन्छन्- (१) धामी (२) ओम्हा (३) घरमूली ।

धामी दुई प्रकारका छन्- राजधामी र गाउँले धामी । राजधामी वंशपरम्परानुगत हुन्छ । उसको क्षेत्र एउटा गाउँभित्र मात्र सीमित नभई ५-७ वटा गाउँ समेत पर्न सक्छन् ।

राजधामीले आफ्नो हरेक घर परिवारबाट 'खान' पाउने कुरा माथि नै उल्लेख भइसकेको छ । राजधामीले आफ्नो क्षेत्रका हरेक घरपरिवारको दुःख, पीर सर्का, रोग व्याधि बुझी देउता खुशी बनाउनुपर्छ । यस बाहेक असारे पूजामा उनले आफ्नो ग्राम-क्षेत्रमा गएर विभिन्न देउताहरूको पूजा गराउनुपर्छ ।

राजधामीलाई देउता उन्नछ भने पनि उनी असारे पूजाको समयमा काम्दैनन् । पूजा गर्दा उनले लगाउने खास पोशाकहरू छैनन् । कुनै पनि सुकिलो वा सफा लुगा लगाएर नुहाई धुवाई गरी देउताहरूको पूजा गराउनुपर्छ । पूजा गर्दा उनी आफूले जानेका इष्ट देवताहरूको नाम उच्चारण गरी गाउँका सन्धो-सुविस्ताको निमित्त प्रार्थना गर्दछन् । सम्बन्धित घरमा पूजा गराउनु परे

उनी पुनः तिनै देउताहरूको सम्झना गरी त्यस घरका व्यक्तिहरूको सन्धो-सुविस्ताको निमित्त प्रार्थना गर्दछन् ।

धिमालहरूको बनाइअनुसार राजधामीहरू पहिला देउतासमान थिए र जेपनि गर्न सक्थे । अझै पनि धिमालहरू आफ्ना पुर्ख्यौली राजधामी, अर्जुन धामीलाई देउता मानी पूजा गर्ने कुरा माथि नै बताइसकिएको छ ।

गाउँले धामीलाई खाली असारै पूजामा पूजा गराउने व्यक्ति हो । ऊ राजधामी जस्तै देखिए पनि उसको क्षेत्र आफ्नो ठाउँभित्र मात्र सीमित छ । उसले आफ्ना गाउँभित्र बस्ने मानिसहरूको सन्धो-सुविरताको निमित्त भाकल उठाएर पूजा गरिदिन्छ । उसलाई देउता उत्रिदैन र पूजा गर्दा काम्दैन । ऊ राजधामीअनुरूप नै पूजा गर्दछ । उसका आफ्ना देउताहरूलाई खुशी बनाउने कुनै प्रकारका लहो वा द्र्याँघो देखिदैन । यस प्रकारका गाउँले मझेलीटारमा दुई जना देखिन्छन् । उनीहरूलाई खानको बदला गाउँलेहरूले एक दिनको जन सहयोग दिने चलन छ ।

घरमूलीले साधारणतः आफ्नै घरका तथा घरका आपसमा पुजिने देवताहरूको आफ्नै पूजा गर्दछन् । घरमूली पनि देवता उत्रने अथवा कुनै प्रकारको मन्त्र फलाक्न जान्ने व्यक्ति होइनन् । उनी आवश्यकता पर्दा, 'सन्धो-सुविस्ता गरिदिनु, तिप्पो भोग आयो' मात्र भन्दछन् ।

साधारणतः राजधामी, गाउँले धामी तथा घरमूलीले कुन देवता लागेका हो र घरमा दुःख-कष्ट किन परेको हो छुट्याउँन सक्दैनन् । धी तीनै व्यक्तिहरू देउता छुट्टिएपछि कबूल, भाकल, भोग गरी पूजा गर्ने व्यक्तिहरू हुन् । धिमालमा देउता छुट्याउन सक्ने व्यक्ति ओम्हा हो । कुनै देउताको पूजा गर्दा पहिला ओम्हाको सल्लाहा लिएर देउता खुशी बनाउने प्रक्रियामा लागिन्छ । धिमालमा देउताहरू खोज्नु वा पत्ता लगाउनुलाई नै ओम्हा कर्म भनिन्छ । ओम्हाले मानिस बिमार हुने, नानी पाउन नसक्ने अथवा अन्य कुनै प्रकारका बिमारीहरूको लागि के गर्नुपर्ने भन्ने कुरो हुंगो लगाउँछ ।

ओम्हाको आफ्नो गाउँ सिमाना हुँदैन । ऊ धिमाल नभएर अन्य कुनै जातको मानिस पनि हुन सक्छ । ऊ आफ्ना मन्त्र-बलले भूत, प्रेत, वोक्ती डाइनी, शिकारी आदिलाई भगाउँछ । कुनै घरमा साधारण बिमारी भए फुकफाक गर्छ । बिमारी कडा भए हुंगा नैचाएर भाकल गराउँछ । धिमालमा देउता उत्रेर पूजा गर्ने समयमा कान्ने व्यक्ति धिमाल ओम्हा हो । उसको खास

पोशाक नभए पनि देउता खुशी पार्ने प्रक्रियामा ऊसँग दुङ्गाहरू हुन्छन् । जो उसँगै साथमा रहन्छन् । देउताहरू छुट्याउने समयमा ती दुङ्गाहरूमाथि ओलामा सानो दुङ्गा धागोमा झुन्ड्याएर कुन देउता लागेको हो पत्ता लगाइन्छ ।

धिमाल ओस्का पनि पहाडी धामीहरूको अनुरूप जोडी जोडी अक्षता हेरी कुन देउता लागेको हो छुट्याउँछन् । देउता छुट्टिएपछि कुन देउतालाई के गर्दा खुशी हुन्छ भन्ने कुरो ओस्काले नै टुंगो लगाउँछ । घरका गाई-वस्तुहरू बिमार पर्दा कुखुरा 'नारङ्गी' उठाउने काम ओस्का मार्फत नै गरिन्छ ।

धर्म विश्लेषणात्मक पक्ष:-

धिमालहरूले मान्ने धार्मिक परम्परा नेपालमा बसोबास गर्ने जातिहरू जस्तो- राई, लिम्बूसँग केही मेल खान्छ । धिमालका थानहरूमा जस्तै राई लिम्बूका थानहरूमा पनि घण्टा, त्रिशूल, घ्यजाहरू गाडिनु तथा थानभित्र कुनै प्रकारको देउताहरूको मूर्ति नहुनु यस चीजका पुष्टि हुन् । हुनत त्रिशूल, घण्टा आदिलाई हरेक जातिले आफ्नै प्रकारले माने लगाएको कुरा माथि नै भनिसकिएको छ । धिमालहरू त्रिशूललाई महाराज हुन् भन्ने पनि महाराज शब्दले कुनै खास राजा देउतालाई मानि आउने परम्परा देखाउँछ । धनकुटा क्षेत्रमा बसोबास गर्ने आठपहरिया राईहरू आफ्ना देउतालाई र खास गरी मार्गा देउतालाई महाराज भनेर नै पूजा गर्दछन् ।

धिमालहरूको पूजा गर्ने विधि पनि नेपालका धेरै जसो हिन्दु-संगोल वर्गसँग मेल खान्छ । पूजामा कुनै जन्तुको भोग दिनु अनिवार्य छ । भोग दिने प्रमुख जन्तुहरूमा- सुँगुर, कुखुरा, तथा कुखुराको फुल मुख्य देखिन्छन् । जाँड चोख्याउने पूजाविधिमा हुनु अनिवार्य छ । जाँड राई, लिम्बूहरूमा जस्तै धिमालहरूमा पनि एउटा प्रमुख पेय मात्रै नभई देउतालाई चढाउने एउटा मुख्य भोजन पनि हो । देउता खुशी पार्ने व्यक्तिहरू धिमालमा धामी, ओस्का छन् भन्ने राई, लिम्बूमा पुजारी, विदुवा, र फेदाङ्गमा देखिन्छन् ।

धिमालमा धर्मसम्बन्धी भावना व्यापक छ र नेपालका विभिन्न जातिहरू सरह नै 'डर' सँग सम्बन्ध राख्छ । देउताहरूले समय-समयमा दुःख-कष्ट नदिए वा घरमा सुख-शान्ति भइरहे अथवा चिताएको पुगे देउताहरू पूजा गर्ने प्रक्रियामा निश्चय नै शिथिलता आउँछ भन्ने कुरामा धिमालहरू विश्वस्त

देखिन्छन् । तर 'उर' शब्द मनोवैज्ञानिक भएकोले देउताले दुःख नदिए पनि दुःख दिइहाल्छ कि भन्ने डरले देउताहरूको अग्रिम पूजा गर्नु धिमालहरू आवश्यक ठान्दछन् । त्यसैले असारे पूजा तथा तिहारमा (औंसीमा) पुजिने देउताहरू माथिकै भावनाअनुरूप दुःख कष्ट देउताहरूले नदेओस् भनेर समयमा (दुःख-कष्ट दिनु अगावै) पूजा गरिएको हो ।

संक्षेपमा धिमालका धेरैजसो धार्मिक भावनाहरू प्रकृति तथा अदृश्य शक्तिहरूसँग सम्बन्धित छन् । जुन चीजलाई उनीहरू सिधा माने लगाउन सक्दैनन् सबै देउताले गरेको हो (सपारेको वा विगारेको) भन्दछन् । पितृ-पूजा विभिन्न देउताहरूको पूजा यहीअनुरूप नै गरेका देखिन्छन् । पूजा गर्ने विधि भोग दिनु, पन्छाउनु वा मनाउनु हो । धर्म यो हो अथवा पूजा गर्ने विधि यस्तो हुनुपर्छ भन्ने कुनै लिखित छैन । धार्मिक परम्परा स्वतः एउटा वंशबाट अर्को वंशले मौखिक नै जानेको वा बुझेको देखिन्छ ।

धिमालहरूले केही हिन्दू देउताहरू भर्खर मात्र शुरू गरेका हुन् । यसरी हिन्दूअनुरूप केही देउताहरू पूजा गर्नेवित्तिकै अथवा ब्राह्मण परम्परा-अनुसार केही कर्महरू गराउने चलनले यिनीहरू हिन्दू धर्मावलम्बी हुन् भनी मान्न सकिन्छ । यसरी हिन्दू देउताहरूको पूजा गर्नु हिन्दुत्वको असर मात्र हो । साथै धिमालका धार्मिक विश्वासहरूलाई न त बृहत् हिन्दू परम्परा (Great Tradition) न त सूक्ष्म हिन्दू परम्परा (Little Tradition) भनी छुट्याउन सकिन्छ । धिमालहरूको सम्पूर्ण धार्मिक विश्वासहरू उनीहरूकै आफ्नै विश्वासहरूको सम्पूर्ण एकाइ हो जसको कुनै भाग छैन । धिमालहरूले मात्रै केही हिन्दू देवी-देउताहरू बृहत् हिन्दू परम्पराअनुरूप मानिएका मात्र हुन् । बौद्ध धर्मावलम्बीहरूसह धिमालहरू निर्वाण, मुक्ति, अहिंसामा विश्वस्त छैनन् । त्यसैले धिमालहरूको धर्मलाई यहाँ कुनै नाम दिइएको छैन ।

धिमालमा धर्मसम्बन्धी काम परिवारभित्र र खास गरी संयुक्त परिवारभित्र नै गरेको देखिन्छ । पूजा-विधि ग्रामीण तहमा भए मात्र सम्पूर्ण गाउँलेहरू भेला हुनुपर्छ । सामूहिक पूजामा पनि परिवारको मुख्य व्यक्ति (साधारणतः घरमूली) भाग लिनु आवश्यक छ । घरभित्रको कुनै प्रकारको दुःख-कष्ट घरका सम्पूर्ण सदस्यहरू मिलेर गर्नुपर्छ । कुनै छोरो छुट्टिएर अलग बसेको छोरोको घरमा कुनै किसिमको दुःख पिराउ परे घरमूली बसेको घरमा गएर नै देउता खुशी बनाउनुपर्छ । साधारणतः देउता खुशी बनाउने

प्रक्रियामा घरबाट छुट्टिएका विभिन्न सदस्यहरू आपसमा भेला हुन्छन् । सुख-दुःख तथा अन्य विभिन्न प्रसंगमा सदस्यहरूको आपसमा विचार आदान-प्रदान हुन्छ । त्यसैले देउता मनाउने प्रक्रियामा घरका सदस्यहरूको बीच आपसी सहयोग तथा मित्रताको भावना सृजना हुन्छ ।

अतः आर्थिक व्यवस्था सुचारुरूपले चलाउन जुन प्रकार संयुक्त वा बृहत् परिवारले मुख्य भाग खेल्दछ एवं प्रकारले सामाजिक संगठन (Social Organization) सुचारुरूपले चलाउन धार्मिक परम्पराले उत्तिकै भूमिका खेलेको धिमाल समाजमा देखिन्छ ।

असारे पूजामा सम्पूर्ण गाउँलेहरू आपसमा एकत्रित हुनुको साथै टाढा टाढाका आफन्त तथा इष्ट-मित्रहरूसमेत भेला हुन्छन् । ग्राम-पूजा कसरी गर्ने वा कुन प्रकारले गर्ने निर्णय गरिन्छ । अतः देउताहरू खुशी पार्ने प्रक्रियामा गाउँलेहरूको आपसमा सहयोगको भावना सृजना हुन्छ र असारे पूजाले गाउँले एकता (Village Solidarity) मा प्रमुख भूमिका खेल्दछ । कृषि-पूजा, माई (बिफर) पूजा, तथा अन्य पूजाहरूले गाउँलेहरूलाई आपसमा बाँध्छन् । ग्राम-पूजामा अन्य गाउँमा बसोबास गर्ने आफ्ना नाता-कुटुम्बहरूलाई बोलाइन्छ । अतः धर्मको नाममा नाता-कुटुम्ब, जात भाइ तथा आफ्ना समुदायका अन्य व्यक्तिहरूले आपसमा भेटघाट गर्ने मौका पाउँछन् । असारे पूजा तथा असारे पूजाको नाममा लगाइने मेलाले ग्राम-समुदायमा तलको भूमिका खेल्दछ— (१) गाउँलेहरूलाई आपसमा मित्रता तथा सहयोगभावना बढाइदिन्छ (२) टाढा टाढाका इष्टहरूसँग भेटघाट तथा विचार आदान-प्रदान गर्ने मौका दिन्छ । (३) बालीमा सह आओस् तथा बाली नबिप्रियोस्, गाउँमा हैजा, माई बिमारी आदि नफैलियोस्, समयमा पानी परोस् आदि भन्ने सामूहिक भावनाको सृजना गर्दछ । (४) यस पूजाले तरुनी केटा-केटीलाई एक अर्कालाई हेर्ने, चिन्ने रान्ने अवसर प्रदान गर्दछ । (५) हाल असारे पूजाको निहुँ गरी केही धिमाल-हरूले आफ्नो पुरानो रिस बैरी-साधना गर्ने ठाउँ पनि असारे पूजा मेला क्षेत्रलाई बनाएका छन् ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचिहरू

- आचार्य, बाबुराम श्री ५ वडा महाराजाधिराज
पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी भाग,
- Berreman, C. D. 1972 *Hindus of the Himalayas* University
of California, Berkley, pp. 57-60.
- Bista, Dor Bahadur 1966 *People of Nepal*, Dept. of Publicity,
HMG. pp.
- Caplan, A. P. 1972 *Priests and Cobblers* Chandler Publi-
shing House, pp
- Caplan, L. 1970 *Land and Social Change in East Nepal*.
Routledge and Keagan Paul,
- Chatterji, Suniti Kumar 1950 *Kirat Janakriti The Indo Mongoloids*
Their Contribution to the History
and Culture of India, Journal
Royal Asiatic Society of Bengal
Letters, Vol-xvi, No. 2
- Chemjong, Iman Singh. 1966 *History and Culture of the Kirat*
People. Phidim Limbuwan.
- Dahal, D. R. 1975 "Kirati Reviewed in the Nepali
context" *Panchayat Darpan*,
Coronation issue vol. 5, no. 15 pp.
89-96.
- 1975 *An Ethnographic Study of Social*
Change among the Athphariya Rais
of Dhankuta, A Project Report
Submitted to INAS, T. U. Kirtipur.
- Hitchcock, John. T. 1966. *The Magars of Banyan hill* New
York pp...

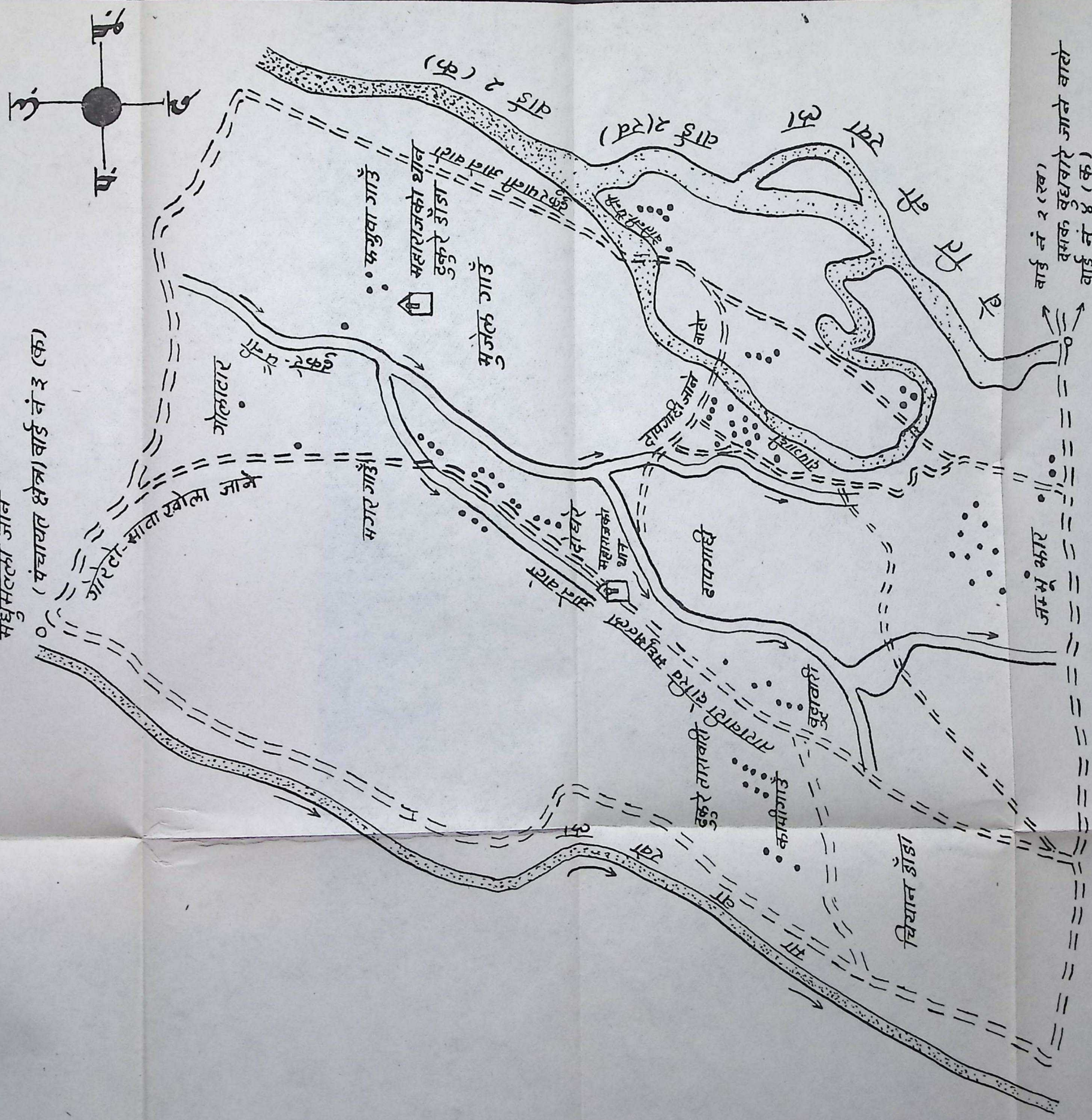
दमक — पंचायत

वार्ड नं. ३ (ख)

(धिमाल गाउँको बसाइको ढाँचा)

मधुमल्ला जाने

(पंचायत क्षेत्र) वार्ड नं ३ (क)

संकेत

--- मूल बाटो

... बाटो

— पैनी

~ खोला

... धिमाल गाउँ

ਪੰਨਾ 15-16

(ਪੜ੍ਹ) ੩. ਜਿੰ ਡੀਪ

ਪੰਨਾ 15-16

(ਪੜ੍ਹ) ੩. ਜਿੰ ਡੀਪ

ਪੰਨਾ 15-16

Hodgson, Houghton
Brian. 1880

"On the Koch, Bodo and Dhimal
Tribes" in *Miscellaneous Essays
relating to Indian Subjects*, London
Trubner and Co. pp 1--155

Keesing, F. M. 1958

Cultural Anthropology Holt, Rinehart
and Winston, p. 279

Majumdar. D. N. and

An Introduction to Anthropology, Asia
Publishing House. pp. 58--59

Madan T. H. 1967.

मिश्र, के. के. (मिति नभएको) भारतीय संस्कृति तथा संस्थान, मोनाक्षी
प्रकाशक पृष्ठ ४७-४९।

Murdock, G P. 1949.

Social Structure, The Free Press, New
York

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान धिमाल लोक जीवन अध्ययन कमलादी,
(प्रकाशक) १९७३ काठमाडौं।

Pigende, Bernerd, 1966

The Gurungs of Nepal Himalaya
(English Translation) Paris, Mouton.

रेग्मी, ऋषिकेशम १९७१

"पूर्वी नेपालका धिमालहरू" एनासियन्ट
नेपाल, धो ५ को सरकार, शिक्षा मंत्रालय,
पुरातत्व विभाग, काठमाडौं, संख्या, १७
पृष्ठ १९-५०।

श्रेष्ठ, विहारी कृष्ण १९७१

वियार गाउँका ठकुरीहरू कर्णाली लोक-
संस्कृति

श्रेष्ठ, स्वयम्भुलाल

खण्ड ३, ने० रा० प्र० प्र०, कमलादी, पृष्ठ
हामी नेपाली,

मुद्रक:- 'प्रज्ञा-मुद्रण', ले. रा. प्र. प्र., कमलादी, काठमाडौं